

Utan fast punkt

Om förvaltning, kunskap, språk
och etik i socialt arbete

Socialstyrelsen klassificerar från och med år 2001 sin utgivning i olika dokumenttyper. Detta är ett **Underlag från experter**. Det innebär att det bygger på vetenskap och/eller beprövad erfarenhet som tas fram av huvudsakligen externa experter på uppdrag av Socialstyrelsen. Experternas material ger underlag till myndighetens ställningstaganden. Författarna svarar själva för innehåll och slutsatser.

UTAN FAST PUNKT
Aristoteles
(384-322 f.Kr.)
Den Nikomachiska Etiken

ISBN 91-7201-566-7
Artikelnr 2001-123-52

Omslag: Fhebe Hjälms
Teckningar: Maria Hagelby
Sättning: Per-Erik Engström
Tryck: Modin-Tryck, Stockholm oktober 2001

Förord

Med denna antologi vill Socialstyrelsen lyfta de etiska frågeställningarna och bidra till en fördjupad diskussion om bemötande och kvalitet i socialtjänsten.

Socialstyrelsen arbetar på olika sätt för att stödja kommunernas strävan att utveckla kvaliteten i det sociala arbetet. Vårt stöd har hitintills i hög grad fokuserat formella aspekter och tekniker i detta arbete. Vi har till exempel givit ut allmänna råd om kvalitetssystem och skrifter om metoder och verktyg i kvalitetsarbetet. I de allmänna råden om kvalitetssystem utpekas också förhållningssätt som en viktig aspekt i kvalitetsarbetet. Mot denna bakgrund vill vi nu belysa den värdeorienterande sidan av kvalitetsarbetet.

Skriften ”Utan fast punkt – Om förvaltning, kunskap, språk och etik i socialt arbete” har tillkommit som en del i ett större projekt inom Socialstyrelsens enhet för individ- och familjeomsorg. Ann-Britt Thulin har svarat för detta arbete. Vi har valt att strukturera texterna i avsnitten förvaltning, kunskap och språk, allt utifrån bidragens huvudsakliga inriktning. Författarna svarar själva för texternas innehåll. Från olika utgångspunkter diskuterar: *Bengt Börjeson, Lars-Christer Hydén, Ulf Hyvönen, Lennart Lundqvist, Stefan Morén, Göran Odbratt, José Luis Ramírez, Gunilla Silfverberg och Torsten Thurén* de etiska frågeställningarna.

Avsikten är att skriften ska inspirera beslutsfattare och praktiskt verksam till reflektion, analys och handling inom socialtjänstens olika verksamheter och utbildningar.

Lars Pettersson
Överdirektör

Innehåll

Förord	3
Presentation – nio författare, nio texter	7
Tystnadens förvaltning	13
<i>Lennart Lundquist</i>	
Maktens etik och etikens makt	30
<i>Ulf Hyvönen</i>	
Att bemöta och bemötas	48
<i>Lars-Christer Hydén</i>	
Till kritiken av kompetensideologin	67
<i>Göran Odbratt</i>	
Den omhuldade friheten, vad är det?	86
<i>José Luis Ramírez</i>	
Relationen som förändringsvillkor	111
<i>Stefan Morén</i>	
Dialog – Det mänskliga mötets konst	126
<i>Gunilla Silfverberg</i>	
Språkets makt och makten över språket	138
<i>Torsten Thurén</i>	
Varning för etik	153
<i>Bengt Börjeson</i>	

Presentation – nio författare, nio texter

Här följer en kort presentation av författarna i antologin samt några meningar som uttrycker något av kärnan i deras bidrag. De publikationer som upptas här i presentationen har valts utifrån att de kan uppfattas som särskilt intressanta i det här sammanhanget.

Lennart Lundquist, professor, statsvetenskapliga institutionen vid Lunds universitet.

Publikation: *Medborgardemokratien och eliterna* (2001)

Under rubriken ”Tystnadens förvaltning” diskuterar Lennart Lundquist vår skyldighet att säga ifrån. Lennart säger: ”Skyldigheten att säga ifrån, som vi kan se som ett demokratiskt och moraliskt ansvar, gäller alla medborgare. Man kan hävda att den i särskilt hög grad gäller de offentligt anställda, ämbetsmännen. Flera skäl talar för detta. Ämbetsmännen finns överallt i den politiska processen och har speciell kunskap om vad som pågår där. De har makt genom att de svarar för den slutliga utformningen av de politiska besluten, och makten förstärks av oprecisa styrningsformer, som målstyrning, ramstyrning och resultatstyrning.”

Ulf Hyvönen, universitetslektor i socialt arbete, Umeå universitet och forskningschef vid Utvecklings- och fältforskningsenheten (UFFE), Umeå socialtjänst.

Publikation: *Klara – om kvalitet och effektivitet i det sociala arbetet med barnavårdsutredningar* (2000)

Under rubriken ”Maktens etik och etikens makt” återger Ulf Hyvönen i dialogens form sina samtal med Sonja Thorburn, f.d. socialdirektör. Ulf säger: ”Om det ganska dramatiska förlopp som omgärdar Sonjas beslut att lämna sitt jobb som socialdirektör finns givetvis flera olika historiebrevningar. I den återgivna dialogen i detta kapitel berättas en version. Den handlar om att vara verksamhetschef i en politiskt styrd organisation och att ta konsekvenserna av sin moraliska övertygelse. En poäng med att rekapitulera händelsen är att den har något väsentligt att säga om makt och etik, om spänningsförhållandet däremellan.”

Lars-Christer Hydén, professor, tema Kommunikation vid Linköpings universitet.

Publikation: ”Att samtala om socialbidrag” i *Socialbidrag i forskning och praktik* (2000)

Under rubriken ”Att bemöta och bemötas” diskuterar Lars-Charister Hydén möten mellan människor ur ett kommunikativt och interaktivt perspektiv. Lars-Charister säger: ”Vad jag vill diskutera i detta kapitel är förutsättningarna för det som vi kan kalla bemötandeproblematiken. Alltså hur det kommer sig att yrkesverksamma inom socialt arbete, vård och omsorg, ”glömmer bort”, ”tappar bort” eller inte använder sina vardagliga sociala kompetenser, utan istället i första hand identifierar sig med sin profession, sin organisation eller sina arbetsuppgifter i snäv mening; och att det därmed uppstår ibland till synes oöverstigliga hinder för de professionella att kunna förklara sitt handlande för klienter och patienter.”

Göran Odbratt, författare och essäist.

Publikationer: *Rågång till kärleken* (1991), *Ingen har sett allt* (1996)

Under rubriken ”Till kritiken av kompetensideologin” diskuterar Göran Odbratt behovet av en förändrad samhällsvetenskaplig praktik. Göran säger: ”en inriktning av den vetenskapliga praktiken mot det komplexa, tidsförankrade, instabila och tvivlet på att nå ”säker kunskap” innebär naturligtvis inte att behov av vare sig samhällsvetenskap eller -planering upphör. Det torde snarare innebära ett slut för en legitim kunskapsutarmning av de praktiska världarna och en inriktning mot en kvalitativ heterogenitet – där allt inte är jämförbart – som strävar mot att återge mångfalden och komplexiteten, den konkreta rörligheten och obestämbarheten i det praktiska livet – ’verkligheten’.”

José Luis Ramírez, professor i humanvetenskaplig handlings- och planeringsteori, SLU:s institution för landskapsplanering, Alnarp och lektor i retorik vid Södertörns högskola.

Publikationer: ”Kunskapens makt eller ordens?” i *Kunskap, konst och kreativitet* (2000), ”Den mänskliga existensens grund – en undersökning om tillitens fenomenologi” i *Tillitens ansikten* (2001)

Under rubriken ”Den omhuldade friheten, vad är det?” diskuterar José Luis Ramírez ordet frihet som begrepp. José säger: ”Många av våra vanföreställningar beror på missuppfattningar om ordens mening. Inte bara därför att orden kan betyda olika saker utan därför att orden också kan betyda samma sak på olika sätt. Vår naiva undfallenhet för vetenskapen har fått oss att inordna vårt tänkande i ett precist konstruerat system. Vi tror att begreppen kan ersättas med väldefinierade ord som används på samma sätt som fasta brickor i ett spel eller som entydiga element i en kalkyl. Språkbehärskning heter poesi, inte vetenskap.”

Stefan Morén, forskningslektor vid institutionen för socialt arbete, Umeå universitet.

Publikationer: *Förändringens gestalt. Om villkoren för mänskligt bistånd* (1992), *Att utvärdera socialt arbete* (1996)

Under rubriken "Relationen som förändringsvillkor" diskuterar Stefan Morén klientarbetets innehåll, villkor och konsekvenser. Stefan säger: "Av formella organisationsbeskrivningar framgår att det finns olika "problemgrupper" – barn, ungdom, familjer, missbrukare – och att det finns en uppsättning lagar, regler och rutiner för att ta sig an dessa problem. Vi förleds tro att uppgiften ytterst bestäms av socialtjänsten som formell organisation. Det är givetvis en förenklad bild, men den ger vid handen att uppgiften ofta definieras utifrån den sociala förvaltningens perspektiv: socialarbetare låter sig definieras av och inordnas i de administrativt anvisade rollerna, låter sig reduceras till handläggare."

Gunilla Silfverberg, docent i etik och forskare vid Ersta vårdetiska institut, Ersta Sköndal Högskola, Stockholm.

Publikationer: *Att vara god eller att göra rätt* (1996), *Praktisk klokhet. Om dialogens och dygdens betydelse för yrkesskicklighet och socialpolitik* (1999).

Under rubriken "Dialog – Det mänskliga mötets konst" talar Gunilla Silfverberg om dialogens betydelse i mänskligt liv. Gunilla säger: "När det gäller att bemöta människor i problematiska levnadsomständigheter handlar etik om att söka föra en dialog präglad av förståelse och inlevelse och inte i första hand om att fatta beslut i konfliktfyllda situationer. Dialogen är det mest grundläggande tillvägagångssätt vi har för att söka förstå vad människor vill förmedla till varandra. Själva utgångspunkten för yrken i sociala verksamheter, är människors möten; ett möte ansikte mot ansikte, i vilket förloppet styrs av våra reaktioner och gensvar på varandra."

Torsten Thurén, docent i journalistik och universitetslektor, institutionen för journalistik, medier och kommunikation (JMK) vid Stockholms universitet.

Publikation: *Tanken, språket och verkligheten: en bok om vår verklighetsbild och hur den byggs upp* (1995)

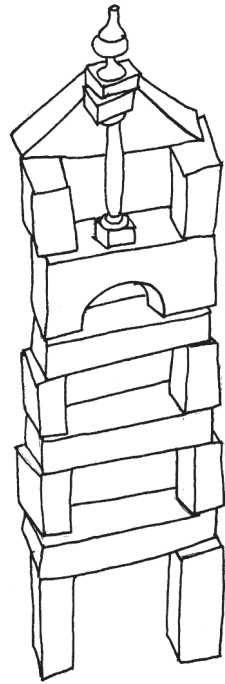
Under rubriken "Språkets makt och makten över språket" skildrar Torsten Thurén hur orden kan styra över både känslan och tanken. Torsten skriver: "Läkaren säger: "Där kommer en magsårspatient". Politikern säger: "Där kommer en socialdemokrat." Socialarbetaren säger: "Där kommer en klient." Vi vet att varje människa är en unik individ men talar ändå om storstadsbor och landsbygdsbor, om högutbildade och lågutbildade, om friska och sjuka. Vi kan helt enkelt inte undvika att bunta ihop en mängd

olika individer och sätta samma etikett på dem. *Att* vi delar upp våra medmänniskor i olika grupper är oundvikligt. Problemet är *hur* vi gör det.”

Bengt Börjeson, professor emeritus i socialt arbete.

Publikation: ”Repression och socialt arbete” i *Socialt arbete En grundbok* (2000)

Under rubriken ”Varning för etik” hissar Bengt Börjeson varningsflagg. Bengt säger: ” Vi kan förväxla, eller slå oss till ro med, eller känna oss goda, om vi för de etiska diskussionerna på ett allmänt plan och dessa diskussioner kan innebära att vi med gott samvete blundar för konkreta missförhållanden. De etiska reglerna riskerar att avlägsna oss från det konkreta, där allt är motstridigt och komplicerat, och leder oss till de abstrakta rummen, där vi kan uppställa etiska förhållningsregler som harmonierar med varandra.”

Tystnadens förvaltning

Lennart Lundquist

Ett viktigt tema i den aktuella diskussionen om det offentliga är tystnaden. Man talar om tystnadens samhälle, tystnadens förvaltning, tystnadens högskola osv. Tystnaden är vanligtvis en effekt av att människor inte vågar *säga ifrån* trots att de ibland borde göra det.

Huruvida det också är korrekt att tystnaden efter hand blivit djupare kan vi strängt taget inte visa. Många hävdar att så är fallet. När det specifikt gäller den offentliga förvaltningen finns det skäl att framhålla att det alltid har varit normalt med viss återhållsamhet. Det har inte varit självklart för alla ämbetsmän att säga ifrån även om de känner till att chefer begått oegentligheter.

Demokrati och ekonomism

Vad är det egentligen som säger att man *bör* säga ifrån? Normen kan enkelt knytas till demokratiteorins olika typer av värden. Den politiska demokratin bygger på *substansvärdena* jämlikhet, frihet, rättvisa (vilka återopades redan i den grekiska stadsstaten för inemot tvåtusenfemhundra år sedan) och solidaritet (vilken har varit med sedan franska revolutionen, då under beteckningen broderskap).

Därutöver karakteriseras den politiska demokratin av vissa *processvärden*. Till de viktigaste av dessa hör öppenhet, diskussion, ömsesidighet och ansvar. I öppenheten ingår skyldigheten att säga ifrån när makthavare företar sig något som är *olagligt*, *oetiskt* eller *olämpligt*. Det är motiverat att säga att öppenheten utgör ett slags grundbult i demokratin. Utan öppenhet kan vi inte diskutera de politiska frågorna på ett relevant sätt, och det är inte möjligt att utkräva ansvar av makthavarna. Om inte processvärdena tillgodoses är risken stor för att även substansvärdena kommer att ignoreras. Frågan är om vi överhuvudtaget kan ha någon demokrati utan öppenhet (Lundquist 2001).

Allmänt kan man säga att demokratiteori och -diskussion sällan omfattar förvaltningen. Intresset har koncentrerats på den politiska processen fram t.o.m. det politiska beslutet (minus förvaltningens insatser i beredningsprocessen). Vad som sedan sker med beslutet har normalt uppfattats som en ren automatik, och en skarp gräns har dragits mellan politik och förvaltning. Var och en, som har den ringaste kunskap om förvaltningen och dess sätt att verka, vet att en sådan uppfattning är grovt felaktig. Det är snarare mer motiverat att se berednings- och implementeringsproces-

serna, i vilka förvaltningen är den centrala aktören, som politikens (inte nödvändigtvis partipolitikens) kärna. Detta gäller inte minst implementeringen. Trots allt är det någon i förvaltningen – en lärare, ett sjukvårdsbiträde, en polis osv. – som slutgiltigt avgör vilka de politiska åtgärderna blir.

I stark motsättning till den politiska demokratin, i den tappning jag beskriver den, står en inriktning som kan kallas ekonomismen. I grunden karakteriseras den av att den beaktar enbart ekonomivärden som funktionell rationalitet, kostnadseffektivitet och produktivitet. Därutöver betonar ekonomismen organisering och chefskap och ser det privata näringslivet som föredöme. Med stor målmedvetenhet har den i ett trettiotal år fört fram sina ståndpunkter och nu nått dithän att den dominerar formuleringen av samhällsproblemen. I detta ingår bl.a. en medveten manipulering av demokratibegreppet och andra begrepp som är knutna till den politiska demokratin (Lundquist 1998, 2001).

En rad olika inriktningar kan hänföras till ekonomismen. Särskilt viktiga är nyliberalism, neoklassisk nationalekonomi, managementteorier och public choice-tänkande. Fokuseringen på ekonomivärden har bl.a. lett till att demokrativärdena mer eller mindre tappats bort. Sannolikt är detta en viktig orsak till tystnaden i förvaltningen.

Ämbetskurage och vårt offentliga etos

Skyldigheten att säga ifrån, som vi kan se som ett demokratiskt och moraliskt ansvar, gäller alla medborgare. Man kan hävda att den i särskilt hög grad gäller de offentligt anställda, ämbetsmännen. Flera skäl talar för detta. Ämbetsmännen finns överallt i den politiska processen och har speciell kunskap om vad som pågår där. De har makt genom att de svarar för den slutliga utformningen av de politiska besluten, och makten förstärks av oprecisa styrningsformer, som målstyrning, ramstyrning och resultatstyrning. Eftersom förvaltningen är den del av det offentliga, som har flest direktkontakter med medborgarna i allmänhet, kommer dess åtgärder att spela en viktig roll för medborgarnas allmänna värdering av det offentliga (Lundquist 1998).

Varför är det så viktigt att säga ifrån? Ett fundamentalt skäl är att människors degradering till jasägare medför att de förlorar sin integritet vilket är ytterst farligt. Människor utan integritet kan användas till precis vad som helst. Som historien visar oss är avståndet mellan å ena sidan ”vanliga” människor och å andra sidan torterare och massmördare inte stort. Milgramexperimenten (som föregavs vara ett pedagogiskt experiment där försökspersoner gav ”eleven” som svarade fel vad de trodde vara smärtsamma elektriska stötar för att se om hans inlärningsförmåga förbättrades därigenom) illustrerar hur vanliga människor utan onda avsikter kan reagera på ett sjukt sätt i en bestämd kontext (Milgram 1974).

Frågan är hur man ska förklara ett om möjligt ännu obehagligare fall i

meningen att det hade faktiska effekter som gällde liv och död för många människor. Jag syftar på den verksamhet som bedrevs av Reservpolisbataljon 101 i Polen under andra världskriget. Den stora majoriteten av bataljonens soldater, som var ordinära medelålders familjefäder från Hamburg, mördade, av allt att döma utan större betänkligheter, mängder av oskyldiga och värlösa människor – barn, kvinnor, åldringar. Självfallet borde soldaterna istället ha sagt ifrån och vägrat medverka i mordandet (Browning 1998).

Att säga ifrån bör vara något naturligt i den offentliga verksamheten. Genom ämbetsmännens närvaro och uppmärksamhet kan på det sättet många fel undvikas. Uppgiften ställer vissa minimikrav på ämbetsmannen:

Det är inte meningen att myndigheternas ämbetsmän ska löpa amok och sabotera initiativ som de ogillar på personliga grunder. Meningen är att de ska se sig som något mer än underordnade tekniker som utför order precis som en privat tjänsteman. Som ämbetsmän måste de kontinuerligt ta ställning till sitt arbete och till de direktiv de har fått i lagar och andra statuter och genom myndighetens mission. De ska sedan informera sina överordnade om eventuella implikationer även om dessa inte välkomnar informationen. (Barth 1997)

Det moraliska ansvaret är alltid personligt och kan inte avhändas. I förvaltningen kan det alltså inte delegeras till underordnade eller föras över på kollegor eller chefer. Man bär det alltid med sig eller, som Astrid Lindgren uttrycker det i boken om Bröderna Lejonhjärta, ”Det finns saker man *måste* göra, annars är man ingen människa utan bara en liten lort...”.

Det moraliska ansvaret fordrar således att var och en står upp för sina värden, dvs. säger ifrån – vad som brukar kallas civilkurage och som krävs av alla medborgare. Vilka värden som ett civilkurage ska omfatta brukar inte preciseras. Det kurage som krävs av de offentligt anställda är emellertid av ett alldeles speciellt slag. Ämbetsmännen ska nämligen bevaka att de *offentliga* värdena beaktas. Jag kallar denna specialform av civilkurage för *ämbetskurage*.

DEMOKRATIVÄRDEN	EKONOMIVÄRDEN
politisk demokrati offentlig etik rättssäkerhet	funktionell rationalitet kostnadseffektivitet produktivitet

Figur 1. Vårt offentliga etos.

De värden som bör styra den offentliga verksamheten kan sammanställas till vad jag kallar *vårt offentliga etos* (figur 1) som omfattar både *demokrativärden* (politisk demokrati, offentlig etik och rättssäkerhet) och *ekonomivärden* (funktionell rationalitet, kostnadseffektivitet och produktivitet). Idén är att alla offentligt verksamma, politiker såväl som ämbetsmän, alltid måste iaktta samtliga värden i vårt offentliga etos.

Under ekonomismens herravälde har tyngdpunkten alltmer förskjutits till fördel för ekonomivärdena. Endast någon enstaka gång kan man fortfarande uppleva att myndigheter ser *hela* den offentliga värdeuppsättningen. Ett ovanligt fint exempel är när Landstinget i Jönköpings län söker ny personaldirektör i en annons i Dagens nyheter som här presenteras i utdrag:

Är du Landstingets nya personaldirektör?

...

Vi fäster stor vikt vid dina personliga egenskaper. Utbildning och arbetslivserfarenhet kan vara av skiftande slag.

Men det är viktigt att ha respekt för de speciella krav som ställs på ledare i en offentlig och demokratiskt styrd organisation.

Verksamheten ska inte bara bedrivas effektivt och rationellt. Den ska också tillgodose kraven från den politiska demokratin, rättssäkerheten och den offentliga etiken.

(DN 1999-08-19)

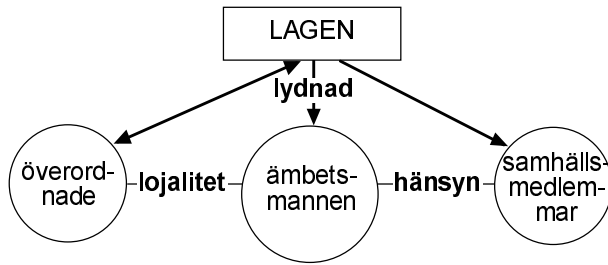
Ämbetsmännens etiska position och reaktionsmöjligheter

Jag hörde en gång en kommunalpolitiker hävda att ”tjänstemännen ska göra vad de blir tillsagda”. Man kan omedelbart replikera att saken är mycket mer komplicerad än så. Ämbetsmännen befinner sig i en synnerligen problematisk position. Samtidigt som de beaktar samtliga värden i vårt offentliga etos, ska de på en gång ska vara *lojala mot överordnade* (som kan vara politiker eller förvaltningschefer) *lyda lagen* och *ta hänsyn till medborgarna* (som kan vara medborgare i allmänhet, brukare eller intressenter) (se figur 2). För enkelhetens skull har jag bortsett från andra etiska relationer som ämbetsmannen måste också beakta, t.ex. relationer till kollegor och underordnade (Lundquist 1998).

Det är väl inga större problem för ämbetsmännen att hantera sin position så länge lydnad, lojalitet och hänsyn drar åt samma håll. Men vad gör ämbetsmannen när så inte är fallet och t.ex. de överordnade kräver en lojalitet som gör att han tvingas bryta mot lagen?

När de tre hänsynen kommer i konflikt med varandra förutsätter ekonomismen att ämbetsmännen ska vara lojala mot makthavarna (politiker eller förvaltningens chefer). Det är inte alls självklart. Man kan tvärtom

Figur 2. Ämbetsmannens olika hänsyn.

med goda skäl hävda att laglydnaden och hänsynen till medborgarna bör komma främst. Laglydnaden är oerhört viktig: om en ämbetsman ska bryta mot lagen måste han ha mycket goda skäl. Ändå kan man föreställa sig fall där det blir nödvändigt.

I själva verket kan man inte ge något generellt svar på frågor av detta slag, och det gäller allmänt för etiska frågor. I etiska dilemman, där det kan finnas flera etiskt acceptabla lösningar, måste man ha konkreta fall, där alla relevanta omständigheter redovisas, för att kunna ge ett kvalificerat omdöme.

Det finns en rad olika typer av åtgärder att vidta för den som vill säga ifrån. Av figur 3 framgår att om styrningen uppfattas som etisk (eller laglig eller lämplig), bör ämbetsmannen stödja styrningen, dvs. vara lojal och

Ämbetsmannens uppfattning av styrningen

		etisk laglig lämplig	oetisk olaglig olämplig
Ämbetsmannens reaktion	lojalitet	stödja	
	protest (öppen)		väcka vägra vissla
	obstruktion (dold)		viska maska sabotera
	sorti		ta avsked överlåta

Figur 3. Olika reaktionsmöjligheter för ämbetsmän i förhållande till styrningen.

lyda. Ibland hävdas att ämbetsmannen ska vara lojal också i det fall han uppfattar styrningen som oetisk osv., dvs. cellen överst till höger, vad som kan kallas etisk neutralitet (i starkt negativ version även kadaverdisciplin). Den etiska neutraliteten är inte acceptabel även om den inte sällan åberopas av såväl forskare som praktiker.

Följande referat av en intervju med en israelisk moralfilosof pekar på ett ovanligt tydligt sätt ut de onda effekterna av den oreflekterade lydningen:

I en TV-intervju säger han något tillspetsat, att det enda som rättfärdigar dödsdomen mot Eichmann och den efterföljande avrättningen var att denne alltid slaviskt lydde lagarna och de order han fick uppifrån. En viktig aspekt av ondskan är följaktligen, enligt detta synsätt, den obetingade och oreflekterade, av inga tvivel anfäktade lydningen mot existerande lagar och förordningar. Detta oberoende av om dessa och deras efterföljd står i uppenbar strid med grundläggande moraliska värderingar. Blind auktoritetstro, för att inte tala om kadaverlydnad, hindrar en person från att överhuvudtaget få moraliska skrupler. Detta i sin tur gör att hon till slut går miste om det som är mest karakteristiskt mänskligt: inlevelsen i andra människors situation och medkänslan.

(Israel 1998)

Av alla de möjliga sätten att säga ifrån är *väcka* (vända sig till chefen), *vissla* (gå till chefens överordnade, gå till kontrollorgan eller öppet gå ut i massmedierna med kritik) och *viska* (informera massmedierna men förbli anonym) de minst problematiska ur etisk synvinkel och bör därför föredras. Att väcka är en fullständigt självklar åtgärd som helt enkelt måste fungera. En chef som inte förmår hantera sina underordnades kritik är en dålig ledare, och hans enhet kan aldrig bli bättre än han själv.

Många andra tänkbara åtgärder – som ordervägran, sabotage och maskning – kan i sig vara etiskt tvivelaktiga och bör därför användas med stor försiktighet. Ändå kan det finnas tillfällen när dessa åtgärder är motiverade genom att de utgör den enda realistiska möjligheten att få stopp på en olaglig, grovt oetisk eller mycket olämplig verksamhet. Att överlåta ärenden, som man själv inte vill hantera, på andra är moraliskt tvivelaktigt (man kan ju inte överlämna det moraliska ansvaret till någon annan). Inte heller är det moraliskt godtagbart att bara smita från ansvaret genom att ta avsked. Den som tar avsked för att han inte kan få stopp på sådant som är olagligt, oetiskt eller olämpligt måste i så fall samtidigt vissla för att oegentligheterna ska komma till de ansvarigas kännedom.

Vi har en utmärkt lagstiftning där regeringsformen och tryckfrihetsförordningen på olika sätt öppnar för möjligheten att säga ifrån. Viktiga institutioner är *ytrandefrihet*, som även gäller ämbetsmän i tjänsten, och *meddelarfrihet*, som gör det möjligt att också anonymt lämna uppgifter för

publicering. Dessvärre fungerar inte alltid dessa båda centrala demokratiska institutioner på avsett sätt. Ledningen, som kan vara både politiker och ämbetsmän, försöker ibland hindra underordnade att framföra kritik, och de som ändå gör det riskerar att utsättas för repressalier.

Ledande kontrollinstanser, med en elit av juridisk expertis, bidrar sannolikt med vissa av sina beslut till att fördjupa tystnaden. JO har i ett utlåtande hävdade att överbefälhavaren hade rätt att tysta en underordnad chef som gjort inlägg i en politisk debatt som gällde hans myndighet. Svea hovrätt har kommit fram till att rollskillnaden mellan att vara ledamot i kommunstyrelsen och vara partipolitiker i allmänhet gör det möjligt för en person med båda rollerna att efterforska vem i en kommunal förvaltning som lämnat uppgifter, som inte bedöms som förvaltningsangelägenheter, till medierna. Dessa båda fall inger mycket allvarliga farhågor för öppenheten i svenskt offentligt liv.

Bakgrunden till tystnaden

Ekonomismen likställer myndigheter med privatföretag, och det offentliga förutsätts verka som näringslivet. Symptomatiskt är att medborgaren (dvs. *ägaren* av det offentliga) förvandlats till *kund*. Relationen mellan den överordnade och ämbetsmannen ses följdriktigt som relationen mellan butiksägaren och hans biträde. Den oerhörda komplikation, som karakteriserar ämbetsmannens position och som skarpt skiljer honom från anställda i privatsektorn, har här reducerats på ett sätt som utgör en direkt fara för den politiska demokratin.

I förlängningen kan man följa en märklig förändring i synen på fenomenet att *säga ifrån*. Istället för de lagregler och den etik som föreskriver öppenhet har vi fått en *etikett* som tenderar att säga motsatsen. Någon person hittar helt enkelt på nya regler för hur ämbetsmännen bör bete sig utan hänsyn till lagen och den offentliga etiken, och dessa innovationer sprids snabbt i förvaltningen. Med en viss generositet kan man säga att motiveringen för denna etikett är nog så förnuftig: ämbetsmannen är skyldig att bidra till att man får ett rimligt arbetsklimat i myndigheten. För att man ska uppnå ett sådant bör han t.ex. inte, säger denna etikett, ha synpunkter på besluten efter att de har fattats (här har alltså Lenins demokratiska centralism på bred front införts i svensk förvaltning), uttrycka sig på sådant sätt att chefer blir ledsna eller säga något negativt om chefer och kollegor inför medborgarna. Sådana påhittade etikettsregler har i betydande utsträckning kommit att bestämma förvaltningens arbetsätt, och nya tillkommer hela tiden.

Det påstås att vi hamnat i tystnadens förvaltning. Ibland dateras dess slutliga genombrott till besparingspolitiken vid 1990-talets mitt. Demokratiutredningen menar t.ex. ”att besparingsbesluten i sig själva och hur de

verkställdes men även hur de kom att försvaras gröpte ur folkstyrelsens legitimitet inifrån” och att effekten blev att ”en del medborgare blev likgiltiga, andra vanmäktiga” (SOU 2001:1). Det är svårt att direkt påvisa ett orsakssamband mellan besparingar och tystnad. En tydlig indikation på att ett aktivt tystande av ämbetsmännen verkligen förekom är den dåvarande finansministerns skildring av ett möte med förvaltningens toppchefer när besparingspolitiken startade 1995:

Vid ett möte med samtliga statliga myndighetschefer berättade jag om budgeten. Jag krävde att de tog sitt ansvar och hjälpte Sverige att komma ur krisen. Jag insåg att nu skulle alla som representerade särintressena i samhället komma marscherande.

- Jag har svårt att uppröras när fackföreningar, pensionärsorganisationer och hyresgästföreningar trycker på för att få genomföra sina uppvaktningar i riksdagen....
- Däremot har jag väldigt svårt att förstå när de, vars långsiktiga anställningstrygghet saneringspolitiken ytterst handlar om, knackar på hos riksdagens utskott och företräder en kampanj mot regeringens ekonomiska politik.
- Jag vill inte se några landshövdingar eller myndighetschefer i riksdagens utskott i protest mot sparplanerna, då har ni inte förstått vad det här handlar om.

(Persson 1997:61f)

Det är sedan svårt att med ett traditionellt samhällsvetenskaplig framställningssätt gestalta vad som egentligen skedde under besparingspolitiken. En genomförd vetenskaplig analys saknas. Jag väljer istället att citera ur en krönika i Aftonbladet av Eva X Moberg vilken på avgörande punkter stämmer överens med mina egna iakttagelser:

Den som protesterade och försökte visa hur sparandet drabbade de minsta, de svagaste och de fattigaste allra värst, hon hotades med sparken, frystes ut, trakasserades. Därför att systemskiftet skulle genomföras till vilket pris som helst. Det gällde att skrämja folk till tystnad, annars skulle det aldrig ha gått: det stod alldeles för många kompetenta, erfarna och yrkesstolta människor i vägen. ...

Sedan dess har den stora Tystnadskulturen bara fortsatt att bre ut sig och ligger som ett fett dämpande lager över hela samhället – där sugts människors kreativitet och arbetslust upp som i en disktrasa, där avstannar all utveckling och där ligger idéer och friska synsätt och ruttnar därför att kanalerna är tillproppade. ...

Man borde ta tre steg tillbaka så fort en platsannons efterlyser ”lojalitet”, det betyder förmodligen att man har att göra med ett företag där cheferna är så tvärängsliga att få kritik att de hellre

munkavlar personalen och därmed riskerar att gå miste om deras kompetens. ...

Fackombuden har råkar särskilt illa ut – i Tystnadskulturen ingår nämligen också en hånfull arrogans gentemot fackligt arbete och lagstiftning som ska skydda de anställda. Man ska inte bara vara lojal utan också "flexibel" – vilket brukar betyda att man inte ska vara gnällig och tjata om övertid, arbetsskador och högre lön. ...

All forskning visar att tystnad och ja-sägeri är förödande på en arbetsplats och i ett samhälle, det frambringar dåliga ledare och förgiftar demokratin.

När krönikören kommit så långt stannar hon till och avslutar med att placera in sin skildring i ett perspektiv som bör kännas synnerligen obehagligt för oss alla:

För Lore Holz, som upplevde kristallnatten som ung flicka i Berlin, är minnena kusligt exakta: kraset av glas, lukten av rök och så tystnaden, den närmast totala.

– Ingen protesterade, säger Lore. Ingen.

(Moberg 1998)

Det är lätt att inse att ämbetsmannens position blev särskilt besvärlig. Under den värsta nedskärningsperioden slets ämbetsmännen mellan olika lojaliteter och då det var farligt att säga ifrån, krävdes stort mod av dem som ville göra sin plikt. I praktiken, påstås det, har vi fått en förvaltning av jasägare. Åke Ortmark beskriver vad det är frågan om i ett "Jasägarnas credo":

Att tänka fritt är stort, att säga ja är klokast.
Att tänka rätt är klokt, att säga ja blir säkrast.
Att tänka efter är bra, att lyda genast blir säkrast.
Att känna hur vinden blåser är önskvärt, att följa den är nödvändigt.
Att spotta i motvind går inte, i varje fall inte bra.
Att vara briljant är roligt, men inte lönande.
Att vara klok är fint, att låta det märkas är dumt.
Att vara dum är klokt.
Att tänka fritt gick inte.
Nejsägaren är en röst från graven.

(Ortmark 1997)

Det finns många belägg för att det bedrivs en tystandepolitik generellt. Ledande företrädare för stat och kommun – statsråd (!), kommunalråd och kommunala toppämbetsmän – vill hindra ämbetsmännen (eller t.o.m. medborgarna i allmänhet) att utnyttja den grundlagsenliga yttrande- och

meddelarfriheten och meddelar i några fall detta på ett synnerligen oförblommerat sätt direkt till journalister:

- Finansministern säger att vi ska brännmärka svenskar som talar illa om Sverige utomlands.
- Ett statsråd uttalar sig om att ämbetsmän lämnar information till massmedierna: ”Det blir jag ohyggligt förbannad över. Det anser jag vara uppenbart felaktigt. Varför inte ta diskussionen med mig? ... När regeringen bestämmer sig för någonting, då skall verkscheferna inte kommentera det offentligt, och egentligen inte någon av de anställda på verket heller”.
- Stadsdirektören i en stor västsvensk stad om tjänsteman som lämnar information till pressen: ”Jag förstår att det sitter någon djävla råtta i systemet och ringer er. Det är fan i mig anstötligt.”
- Kommunalråd i kommun nära Stockholm: Innan beslutet var fattat fick de anställda diskutera frågorna, men efter beslutsfattandet hade de inte rätt att kritisera beslutet.
- Informationschef i en stor sydsvensk stad: ”Kommunalanställda ... som [utom tjänsten] motarbetar politikernas beslut bör omplaceras eller få kicken”.
- Högre chefer i en kommun nära Stockholm om kommunanställda: det ”var ett allvarligt tjänstefel att skriva under protestlistor mot nedskärningar”.

Samtliga dessa uttalanden från framstående makthavare strider på ett markant sätt mot grundlagens regler om att yttrandefrihet och meddelarfrihet ska råda i det offentliga. Det är inte självklart hur uttalandena ska tolkas, utan olika möjligheter föreligger. Vi kan ställa frågan: Möter vi uttryck för maktens totala arrogans, eller har makthavarna bara ingen aning om vad de tar sig för utan följer någon relativt allmänt accepterad praxis som ser tystnaden som det naturliga tillståndet?

Att tysta människorna i ett demokratiskt samhälle är mycket allvarligt. Vi måste betänka att demokratin är en ytterst känslig styrelseform. Demokratin kan inte efter makthavarnas behov vridas av och på som en vattenkran. Har man en gång stängt av den kan effekterna bli ödesdigra.

Vilka säger ifrån och vad sker med dem?

Det går illa för dem som säger ifrån, nejsägarna, och det är en internationell erfarenhet. Det mest beklämmande är att nejsägarna, enligt amerikanska undersökningar av visslare (sådana som ger offentlighet åt myndigheters missförhållanden), vanligtvis har särskilda, för demokratin

mycket positiva, kvaliteter (Brewer-Selden 1998). Situationen är problematisk, och ämbetsmannen hamnar i en moralisk konflikt: Det är farligt att säga ifrån. Samtidigt är det en demokratisk och moralisk skyldighet.

Under det sista halvsekle har makthavarnas instrument att tysta ämbetsmännen blivit allt effektivare. Anställningstryggheten har försämrats kraftigt och genom den individuella lönesättningen bestraffas den som säger ifrån snabbt och effektivt. Befordringsinstrumentet erbjuder sedan makthavarna ytterligare en möjlighet att sortera bort de misshagliga.

På kort sikt och med den egna karriären i åtanke är det alltså klokt att inte säga ifrån. De som ändå gör det – nejsägarna – tar i dagsläget stora risker och kan t.o.m. riskera liv och hälsa. Merparten av nejsägarna är emellertid en speciell typ av människor som är modiga och altruistiska och drivs av en demokratisk och etisk *plikt* att säga ifrån. Amerikanska undersökningar tillskriver dem följande egenskaper:

- de är inte missnöjda anställda.
- de räknas till de mest produktiva, uppskattade och hängivna medlemmarna i sina respektive organisationer.
- de är normala personer som har ett starkt samvete och tar sitt ansvar med stort allvar.
- de anpassar sig till organisationens formella mål, identifierar sig med organisationen och har en stark känsla av professionellt ansvar.
- de tenderar att vara konservativa, hängivna sitt arbete, tror på systemet och är traditionella och patriotiska.
- de utsätter gärna sig själva för risker för att befordra det allmänna goda.
(Brewer-Selden 1998)

Vad sker med nejsägarna? Man kan säga att de utsätts för två stora vågor av motåtgärder från makthavarnas sida: I en första omgång *marginaliserar* de och i en andra omgång (om marginaliseringen inte har avsedd effekt) *stöts* de *ut* ur organisationen. Allt detta sker med en märklig uniformitet som överskrider epoker, nationsgränser och kulturer. Har vi kanske här något som grundas i människans natur?

Kan det vara så att ett naturligt urval under cirka sex miljoner år har resulterat i människor som är genetiskt anpassade till att leva i flockar på högst hundralet personer? I flocken måste vi hålla på de starka personerna för att vi alla ska kunna överleva. När vi under de senaste tiotusen åren gått samman i stora aggregat – först stadsstater, sedan imperier och nationalstater – har vi saknat genetisk beredskap att sätta den i ”stora” samhällen nödvändiga lojaliteten mot principer före lojalitet mot makthavarna. Det kan vara just denna utveckling som nejsägarna idag får betala ett högt

pris för. Man kan därmed också förutsätta att nejsägarproblemet är mycket svårt att komma tillrätta med.

Marginaliseringsmekanismerna är sig lika överallt med en viss variation för att kunna hantera aktuella förhållanden. För närvarande möter vi en hel uppsättning av åtgärdsstyper i svensk offentlig förvaltning. Den bild makthavarna brukar förmedla av nejsägaren är att:

- Han är sjuk. Vi har noterat en personlighetsförändring under senare år.
- Han ska alltid göra sig märkvärdig (särskilt graverande är att skriva insändare).
- Han är dålig på sitt jobb, det är därför han håller på så här.
- Han har samarbetssvårigheter – ingen kan eller vill arbeta med honom.
- Han säger så för att behålla jobbet (nedskärningsvarianten).
- Han är allmänt förändringsobenägen.
- Han är illojal mot alla.

Skulle nejsägarna trots allt stå emot marginaliseringen och vidhålla sina ståndpunkter, följer utstöttningsprocessen som också den är starkt uniform. Överallt reagerar makthavare på samma sätt gentemot nejsägare. Ju längre man går i utstöttningsprocessen desto svårare är den att avbryta. Följande stadier är typiska:

Tyst ogillande – Tillrättavisning – Försämrad löneutveckling – Försämrad karriär – Försämrade arbetsuppgifter – Undvikande – Utfrysning – Mobbning – Hot – Varning – Disciplinpåföljd – Skadestånd – Straff – Omplacering – Uppsägning – Avsked – Svårigheter att få nytt jobb – Familjeproblem – Mediabevakning – Psykosomatiska problem – Självmord.

(Spangenberg 1998)

Nejsägaren, denna kategori av modiga och ansvarskännande människor som gör det rätta, riskerar alltså att drabbas av straff istället för att belönas vilket vore mer motiverad. Och straffet är oerhört hårt. En svensk överläkare i tjänst på ett norskt sjukhus, som visslat för att personalen utövade aktiv dödshjälp på cancerpatienter, sammanfattar sin situation något år efteråt:

För mig personligen har det gått illa.

Jag har fått lämna mitt arbete på Baerum sykehus, fått lämna min bostad, och får inte arbeta jag sökt i Norge. Jag har tvingats lämna landet. Jag är arbetslös, har inget arbete, har inte längre några forsknings- eller projektanslag, jag blir inte längre inbjuden till läkar-

möten och föreningsmöten inom mitt fagområde i Norge. Min karriär är slut.

Jag har därtill förlorat hundratusentals kronor i ökade utgifter och minskade inkomster under denna tid.

Jag har förlorat min hälsa, jag lider av sömnsvårigheter, depressioner, flash-backs, svårigheter att klara vardagen, förlust av "drive" och ambitioner och anstränger mig för att överleva från vecka till vecka.

Jag upplever att mitt liv slagits i stycken.

Ofta undrar jag hur det kunde bli så här?

(Edenbrandt 2001)

Denna läkare har, tydligtvis som den ende på sitt sjukhus, bara gjort sin självklara plikt och anmält olagliga handlingar. Hans egen detaljerade beskrivning av vad som skedde ger en skakande bild av mänsklig ynkedom och feghet men visar också några fall av mod och medkänsla (jfr Edenbrandt 2001). Få stödde honom, och för dem gick det också illa, medan många undvek eller motarbetade honom. Men är det verkligen slut med detta? Kan livet fortsätta som förut för dem som teg och t.o.m. medverkade i förföljelsen av sin kollega som gjorde det rätta?

Märkligt nog brukar inte ens de mycket illa behandlade nejsägarna ångra att de sagt ifrån. De sätter nämligen sin moraliska skyldighet högre än den egna bekvämligheten och maktens gunst och ser helt enkelt inget alternativ. En av de stora skildringarna av en nejsägares situation är Beethovens opera *Fidelio*. I en fuktig fängelsehåla ligger Fidelios (Leonores) man Florestan fastkedjad och svälter i väntan på sin mördare. Han har hamnat där bara för att han sagt ifrån. Trots sin eländiga situation ångrar han sig inte:

In des Lebens Frühlingstagen
Ist das Glück von mir geflohn!
Wahrheit wagt ich kühn zu sagen,
Und die Ketten sind mein Lohn.
Willig duld ich alle Schmerzen,
Ende schmälich meine Bahn.
Süßer Trost in meinem Herzen:
Meine Pflicht hab ich getan!

(Fidelio: inledningen av andra akten)¹

---

1 I livets vår/ försvann min lycka!/ Djärvt vågade jag säga sanningen,/ och kedjorna är min lön./ Villigt står jag ut med alla plågor,/ slutar skymfligt min bana./ Ljuv tröst i mitt hjärta:/ jag har gjort min plikt!

Hur ska vi bekämpa tystnaden?

Vad kan man göra för att motverka tystandet av ämbetsmännen? Ortmark föreslår att man ska anställa nejsägare, dvs. personer som har till uppgift att påpeka när ledningen begår fel. En annan konstruktion ligger enligt min mening närmare till hands, nämligen att stödja de nejsägare som redan finns. Detta kräver att man ökar anställningstryggheten, att befordran till högre tjänster sker genom någon oberoende instans och att en på förhand reglerad befordringsgång styr lönesättningen. Det finns i synnerhet skäl att omedelbart avskaffa den individuella lönesättningen som överhuvudtaget inte har i offentlig verksamhet att göra och som direkt – vilket numera erkänns ganska allmänt – används i repressivt syfte, t.ex. för att straffa nejsägare.

Dessvärre tror jag att det är mycket svårt att besegra tystnadskulturen enbart genom stöd till nejsägarna. Det visar sig nämligen inte sällan att även om det skulle genomföras förändringar som ett resultat av att någon sagt ifrån, straffas denne ändå på sedvanligt sätt. Ett förslag är att makthavare på ett hårdhänt sätt uppmärksammas på att det faktiskt föreligger yttrandefrihet och meddelarfrihet och att det kostar något att tysta människor. Det är högst troligt att vi aldrig får någon rätsida på problemen förrän ett par generaldirektörer, kommunalråd och förvaltningschefer dömts till några års fängelse för övergrepp beträffande yttrande- och meddelarfriheten.

Det måste dessutom inledas en förändring av organisationskulturen så att den inte bara tolererar utan direkt uppmuntrar nejsägande. Den som säger ifrån bör – självfallet – belönas istället för att straffas. I dagens situation är det inte lätt att få gehör för en sådan uppfattning. Ekonomismen ser sålunda lojalitet mot överordnade som den enda acceptabla reaktionen för en ämbetsman, och de flesta rättar sig därefter.

Parallellt med alla andra åtgärder måste makthavarna, och då inte minst förvaltningens chefer, ge råd och stöd till ämbetsmän som hamnat i en situation där vårt offentliga etos kräver att de säger ifrån. Det är nämligen klokt av nejsägaren att iakttä vissa regler som kan underlätta hans företag. Den nämnde svenske läkaren på ett norskt sjukhus föreslår följande punkter som är lika tillämpliga på svenska förhållanden:

1. *Tänk dig noga för!* Sanktionerna mot dig från kolleger och ”systemet” kan medföra att du mister livet. Det är en allvarlig sak att följa sitt samvete, det bevisar både litteraturen och de enskilda öden jag mött.
2. *Följ de formella reglerna!* Gång på gång har jag blivit anklagad för att inte ha gått tjänsteväg, att jag har överreagerat, att jag varit illojal etc. Då har det varit tryggt att veta att jag i detalj följt de formella reglerna och att jag ringde fylkeslegen från början och informerade mig om dem.

3. *Dokumentera allt!* Varje telefonsamtal, varje möte, varje dokument måste bevaras skriftligt. Minnet kan svika dig och ingen tror det du säger om det inte finns skriftligt. I minnesanteckningarna finns detaljerna som kommer att behövas.
4. Fråga dig själv: *Har jag vänner som orkar?* Allena klarar du det inte! Du måste ha åtminstone en vän som inte kommer att tröttna eller bli rädd. Vem är det?
5. Du och din vän klarar inte detta mot en övermakt. Informera dig tidigt om vilken *advokat* som vågar hjälpa dig. Köp tid hos en *psykolog* som orkar lyssna på ditt oändliga behov att få tala av dig, utan att bli rädd. Din vän klarar icke det, och henne behöver du till annat.
6. *Tag kontakt med tidigare "varslere"* [=visslare]! Du behöver tips under vägen hur du skall agera och vilka "fällor" du skall undvika, både för att främja saken och för att rädda din egen hälsa.
7. Din ekonomi kommer att lida ett ordentligt avbräck! Har du råd att följa ditt samvete? Många och långa telefonsamtal, advokatarvoden, psykologarvoden, resor till vänner och rådgivare kostar pengar. Du kommer inte att kunna arbeta full tid parallellt med att följa upp saken. Har du någon som kan försörja dig under tiden?
8. När du har försökt "allt" för att få saken upp i ljuset och det inte lyckas, för krafterna som vill tysta ned det hela är starkare, *då går du till pressen*. Vi lever i en demokrati, som bygger på att allmänheten skall vara välinformerad om vad som sker i det offentliga, för att kunna välja riktigt. Demokrati bygger på att vi har tillit till systemet, att vi kan lita på att det våra företrädare säger är sant och att de följer lagar och förordningar. Därför är det din skyldighet att informera via pressen om ingen annan vill höra.

(Edenbrandt 2001)

Alldeles självklart är att vidta symboliska åtgärder för att demonstrera att nejsägarna gör något bra. För mig är det direkt häpnadsväckande att yttrandefrihetens förkämpar bland makthavarna inte för länge sedan har sett till att den man som brukar kallas "Fången på fyren" fått någon av de medaljer kungen brukar dela ut. En sådan markering skulle sannolikt ha en enorm effekt på ämbetsmännens vilja att uttala sig. Plötsligt skulle vi få en officiell bekräftelse på att säga ifrån var något bra och efterföljansvärt.

Överhuvudtaget är det svårt att förstå den nästan otroliga feghet som politikerna visar när det gäller dessa frågor. Varför går man inte in och markerar sitt stöd i de fall som de rättsliga instanserna gått på nejsägarens linje? Marken är ju väl förberedd genom de många ursäkter som idag riktas till människor som på olika sätt gjorts orätt i det förgångna.

Demokratins väktare

Ekonomivärdena ställer stora krav på ämbetsmännen, och det gör också demokrativärdena. Plikten att säga ifrån gäller även om ämbetsmannen vet att hans åtgärd kan medföra så stort obehag att han kan få sitt liv förstört. Vi måste alltså kräva att människor säger ifrån även om vi vet att det kan gå illa för dem. Motivet är vårt gemensamma ansvar för den politiska demokratin. Om vi inte tar detta ansvar riskerar vi så småningom att få någon form av auktoritärt system.

Ansvarvilar särskilt tungt på samhällets eliter – intellektuella, institutionella och ekonomiska. I den politiska demokratin måste eliterna medverka aktivt som demokratins tjänare dels för att det demokratiska kravet på jämlikhet kräver det, dels för att eliterna har mest fördelar av gemenskapen. Det skulle aldrig gå att skapa förmögenheter utan tillgång till övriga samhällsmedlemmar som arbetskraft och konsumenter (jfr Lundquist 2001).

De offentligt anställda, ämbetsmännen, utgör en central institutionell (och även intellektuell) elit. Ämbetsmännens makt och placering i den politiska processen motiverar att de tilldelas en särskild roll som jag kallar *demokratins väktare*. Den innebär att ämbetsmannen bl.a. ska:

- Bevaka att vårt offentliga etos iakttas.
- Öppna den offentliga verksamheten så att medborgarna och politikerna får insyn och påverkansmöjligheter.
- Alltid se till att den offentliga verksamheten är inriktad på att involvera medborgarna och tillgodose deras intressen.
- Förmedla ett optimalt beslutsunderlag till beslutsfattarna och medborgarna.

(Lundquist 1998)

I dagens läge är det långt avstånd mellan den demokratiska normen att man bör säga ifrån och det som faktiskt sker i förvaltningen. De allra flesta säger inte ifrån. Visserligen visar enkätundersökningar att endast tjugo procent säger sig *inte* våga säga ifrån, men den siffran är mycket för låg. Jag vill påstå att det är mindre än tio procent som verkligen säger ifrån när det gäller. Varför det är på det viset är svårt att förklara. I karikatyr kan man möjligen sammanfatta orsaken till jasägeriet på följande sätt: *Ondskan* och *Enfalden* går ofta hand i hand, och tätt i deras spår följer *Fegheten*, *Opportunismen*, *Lättjan*, *Okunnigheten* och *Flocksolidariteten*.

Den som i dagsläget tystar sina underordnande kan göra det i förvisningen om att nejsägare snabbt marginaliseras och isoleras och – om han då inte tar sitt förnuft till fånga – snart skiljs från sitt arbete. Saken är emellertid att om *alla* säger ifrån, så kan makthavarna inte tysta. Det

förmår de endast för att nejsägarna är så få. I väntan på att nejsägarna ska bli fler får man på rättslig väg ta itu med makthavare som inte respekterar yttrandefrihet och meddelarfrihet.

Att säga ifrån är något utöver en demokratisk skyldighet. Det är tillika en solidaritetsakt för den politiska demokratin. Att säga ifrån är för demokraten en av de ”saker man *måste* göra, annars är man ingen människa utan bara en liten lort ...” (Lindgren 1976)

Litteratur

- Barth, Thomas J 1996: Administering in the Public Interest, in: Wamsley, Gary L & James F Wolf (eds) 1996: *Refounding Democratic Public Administration. Modern Paradoxes, Postmodern Challenges*, London: Sage, pp.168–197.
- Brewer, Gene A & Sally Coleman Selden 1998: Whistle Blowers in the Federal Civil Service: New Evidence of the Public Service Ethic, in: *Journal of Public Administration*, pp.413–439.
- Browning, Christopher R 1998: *Helt vanliga män*, Stockholm: Norstedts.
- Edenbrandt, Carl Magnus 2001: ”Hvordan jeg opplevde at mennesker forholdt seg til meg, da jeg sa ifra”, i: *Institutt for offentlig retts skriftserie 2001*, Oslo: Universitetet i Oslo.
- Joachim Israel 1998: *Ett opprorisk liv*, Stockholm: Norstedts.
- Lindgren, Astrid 1976: *Bröderna Lejonhjärta*, Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Lundquist, Lennart 1998: *Demokratins väktare. Ämbetsmännen och vårt offentliga etos*, Lund: Studentlitteratur.
- Lundquist, Lennart 2001: *Medborgardemokratin*, Lund: Studentlitteratur.
- Milgram, Stanley 1975: *Lydnad och auktoritet*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Moberg, Eva X1998: Påsmänniskorna – de enda som protesterar, i: *Aftonbladet* 1998-11-13.
- Ortmark, Åke 1997: *Jasägarna. Medlöpare och nickedockor kring Gyllenhammar, Karl XII, Kreuger och andra furstar*, Stockholm: MånPocket.
- Persson, Göran 1997: *Den som är satt i skuld är icke fri*, Stockholm: Atlas.
- Spangenberg, Carl Gustaf 1998 i: *Kommunaktuellt* 1998-02-05.

Maktens etik och etikens makt

Ulf Hyvönen

Till socialnämndens ordförande
Kopia till stadsdirektören

Med anledning av det beslut om kraftiga nedskärningar i socialtjänsten som majoriteten i socialnämnden tagit den 18 nov, ställer jag min plats som socialdirektör till förfogande.

Socialnämndens beslut strider mot mitt tjänstemannaansvar såväl som mitt samvete. Beslutet innebär nedskärningar som får kortsiktigt destruktiva, men framför allt långsiktigt förödande konsekvenser för äldre, handikappade och socialt utsatta. Jag kan inte ta på mitt samvete att administrera sådana nedskärningar.

Mina medarbetare i socialtjänsten och jag har tillsammans lagt fram en alternativ handlingsplan som skulle ge samma eller bättre ekonomiska resultat. Denna handlingsplan är betydligt mer realistisk och skulle, i kontrast till det nu fattade beslutet, inte innebära en ren förstörelse av fungerande verksamheter. Handlingsplanen har emellertid inte accepterats på grund av kommunens kortsiktiga balanskrav, trots att vi redan ser ekonomiska resultat.

I Pumans novemhernummer med kompletterande förklaring i VK den 18 november har stadsdirektören uppmanat ledare med budgetansvar att ”antingen acceptera budgetansvaret fullt ut eller så måste man be att få bli befriad från uppgiften”. Det finns inget handlingsutrymme.

Eftersom jag inte kan acceptera att ta fullt budgetansvar för det av socialnämnden idag fattade beslutet, hemställer jag att nämnden befriar mig från min uppgift och att stadsdirektören ger mig ett annat uppdrag.

Umeå den 18 november 1999

Inledning

Sonja Thorburn och jag träffades vid sammanlagt fem tillfällen under våren 2001 för att samtala om etik i socialtjänsten utifrån begreppet makt. Att valet föll på detta tema hänger bland annat samman med Sonjas personliga erfarenheter från över 20 år i ledande befattningar inom olika människovårdande organisationer. Hon har varit överläkare och chef inom geriatrisk vård, sjukvårdsdirektör i södra Lappland och därefter socialdirektör vid socialtjänsten i Umeå. Sonja har idag återvänt till sjukvården där hon tjänstgör som doktor och sektorchef för neurorehabilitering på Universitetssjukhuset i Umeå.

Den dialog som återges i det följande är en kraftigt nedbantad framställning av samtal som vi låtit löpa ganska fritt kring temat makt. Istället för en kronologisk ordning har texten stuvats om för att med viss möda sorteras in under ett antal rubriker och försöket att i någon mån återge autenticiteten i dialogen utgår inte alltid ifrån vad vi faktiskt sade utan vad vi ville ha sagt med det vi sade.

Ett centralt tema handlar om att vara ledare och chef i socialtjänsten, om gott och dåligt ledarskap. Alltså aspekter av den formella makten. Men vi har inte bara uppehållit oss vid maktens etik utan även vid etikens makt. Vi har vidrört frågor om människosyn, kunskapssyn och om den etiska dialogens betydelse i socialt arbete.

Som chef för socialtjänstens FoU-enhet i Umeå, UFFE, var Sonja min närmaste chef under de två år hon tjänstgjorde som socialdirektör, 1998 och 1999. När hon tillträdde deklarerade hon sin fasta förankring i en humanistisk tradition och förkunnade en ledarfilosofi som handlade om att leda och styra med värderingar. Socialtjänstverksamheterna skulle präglas av öppenhet, långsiktighet, tillit och eftertanke. Den etiska dialogen uppmuntrades. Genom sin ledarstil kom Sonja att bli en viktig inspiratör för många anställda. Om detta finns en hel del berättelser i Umeå socialtjänst. Andra berättar om en socialdirektör med en bristande ansvarskänsla inför de ekonomiska realiteterna i socialtjänstens finanser, med ett allt större budgetunderskott.

Det obönhörliga kravet på en budget i balans frammanade de hårda sparbetet som fick Sonja att avgå som socialdirektör i november 1999. När den politiska nämnden beslöt om drastiska nedskärningar, deklarerade Sonja att hon inte ville administrera de besparingar som hon ansåg skulle innebära oacceptabla försämringar för många av socialtjänstens brukare och klienter. Hennes begäran om en saneringstid på två år istället för ett år avvisades. Om det ganska dramatiska förlopp som omgärdar Sonjas beslut att lämna sitt jobb som socialdirektör finns givetvis flera olika historiebetraktelser. I den återgivna dialogen i detta kapitel berättas en version. Den handlar om att vara verksamhetschef i en politiskt styrd organisation och att ta konsekvenserna av sin moraliska övertygelse. En poäng med att

rekapitulera händelsen är att den har något väsentligt att säga om makt och etik, om spänningsförhållandet däremellan. Av situationer som denna kan vi också lära oss något om maktstrukturerna i kommunala förvaltningar.

*

I skrivande stund ligger på mitt skivbord en inbjudan till några studiedagar som arrangeras av Föreningen Sveriges socialchefer (SFF). Temat är ”soliditet – solidaritet” och den fråga som ställs är om begreppen utgör varandras motsats eller om de möjligen kan gå hand i hand. Det är en bra fråga. Är solidariteten med utsatta och resurssvaga medborgare förenlig med ”maktens etik” i ett ekonomistiskt samhälle?

Att inte dagtinga med sitt samvete

Ulf: Sonja, du har haft flera jobb som har inneburit mycket formell makt. Du har bl.a. varit sjukvårdsdirektör i fem år och under två år var du högsta chef för socialtjänsten. Men så i slutet av 1999 bestämde du dig för att stiga av socialdirektörsjobbet, att avstå från den här maktpositionen. Det kan ju tyckas som ett väldigt drastiskt beslut. Hur motiverar du det?

Sonja: Beslutet var en följd av den programförklaring jag gjorde när jag tog jobbet som socialdirektör. Jag poängterade att mitt ledarskap baseras på en tydlig värdegrund. Den värdegrunden bygger på en humanistisk människosyn, en tro på alla människors lika värde och rätt till respekt. Jag var väldigt tydlig med att jag inte var villig att kompromissa med mina värderingar för att få vara chef inom socialtjänsten.

U: Var det här något du deklarerade i anställningsintervjun?

S: Ja, det var det. Vi hade flera anställningsintervjuer. Jag träffade först socialnämndens ordförande och vice ordförande och personal inom socialtjänsten. Men det var också två kommunalråd och kommunens personalchef. Eftersom jag tidigare arbetat som högsta chef inom en politikerstyrd organisation var jag mycket noggrann med att redogöra för vad jag stod för och att jag inte var beredd att dagtinga med mitt samvete.

U: Fick du några kommentarer eller någon respons på det här?

S: Vid intervjuerna uppfattades det som positivt. De allra flesta säger sig ha en humanistisk människosyn, så det var inget kontroversiellt. Vad en humanistisk människosyn sedan innebär konkret i form av prioriteringar och annat, det var ju egentligen det som motsättningarna kom att handla om.

U: Du visade alltså att du menade vad du sa när du avgick?

S: Man kan väl säga att det var att följa ord med handling. För mig som ledare är det otroligt viktigt. Jag kunde inte fortsätta vara chef om jag samtidigt skulle kompromissa med allt det jag står för. Jag menar att socialnämndens kortsiktiga sparkrav raserade det långsiktiga arbetet som

vi höll på med och hur skulle jag kunna ha trovärdighet i organisationen om jag plötsligt övergav de grundläggande värderingar jag sagt mig stå för?

U: Skulle du säga att det var ett etiskt grundat ställningstagande, eller är det att göra det hela för enkelt?

S: Jag avgick för att jag inte ville administrera nedskärningar som fick de svagaste i samhället att fara illa. Visst var jag beredd att spara och skära ner på socialtjänstens verksamheten, men inte på det sätt som politikerna krävde. Jag är övertygad om att socialnämndens beslut på kort tid slog sönder verksamheter som tar många år att bygga upp igen, och som på längre sikt leder till kostnadsökningar. Ta exempelvis Röda Villan². Genom att lägga ner den verksamheten sparades några hundra tusen kronor per år, men problemen försvann inte för det. Missbrukarna finns kvar och kostnaderna har bara flyttats till någon annans budget. Jag var tvungen att ta ställning eftersom besluten så klart stred mot min värdegrund. Så jag antar att man kan karakterisera det som ett etiskt ställningstagande.

U: Jag föreställer mig att när man hamnar i en sån här situation så blir det en fråga om var gränsen går mellan dina uppgifter som tjänsteman och ett politiskt agerande.

S: Ja, men tjänstemän får inte vara robotar. Alla människor har skyldighet att själva sätta sina gränser för vad de är beredda att göra. Att gömma sig bakom politiska beslut är att inte ta moraliskt ansvar. Jag tog jobbet som socialdirektör för att använda makten till att göra något bra, inte för maktens egen skull. Vad skulle jag med makt till om den innebar försämringar för de jag tyckte behövde hjälpen mest? Du får komma ihåg att när jag tog jobbet trodde jag att politikerna delade mina värderingar och att vi skulle arbeta mot ett gemensamt mål som innebar att de personer som hade störst behov skulle få mest resurser.

U: Du har redan tidigare berättat om det här för mig, men kanske orkar du göra det en gång till. Det jag tänker på är ansvaret för att försöka fullfölja en idé, ansvar för verksamheter, människor och processer man har startat. Men jag tänker också på att ...

S: Att lämna, är det vad du tänker på? Det kan ses som en brist på ansvar att inte fullfölja.

U: Ja, hur tänker du kring ansvarsfrågan? Du menar att ditt agerande var att ta ansvar. Å andra sidan var det samtidigt att överge dina medarbetare.

S: Beslutet att lämna organisationen var långt ifrån enkelt, även om det kan verka så idag. Det är klart att det fanns en känsla av svek med i bilden. Innan jag bestämde mig för att avgå brottades jag länge med känslan av att

---

2 Röda villan var en öppen verksamhet inom socialtjänsten i Umeå som i första hand riktade sig till missbrukare. Verksamheten, vilken hade ett 50-tal besökare dagligen, lades ner i mars 2000.

jag övergav mina medarbetare. Jag förde långa samtal med mig själv om var gränsen gick mellan att fortsätta leda verksamheten och samtidigt tvingas administrera beslut som jag inte trodde på. Hade jag fortsatt så skulle mina handlingar inte längre stämma överens med min värdegrund. Då skulle jag till sist ha tappat trovärdighet och inte längre kunnat inspirera medarbetarna. Jag hade blivit en vingklippt chef och det är ingen som är hjälpt av det. Samtidigt var jag ledsen över att behöva såra mina medarbetare och alla de som hade ställt upp för mig.

U: Vilka reaktioner fick du egentligen på ditt beslut?

S: Jag fick väldigt mycket positiva reaktioner över att jag vågade ta ställning. Det har kommit telefonsamtal, brev och email från alla håll och kanter, även från medarbetare och politiker. Främmande människor har kommit fram till mig på gatan och sagt: "Bra att det finns någon som vågar säga ifrån!".

U: Hur tänker du kring att du fått så mycket positiva reaktioner? Har det överraskat dig?

S: Jag blev nog mest överraskad över att det var så många som hörde av sig. Det är tyst inom offentlig sektor idag. Nedskärningarna har gjort att många människor i landsting och kommun är rädda för att kritisera, man är rädd om sitt jobb. Det kan kännas som en befrielse att någon vågar säga ifrån.

U: Jag vet att det finns många som får något visst i ögonen när man pratar om Sonja och när man associerar tillbaka till det här. Man kan ju säga att det också var ganska taktiskt av dig att lämna skutan vid rätt tidpunkt, så att dina idéer kunde finnas kvar fastän du slutat. Jag tänker på det här uttrycket att man kan ta kål på människor men inte på deras idéer.

S: Usch ... nu blir jag rörd. Jag visste att om jag skulle vara kvar och administrera de beslutade nedskärningarna, då försvann trovärdigheten i mina idéer. Det är det jag menar med att ord och handling måste stämma överens.

U: Det krävs väl också en del kurage att fatta ett sånt här beslut. Jag kan tänka mig att det är förenat med en hel del obehag, och kanske även med en viss sorg?

S: Ja, det var en sorg att sluta, att lämna allt som jag så intensivt kämpat för och som jag trodde på. Jag hade ett roligt arbete och trivdes med mina medarbetare. Det är klart att det kändes sorgset att bara klippa av. Men även om det var jobbigt så har jag aldrig tvekat om att det var riktigt.

U: Du valde att stiga av chefsstolen på de premisser du beskriver, du ville inte dagtinga med ditt samvete. Du var alltså beredd att ta det här svåra beslutet och ta konsekvenserna av din övertygelse och din ledarfilosofi. Det här handlar förstås om dig som person men också om fenomenet, att

följa sin inre röst, som sådant. Som jag ser det finns ett väldigt symbolvärde i en sån här handling. Något som jag tror är viktigt att försöka förstå. Det sätter liksom så mycket på sin spets.

S: Ja, och när jag väl hade bestämt mig för att jag inte ville fortsätta leda socialtjänsten, var det viktigt att ta konsekvenserna av det på en gång. Jag avstod ju inte från makten för att bli någon sorts symbol. Det handlade om mitt moraliska ansvar och om min trovärdighet som chef. För dom som vill ha makt för maktens egen skull är det kanske svårt att förstå att jag frivilligt ville avstå från den.

U: Men jag kan tänka mig argument som: Sonja, du borde väl kunna kompromissa lite och vara lite medgörlig. Kom igen, nu!

S: Jodå, det fick jag höra många gånger. Men i mina ögon kompromissade jag ganska länge innan jag avgick. De beslut som fattades den 18 november var kulmen på en diskussion som jag länge fört med politikerna i socialnämnden. Gränsen var nådd när nämnden klubbade beslut som de visste att jag motsatte mig. Min uppsägning borde inte ha varit någon överraskning för politikerna, men blev tydligen det i alla fall. Kanske trodde de att mina värderingar var förhandlingsbara, trots allt.

U: Men att då kunna stå fast vid det och stå på sig. Nog måste det väl ligga en hel del sötma och lockelse i att fortsätta och spela med?

S: Jag tror att det handlar om motivet till att vilja ha makt. Eftersom mitt ledarskap var grundat på värderingar, var jag inte intresserad av makt om den inte gav mig möjlighet att påverka verksamheten i en positiv riktning. För mig var det så självklart så egentligen var beslutet som sådant inte så svårt att fatta. Det svåra var sveket mot mina närmaste medarbetare och egentligen mot hela organisationen. Det var det som var slitsamt. Men om man leder på det sättet så kan man aldrig dagtinga med sitt samvete. Det går inte. Man har skaffat sig makt därför att man vill förändra.

Att våga avstå makt

U: Ett sätt att definiera makt är att kunna påföra andra sin vilja. Många menar att makt och moral inte kan gå hand i hand, utan att makten förr eller senare leder in på brottets bana, att makten korrumpierar. Sedan tror jag det är Shopenhauer som liknar makten vid att dricka havsvatten; ju mer man dricker desto törstigare blir man. Alltså makten korrumpierar, berusar och förför och förefaller på så vis svår att förena med humanistiska ideal. Men Sonja Thorburn tycks alltså ha en strategi för att hantera det här. Jag tänker på det du säger om att gå in i en maktposition med föresatsen att kunna avstå ifrån den. Kan du utveckla det?

S: Jag skulle önska att alla som tar chefsjobb eller politiska uppdrag också kan tänka sig att avstå från den makt som jobbet ger. När man har en utsatt

position behöver man en bra reträttplats. Har man ett bra jobb i bakgrunden kan man vara mindre angelägen att behålla makten och därför friare att uttala sig om saker. Om man däremot får allt genom sin formella position – makt, hög lön och status – är det mycket svårare att avstå från den. Jag var ju privilegierad som socialdirektör eftersom jag hade ett bra yrke att falla tillbaka på.

U: Då ser jag två alternativ. Antingen bör man bara anställa chefer som har en bra reträttplats i form av en annan karriär eller något annat att falla tillbaka på, eller så kanske chefspositioner ska förses med den reträttmöjlighet som ligger i ett rejält avgångsvederlag eller något liknande?

S: Ja, redan vid anställningstillfället bör man tänka på vad som skall hända sedan, när man inte längre är chef. Inom Västerbottens läns landsting har vi pratat mycket om chefsavveckling. Chefsjobb i landstinget är sedan länge tidsbegränsade. Efter tre till sex år kan man antingen få omförordnande eller gå till den tjänst man har i botten, t.ex. som läkare. Det innebär att alla får en kortare utbildning för att komma ikapp med den utveckling som har skett inom ens yrkesområde under de år man har varit borta. Det ska inte vara så dramatiskt att sluta som chef.

U: Sonja, du nämnde tidigare att ett sätt att undvika att bli alltför sammanväxt eller förförd av makten är att se till att man inte omger sig med ja-sägare, utan med kritiker.

S: Ja, det är jätte viktigt. När man sitter i toppen av en organisation är det risk att man inte möter motstånd. Jag vill omge mig med medarbetare som har egna åsikter och som vågar framföra dom. Det är så lätt att bli uppfylld av sin egen idé att man bara tar in sånt som förstärker den. Fakta tränger inte in i vår värld mot vår övertygelse. Därför är det så viktigt att de man har omkring sig ställer besvärliga och kritiska frågor. Jag nämnde min man som en av mina viktigaste kritiker, som alltid ifrågasätter det jag gör samtidigt som han är en stor stöttepelare. Det har varit en fantastisk hjälp att på kvällarna bemöta hans kritiska synpunkter och tvingas vässa argumenten. För vems skull gör du det här? Är det för verksamheten eller din egen skull? Är det revir du bevakar? Det är så viktigt att bli medveten om det här och det är, som sagt, risk för att man inte möter motstånd när man hamnat i toppen av en organisation.

Närhet och distans i ledarskapet

U: Det för mig in på ett annat spår, nämligen att inte tillåta för stort avstånd, alltså att man distanserar sig så mycket att man inte ser konsekvenserna av de beslut man fattar.

S: Precis. Det är viktigt att ha kunskap om verksamheten, så att man verkligen förstår vad den handlar om.

U: När du började i socialtjänsten vill jag minnas att du tidigt gjorde dig bekant med de olika verksamheterna.

S: Ja, de första månaderna som socialdirektör besökte jag systematiskt olika verksamheter och deltog i möten långt ute i verksamheten. Äldreomsorgen och handikappomsorgen kände jag ju ganska väl sedan tidigare, så jag tillbringade mesta tiden inom IFO³. Jag ville få en bra förståelse för verksamheten och de problem som finns närmast brukaren eller klienten. Många gånger är det dessutom socialsekreterare och undersköterskor som har mest idéer om hur verksamheten kan förbättras, och jag ville veta vad de hade att säga. Dessutom ville jag föra en dialog som gav organisationen en gemensam värdegrund så att alla medarbetare skulle kunna ta så bra beslut som möjligt. Kvaliteten på socialtjänstens arbete visar sig ju i de beslut som fattas längst ut i verksamheten gentemot enskilda individer.

U: Om man nu talar om att leda med värderingar och om en humanistisk människosyn så är det många som håller med om det. Det låter ju bra, men hur gör man?

S: Att leda med värderingar innebär för mig att ständigt föra en dialog som omfattar alla medarbetare så att den gemensamma värdegrunden genomsyrar hela organisationen. Chefer på alla nivåer måste i sin tur föra dialogen med sina medarbetare. Den här dialogen måste förstås vara ömsesidig och öppen för att ta emot synpunkter och tveksamheter från medarbetarna. Jag tycker att alla behöver få reflektera över vad en humanistisk människosyn betyder för just honom eller henne i sitt möte med klienter och brukare såväl som med andra medarbetare. Vad betyder det att se varje människa som unik och ta tillvara varje individs unika resurser? För att få trovärdighet måste också ord och handling stämma överens, vilket kräver att man funderar över sitt eget beteende. Alla beslut skall vara förankrade i den gemensamma värdegrunden. Det innebär givetvis inte att alla beslut nödvändigtvis blir bra för det. Det är så viktigt att det finns en öppenhet i organisationen så att de som ser konsekvenserna för den enskilda individen också kan föra fram sina synpunkter. Som ledare måste man då vara beredd att ändra på beslutet, om man inte kan försvara det tillräckligt väl.

U: Kan du påminna dig något exempel där du själv hamnat i ett sånt läge, där du ändrat på ett beslut av det här skälet?

S: Ja, det har hänt flera gånger. Jag kommer t.ex. ihåg när Micke (områdeschef inom IFO) skrev ett argt brev till mig där han pekade på följderna som ledningsgruppen förbisett i sitt beslut och jag tänkte att han har ju alldeles rätt. Han övertygade mig om att vi måste fatta ett annat beslut och då ändrade vi oss. Det var inget märkvärdigare än så.

U: Kanske behöver man känna in på bara skinnet vad som blir konsekven-

---

3 Individ- och familjeomsorgen.

sen av de beslut man fattar. Beslut kan ju vara jobbiga och obehagliga att ta men det ligger väl en fara i att inte förstå konsekvenserna, även på ett känslomässigt plan. Det är ju t.ex. inte rimligt att en socialsekreterare fattar ett beslut om ett barns framtid utan att ens ha träffat det här barnet?

S: Nej, det är självklart att socialsekreteraren skall träffa barnet. Socialtjänsten möter ju människor och alla beslut måste fattas utifrån individens unika förutsättningar. Många gånger är det här en svår bedömning. Det händer att medarbetare frågar efter regler för att inte själva behöva ta ansvar, kanske för att hantera sin egen ångest inför beslutet. Men de här svåra besluten måste tas utifrån ett individuellt perspektiv och kan inte överlåtas till någon standardlösning.

U: Som chef för en socialtjänst med tusentals anställda, hur tillgänglig och hur lyhörd kan man vara för medarbetarna i organisationen?

S: Jag hade alltid öppen dörr för alla, oavsett deras ställning i organisationen. För mig handlar det också om människors lika värde och respekt för individen. De flesta problem löstes förstås på en annan nivå inom organisationen, men de som kom fram till mig såg jag som viktiga eftersom de i slutänden påverkade bemötandet gentemot klient och brukare. Det var lika betydelsefullt för mig när en socialsekreterare hade en fundering, som när en avdelningschef ville diskutera något. Om någon upplevde att hon eller han blivit illa behandlad av sin arbetsledare så försökte jag träffa dom tillsammans. För mig handlar det här om att visa respekt för alla, oavsett om man är chef på någon nivå eller stadsdirektör eller vårdbiträde.

Men jag tycker också att det är så oerhört viktigt att inte peka ut syndabocker. Syndabocker är ett tecken på otydligt ledarskap och får inte förekomma i en organisation som jag leder. Människor ska inte bli utstötta, oavsett var de finns i organisationen.

Makt finns på alla nivåer

U: Det var mitt förslag att vi skulle ha makt som rubrik för våra samtal eftersom jag tyckte att det skulle vara så spännande att diskutera om makt utifrån dina erfarenheter som chef. Du nappade utan vidare men associerade omedelbart till den makt som utövas närmast klienten eller patienten.

S: Makt finns på alla nivåer och inte minst i kontakten med klienten eller brukaren. För mig var det en väldigt viktig fråga när jag under 1980-talet arbetade inom äldreomsorgen. Jag såg hur en del vårdbiträden och undersköterskor utövade makt på ett omedvetet sätt, vilket tryckte ner den äldre. Samma sak kan ske inom andra verksamheter i socialtjänsten, att man i sitt jobb utövar makt mot brukaren eller klienten.

U: Det är alltså det du tänker på först, den makt som utövas där?

S: Ja, det var det första jag tänkte på när du föreslog att vi skulle tala om

makt. Det är en makt som man ofta är omedveten om och samtidigt ett maktutövande som kan göra stor skada. Som vårdbiträde inom äldreomsorgen har man makt att stjäla funktioner från människor, att ta ifrån dem möjligheten att klara sig själva genom att hjälpa dem för mycket. Samma sak kan ske inom IFO. Om socialsekreteraren tar över beslut och ordnar utan att klienten själv får ta ansvar tar man bort möjligheten för henne eller honom att bli självständig. Det är en svår balansgång mellan att ge den hjälp som behövs och att hjälpa på fel sätt. Det kan vara tillfredsställande för den som utövar den här sortens makt att andra är beroende av en. Den här makten kan lätt missbrukas och den är farlig för det är så lätt att man inte ser den.

U: Det låter som den överbeskyddande hjälparen som skapar ett beroendeförhållande; den goda viljan som blir en förtryckande kraft. Du menar alltså att det ligger en maktutövning i detta?

S: Absolut! Man måste komma ihåg att i de situationer som finns inom socialvården är man aldrig jämlik. Det är alltid klienten eller brukaren som behöver hjälp, inte undersköterskan eller socialsekreteraren. Den som hjälper är alltid i överläge. Makt finns på alla nivåer, inte bara där den är formell.

Maktens disciplinerande ansikte

U: Jag skulle vilja ta upp en tråd som vi varit inne på i ett av våra tidigare samtal, nämligen att vi enades om att det finns en livsfarlig kombination: att vara chef och att vara rädd.

S: Ja, det är ingen bra kombination. Men inte helt ovanlig. Rädda människor kan vara farliga. Rädsla leder ofta till elakhet och ännu farligare blir det när rädda människor har stor makt. Då skapas slutna system där ingen vågar säga hur det egentligen ser ut i organisationen.

U: Harald Ofstad⁴ har skrivit om vårt förakt för svaghet och det finns väl en klar koppling mellan rädsla för svaghet och förakt för svaghet. Sedan tänker jag här också på att när vi talar om att ge människor ett gott bemötande i socialtjänsten, så är det ju inte bara demokratins väktare vi talar om utan också ett myndighetssystem som ska bedöma och hantera människors moraliskaandel och som även har tvångsmedel till sitt förfogande.

S: I vårt samhälle finns ett förakt för gamla, och för svaga och utsatta. Man kan fundera över om politikernas prioriteringar ibland speglar det här föraktet. I Umeå valde man t.ex. att satsa på elitishockey framför dagverk-

---

4 Ofstad (1993) skriver om nazismens värderingar och normer, som en avslöjande spegelbild av vår egen tendens att praktisera grundtesen att den starke ska härska över den svaga och att den svaga är föraktlig eftersom han låter sig behärskas.

samhet för missbrukare. Men att socialtjänsten har tvångsåtgärder har inget med föraktet för svaghet att göra, som jag ser det. Det handlar om att man i vissa situationer måste ingripa med tvång, t.ex. när barn far illa eller när missbrukare lever alltför destruktivt. Jag tycker inte att det är någon motsättning mellan respekt för individen och tvångsåtgärder. Ett samhälle som struntar i att ingripa, där de som inte kan ta hand om sig själva tillåts att gå under, det kan böttna i förakt för svaghet.

U: Socialtjänsten är ju en ganska konjunkturkänslig bransch som påverkas av samhällsklimatet. Modeller och metoder kommer och går. För närvarande är det t.ex. väldigt populärt med ett lösningsfokuserat arbetssätt. Men det jag närmast tänker på är de modeller som har förtryckande inslag, t.ex. den s.k. Uppsalamodellen och liknande modeller som motiveras med att människor inte skall göras beroende av socialtjänsten, att de måste lära sig att ta eget ansvar. Samtidigt ställs ibland absurda krav; folk måste söka ett visst antal jobb – även sådana som de inte har någon möjlighet att få – innan de får rätt till socialbidrag. Det jag funderar över är hur såna inslag av disciplinering, som kan upplevas direkt kränkande, får fotfäste i en verksamhet som ska vila på demokratins grundvalar; med respekt för människan och utifrån en jämlikhetsprincip. Många förespråkare för arbetssätt och modeller av det här slaget hävdar ju att de arbetar utifrån en humanistisk människosyn.

S: Som jag ser det bör det alltid vara värdegrunden som styr besluten, inte en viss modell. Det finns en risk med modeller genom att man generaliserar och inte ser varje individ som unik. Modellen förenklar för handläggaren samtidigt som man riskerar att tappa bort individen. Det finns säkert goda inslag i varje modell, men en modell passar inte alla – varken alla handläggare eller alla klienter och brukare. För att modeller skall fungera bra krävs en kompetent och orädd handläggare med en humanistisk människosyn, en som också vågar frånga modellen när den inte passar. Om organisationen har en stark gemensam värdegrund blir den mer okänslig för modebetonade svängningar i samhällsdebatten.

U: Det här öppnar för frågor om person och situation ...man kan ju vara en bra eller dålig ledare, en bra eller dålig socialarbetare. Men den intressanta frågan är väl i vilka situationer och under vilka omständigheter man blir bra. Och tanken på att människor i sig skulle vara onda bär mig emot, däremot vet vi att människor under vissa omständigheter kan bete sig häpnadsväckande illa och grymt. De här mekanismerna tror jag är väldigt viktiga att förstå.

S: Det tror jag. Helt klart. Det finns en dynamik i alla organisationer som påverkar de som jobbar där. När människor inte passar in eller beter sig illa finns det ofta en orsak som kan hänföras till omgivningen. Risken är stor att missnöjda medarbetare i sin tur missbrukar den makt de har gente-

mot klient eller brukare. De goda och öppna organisationerna skapar goda medarbetare. Det är chefens, men också medarbetarnas, ansvar att skapa en miljö där alla kan växa och utvecklas.

Att prioritera när resurserna är knappa

U: I en artikel om repression och socialt arbete skriver Bengt Börjeson⁵ att det är upprörande att socialtjänsten inte bistår de utblottade och hemlösa i Stockholm med ett rykande och närande soppkök. Där skulle man få möta utsatta människor som man annars aldrig ser röken av och som man idag överlåter åt frivilligorganisationer. ”Ett soppkök i socialtjänstens regi? En absurd tanke, och det absurda det är att tanken är absurd” skriver han i en slutkläm. Det jag kommer att tänka på, Sonja, det är åter igen Röda villan i Umeå.

S: Ja, Röda villans enda krav var att dom som kom dit inte skulle vara påverkade av droger eller alkohol. En öppen miljö som mötte missbrukare, psykiskt sjuka och andra med värme, och där de kunde äta lunch eller bara umgås. Personalen varken moraliserade eller vidtog någon myndighetsutövning. Däremot var de ju professionella socialarbetare och de ordnade insatser från andra delar av socialtjänsten när det behövdes. Kanske förstod inte politikerna att Röda villan var något mer än ett soppkök? Jag håller med Bengt Börjeson om att den här typen av öppna verksamheter bör finnas i socialtjänstens regi. Socialtjänsten kan gärna samarbeta med frivilligorganisationer, men samhället kan aldrig överlåta hela ansvaret till organisationer som inte kan ansvara för en professionell hantering till de som behöver hjälp.

U: Någon har kallat det arbete som bedrevs vid Röda villan för det vackra sociala arbetet. För de som besökte stället, de flesta besökarna grovt sett kan betecknas som en marginaliserad eller s.k. resurssvag grupp, fungerade villan som ett andra hem. Man bemöttes respektfullt och fick en tillhörighet i ett sammanhang som innehöll mycket mänsklig värme och värdighet. Jag funderar över det moraliskt riktiga i nämndens beslut att stänga den här verksamheten. Hur tänker du om de prioriteringar som måste göras i ett sånt här ekonomiskt trångt läge?

S: Ja, riksdagen har ju upprättat riktlinjer för prioriteringar inom kommun och landsting. De kan sammanfattas i tre principer. Den första, människovärdesprincipen, innebär att alla människor har lika värde, oavsett om man är direktör eller missbrukare, ung eller gammal, invandrare eller svensk. Den andra, behovsprincipen, föreskriver att de som har störst behov skall få hjälp först. Den tredje, kostnadseffektivitetsprincipen, innebär att de åtgärder som ger mest nytta till lägsta kostnad skall genomföras först. När

---

5 Börjeson, B (2000) ”Repression och socialt arbete” i Meeuwisse, A; Sunesson, S & Swärd, H (red) *Socialt arbete. En grundbok*. Natur och Kultur.

resurserna är begränsade måste man i första hand skära ner på stödet till dom som har de minsta behoven. Inom socialtjänsten finns i stort sett bara de som har stora behov, alltså de som har hög prioritet enligt Riksdagens principer. Det är därför snabba nedskärningar inom den sociala sektorn nästan alltid gör stor skada och även orsakar kostnader inom andra samhällssektorer. Jag tror att det enda sättet att minska kostnaderna inom socialtjänsten är genom ett långsiktigt förebyggande arbete, som t.ex. rehabilitering av äldre så att de klarar sig med mindre insatser, att tidigt fånga upp barn som far illa genom samarbete med barnomsorg och primärvård och att förebygga missbruk genom samarbete med föräldrar, skola och polis. Eftersom Röda villan var en verksamhet för de mest utsatta till låg kostnad borde den ha varit en prioriterad verksamhet inom Umeå kommun. Min uppfattning är att nedläggningen var förkastlig både ur ett ekonomiskt och ett moraliskt perspektiv. I den uppföljning som du och dina medarbetare på forsknings- och utvecklingsenheten har gjort visar ni ju också att många av dom som brukade besöka Röda villan löper risk att fara illa sedan verksamheten försvann.

U: Det som också slagit oss i vår uppföljning är den tillit och det förtroende som de före detta besökarna på Röda villan visar gentemot Carola som var föreståndare där. För många av dem är hon fortfarande en väldigt viktig person, även om villan är nedlagd och Carola har ett helt annat jobb idag.

S: Ja, Carola hade ju ett unikt förtroende. Precis som Anita hade det före henne. Men det är som om man saknar förmåga att se det här och vad det betyder. Man borde givetvis ha varit rädd om Carola och hennes unika kompetens. Men det tycks finnas en föreställning om att människor är utbytbara. Jag tycker att det är en skrämmande inställning. Varje människa skapar ett djupt hål när de slutar och det hålet är inte symmetriskt utan mer som en amöba. Människor kan inte bytas ut på det sättet, människor är inte utbytbara.

Öppna och slutna system

U: Förra gången vi träffades talade vi om att man som arbetsledare eller chef har ett stort ansvar för den kultur och det klimat som utvecklas på en arbetsplats.

S: Ja, det bemötande chefen har mot var och en av sina medarbetare smittar av sig. Känner en medarbetare sig respekterad är det oerhört mycket lättare att i sin tur behandla klienten respektfullt.

U: Jag är inte direkt involverad i det sociala arbetets praktik, men har mött ganska många olika arbetsgrupper och olika kulturer i socialtjänsten genom mitt jobb på FoU-enheten. Jag har ibland fascinerats av det engagemang och den hängivenhet som kan finnas i en arbetsgrupp. Samtidigt har jag sett exempel på grupper där det finns en gemensamt upplevd nöd i arbetet och där mycket av energin i gruppen tycks gå åt till att ge varandra

skydd eller en själslig lindring i ett jobb som upplevs så krävande och där man känner sig utsatt och kanske osedd. Man värjer sig mot insyn, sluter sig samman i gruppen, det blir lätt vi och dom och inte sällan riktas klagomål och projektioner mot den abstrakta ”ledningen” som inte har en susning om det svåra jobb man utför i arbetsgruppen. Något tillspetsat kanske men... känner du igen det här fenomenet?

S: Jo, javisst. Såna här slutna grupper utan insyn kan ibland bli riktigt destruktiva och ställa till det för både klienter och medarbetare. Jag har sett slutna grupper inom äldreomsorgen där en eller flera undersköterskor utvecklat ett starkt informellt ledarskap och styrde gruppen mot ett beteende som inte alls var förenligt med en humanistisk människosyn. T.ex. satt man och drack kaffe istället för att svara på ringningar. De bemötte inte de gamla med respekt utan kunde vara både nonchalanta och ganska elaka. De informella ledarna var så starka att ingen vågade opponera sig. Det var först när det kom in en person med ett starkt rättspatos och civilkurage som det här blev känt för arbetsledaren. Det var en liknande subkultur som för några år sedan ledde till *Lex Sarah*, du vet den här lagen som säger att personal i vården är skyldig att anmäla missförhållanden. Det kan vara svårt att förstå att såna här grupper uppstår, men gruppen kan ju skapa trygghet för rädda medarbetare. Som ledare är det jätteviktigt att vara observant och att våga föra en dialog med de anställda för att kunna förhindra att det utvecklas dåliga subkulturer.

U: Det får mig att associera till Klaraprojektet⁶ där en arbetsgrupp inom IFO provade alternativa arbetssätt för att göra barnavårdsutredningar. Som utvärderare följde jag den här gruppens arbete på väldigt nära håll och fick uppleva den energi som frigjordes under projektets gång. Gruppen fick tillgång till ändamålsenliga lokaler, en särskild utredningslägenhet, och de fick tid för reflektion och eftertanke. Och de fick också en hel del uppmärksamhet, av både kolleger, arbetsledare, forskare och andra. De blev både sedda och granskade. Men det allra viktigaste är nog ändå den respons de fick från de familjer som deltog i barnavårdsutredningarna. De berättade i intervjuerna efteråt att de hade blivit respektfullt bemötta och att de i stort sett var väldigt nöjda med socialsekreterarnas arbetsinsatser. För arbetsgruppen gav det här projektet förutsättningar att utveckla en mer öppen och konstruktivt självkritisk anda. En av socialsekreterarna säger i en intervju att Klara inneburit att hon kunnat vara så bra som hon vet att hon är. Jag tror att inte minst arbetsledare och chefer i socialtjänsten kan lära en del av projektet. Socialsekreterarna i den här gruppen erövrade inte bara en mängd insikter och utvecklade bättre arbetssätt, de fick också en massa arbetsglädje på köpet.

---

6 Klara är ett utvecklingsprojekt om barnavårdsutredningar som publicerats i UFFE:s skriftserie, nr 2/200.

S: Ja, som chef är det viktigt att stödja den här typen av projekt och att se till att det finns tid för personalen att själva utvecklas. Jag tror att medlemmarna i Klara-gruppen kunde utvecklas för att man tillät en kritisk dialog och att det fanns en öppenhet i arbetsgruppen. Den här öppenheten är så viktig, den kan också förhindra att det bildas subkulturer med maktmissbruk mot klienter och brukare.

Socialt arbete – ingenjörskonst eller relationer?

U: Som forskare i socialtjänsten slås jag ofta av det teknifierade språkbruk som ibland används om socialt arbete. Det talas om beställare, utförare och leveranser av tjänster. Man talar om ärenden och om åtgärder. Det är ett språk som behöver avtäckas eller omkodas för att få syn på att det faktiskt handlar om människor och om relationer.

S: Ja, det här förenklade språkbruket får det att låta som om medarbetarna är utbytbara, de är utförare som levererar tjänster eller vidtar åtgärder. Men liksom klienter och brukare är unika besitter alla medarbetare en unik kompetens som behöver tas tillvara. Idag verkar man inte vara rädd om sina medarbetare inom offentlig sektor. Man gör kortsiktiga nedskärningar där personal får sluta, för att något år senare behöva bygga upp samma verksamhet igen. Och verksamheter underbemannas så att den personal som finns blir utbränd eller slutar för att de tappar geisten. Varje person som slutar lämnar ett stort hål efter sig. Även om en ny person kommer in tar det tid innan kompetensen hos den som lämnade fullt kan ersättas, och det medför stora kostnader för organisationen. Att politiker idag verkar bry sig så lite om den personal som arbetar inom offentlig sektor rimmar illa med den ekonomiska medvetenhet de påstår sig ha.

U: Det kan förstås ses som ett språkbruk som förenklar verkligheten men jag skulle föredra att se det som ett språk som förvanskar den. Att t.ex. beskriva socialt arbete som leveranser av beställda tjänster från en utförare till en beställare, det känns väldigt motbjudande. I min föreställningsvärld hänger ett sånt här språkbruk samman med en önskan att kunna kontrollera en komplicerad och bångstyrig socialtjänstapparat snarare än att söka ett språk som utgår ifrån det sociala arbetet. Det blir ett avhumaniserat språk där människor inte är människor utan utbytbara produktionsenheter och klienter och brukare är konsumenter. I socialtjänsten, precis som i andra byråkratiska förvaltningar, finns också en tendens att reducera människor till objekt, till kvalitetsbefriade mått utan någon mänsklig särprägel. Som forskare i socialt arbete är jag väldigt kritisk mot de kunskapsprojekt som vilar på en sån här verksamhetssyn. Det befrämjar ett tekniskt kunskapsintresse som jag tycker har fått vind i seglen idag. När man t.ex. hävdar den evidensbaserade kunskapen som något slags saliggörande recept för

att utvärdera det sociala arbetet, tycker jag att det finns anledning att hissa varningsflagg.

S: Egentligen är jag mycket positiv till att resultat av arbetet systematiskt dokumenteras och utvärderas, så att socialtjänstens arbete kan förbättras. Evidensbaserad kunskap innebär ju att man försöker analysera en ny situation utifrån en vetenskaplig granskning av vad som hänt i tidigare situationer. Som jag ser det uppstår problemen när de mått man använder sig av är allför förenklade och inte särskilt väl ger svar på hur väl verksamheten fungerar. Om organisationen kontrolleras med hjälp av grova produktionsmått, kan verksamheten ledas åt fel håll. En socialsekreterare kan t.ex. inte utvärderas baserat på hur många klientbesök hon eller han har haft. Det måste vara resultaten av de här klientbesöken som räknas.

U: Ja, men också innehållet och innebörderna i de insatser som leder fram till resultaten, tycker jag. Det behövs en god förståelse för den verksamhet man undersöker eller utvärderar. Och så krävs det förstås att man har tänkt igenom vad resultaten skall användas till. Forskningen kan lätt hamna i maktens ledband om den låter sig styras av byråkratiska kontrollbehov. Jag kan ju välja att följa regelboken eller metodboken mer eller mindre slaviskt och hävda att jag gör rätt. Men gör jag därmed också gott? Frågan om vad som är gott och ont är inte en vetenskaplig utan en moralisk fråga och jag kan inte gärna undandra mig mitt moraliska ansvar genom att hänvisa till regelboken? Som forskare i socialtjänsten tycker jag att man behöver vara extra vaksam eftersom det finns så påtagliga intressen av resultaten från forskningen från den beslutande makten.

S: Det finns en risk att förenklade mått som forskare tagit fram ger politiker och tjänstemän en falsk känsla av att de kan styra en så svår verksamhet som socialtjänsten. Forskarna måste ta ansvar för den makt de faktiskt har att påverka beslutsfattare och verksamhetens inriktning. Därför är den etiska dialogen inom forskarvärlden precis lika viktig. Kanske också den etiska dialogen tillsammans med dom man forskar om.

Den etiska dialogen

U: Det finns ett uttryck som jag är väldigt förtjust i och det är att man aldrig vet vad man har sagt förrän man fått ett svar. I all sin enkelhet visar det hur viktig dialogen är.

S: Det här har vi ju delvis varit inne på tidigare. Eftersom många av de ställningstaganden som görs inom socialtjänsten inte kan delas upp i rätt och fel är dialogen, den etiska dialogen, så viktig. Jag tror att det kan ligga nära till hands att ju mer utbildning du har, desto lättare har du att ta ordet och göra anspråk på att veta vad som är rätt. Jag tycker att man måste vara vaksam på det så att man inte förser sig med tolkningsföreträdare bara för att man har en viss utbildning.

U: Men även om det förs en etisk dialog måste det till sist vara någon som bär ansvaret för att göra en bedömning och fatta ett beslut.

S: Naturligtvis är det fortfarande den enskilda socialsekreteraren som tar beslut. Men det måste föregås av en etisk dialog där ingen har tolkningsföreträde. Jag menar att den etiska dialogen gör att socialsekreteraren utvecklar sin etiska kompetens och att hon eller han därför kan göra bättre bedömningar.

U: Men hur fungerar det då i praktiken? Vi har ju tidigare talat om maktimpregnerade relationer, alltså situationen är väl på sätt och vis förkodad utifrån vetskapen om att det är ju ändå du som bestämmer och kanske finns känslan att du har nog egentligen redan bestämt dig?

S: I ett möte mellan en klient och en socialarbetare eller en doktor och en patient är man alltid i ett över- respektive underläge. Men jag tror att om man är medveten om att den kunskap man behöver för att göra kloka saker och fatta bra beslut, den kan mycket väl finnas hos den som inte har någon formell maktposition eller fin utbildning. Man behöver vara öppen och lyhörd och man behöver vara medveten. Sen kan man nog aldrig undvika att man ändå trampar fel ibland i alla fall.

U: Sedan är det väl också en fråga om trovärdighet och tillit som bara kan skapas i samspelet, i det konkreta sammanhanget. För det kan ju bli en situation där inviten till en dialog uppfattas med misstänksamhet och att det blir tom retorik. Det blir som om det vore öppet att tala fritt och framföra vilken uppfattning som helst, men man törs ändå inte.

S: Ja, det är oerhört viktigt. Det här kan man bara visa genom att ha en tillåtande attityd och att aldrig kväsa eller klämma åt någon. Det handlar om sättet att vara, om att uppträda på ett sånt sätt att man visar att alla har betydelse och att man blir lyssnad på.

U: Vi har återkommit till den etiska dialogen många gånger under våra samtal. Vad handlar det egentligen om? Hur kommer man igång med den etiska dialogen på en arbetsplats?

S: Även om begreppet etisk dialog kan låta märkvärdigt, så handlar det om att sitta ner och reflektera över sitt arbete och sina beslut. Den etiska dialogen innebär att i grupp reflektera över sina handlingar och beslut utan att någon har tolkningsföreträde, oavsett utbildning eller formell kompetens. Man bara bestämmer sig att börja. Man bokar in regelbundna möten där man tar upp de ärenden man haft under veckan, de som har varit svåra. Man skapar ett klimat där det blir tillåtet att ta upp svåra frågor och att samtala om etiska dilemman.

U: Men sedan gäller det väl också att upprätthålla den här etiska dialogen, att den arbetas in som ett kontinuerligt inslag i jobbet?

S: Den etiska dialogen kan bara upprätthållas om alla medarbetare tycker

att den är viktig, och det förutsätter att alla känner sig delaktiga och aktivt deltar i dialogen. Den som sitter tyst och varken delar med sig av erfarenheter eller synpunkter kommer i längden inte att vara särskilt engagerad. Därför bör man se till att gruppen inte är för stor och att sammansättningen kanske förändras över tid. Dialogen bör föras regelbundet, var till varannan vecka, och särskilt ofta på socialkontor där personalen sliter med svåra utredningar. Som chef måste jag se till att ge utrymme till att föra den etiska dialogen på arbetsplatsen.

U: Men det är väl viktigt att vara medveten om varför man för etiska dialoger. Att den etiska dialogen förs inte bara för personalens egen skull utan för att det ska bli bra för de människor som möter socialtjänsten.

S: Jag tror att intresset för en etisk dialog hålls vid liv därför att de enskilda individerna känner att de utvecklas i sitt arbete och ofta också som personer. Det är nödvändigt för personalens utveckling och därmed också för brukaren eller klienten. Samtidigt menar jag att den etiska dialogen gör det möjligt att behålla den gemensamma värdegrunden över tid och bidrar till en öppenhet inom organisationen. Dialogen kommer klienter och brukare tillgodo genom att socialtjänstens beslut blir mer välgrundade.

U: Så du ser den etiska dialogen som ett värn mot maktmissbruk i socialt arbete?

S: Ja, när den etiska kompetensen ökar minskas risken för maktmissbruk...

Att bemöta och bemötas

Lars-Christer Hydén

Det var sent 1970-tal. Under en ganska lång tid hade en amerikansk konsult arbetat med socialarbetarna vid socialbyrån. En intressant fråga, om än inte central, som konsulten uppehöll sig speciellt vid var hur socialarbetare skulle hälsa på klienter som kom till socialbyrån för någon typ av samtal. I grunden var konsultens budskap att socialarbetare skulle hälsa vänligt och artigt på sina klienter, småprata och så småningom starta det formella samtalet. Det var något som i princip alla socialarbetarna vid socialbyrån fick träna på och som alla tyckte var viktigt och nödvändigt.

I ett historiskt perspektiv är det tankeväckande att socialarbetarna inte fann det underligt att de behövde lära sig att hälsa på klienter, och att de dessutom behövde hjälp med det (och av en konsult från en annan kultur). Händelsen utspelade sig för snart 25 år sedan, men är förmodligen lika aktuell idag. En intressant fråga är hur ofta socialt mycket kompetenta personer kunde uppleva sig ha svårigheter med hur de skall hälsa på och välkomna sina klienter. Det är som om den mest grundläggande vardagliga kunskapen och kompetensen gått förlorad; som om man har blivit helt uppfylld av de organisatoriska rutiner, ”ärendehandläggningen”, utredningsskrivande. Klienterna är inte längre människor och medborgare, utan några som råkade passa in i någon administrativ kategori.

Problemet är ingalunda unikt för socialarbetare eller socialtjänsten; det är inte heller speciellt nytt. En återkommande kritik under lång tid mot exempelvis sjukvårdspersonal, kanske i synnerhet läkare, är deras oförmåga att bemöta sina patienter som om de vore människor – än mindre som lidande människor med ett liv utanför sjukvården. På samma sätt utgör den okänslige och formelle byråkraten, oförmögen till inkännande, närmast en svensk kulturell arketyp. Eller tänk på alla historiska skildringar av socialvården och psykiatrisk vård, och den närmast institutionaliserade oförmågan att se människorna.

Mot slutet av 1900-talet blev det populärt att tala om möten mellan medborgare som exempelvis söker vård, bistånd eller annan hjälp, och professionella som representerar någon institution som sjukvården eller socialtjänsten, under beteckningen *bemötande*. Ordet bemötande förstås som att det handlar om hur professionella bemöter medborgare, snarare än det motsatta förhållandet, alltså hur medborgare bemöter representanter för vård- och omsorgsinstitutioner. Problemet i samband med bemötande är en fråga som också varit föremål för några statliga utredningar i samband med vård och omsorg om äldre personer och personer med funktionshin-

der (SOU 1996:133, SOU 1997:187, SOU 1999:21). Bemötandet betraktas nu mera som ett centralt och viktigt inslag i många vård- och omsorgsutbildningar; dessutom finns det idag speciella utbildningar och en framväxande litteratur om bemötande.

Vad jag vill diskutera i detta kapitel är förutsättningarna för det som vi kan kalla bemötandeproblematiken. Alltså hur det kommer sig att yrkesverksamma inom socialt arbete, vård och omsorg, ”glömmer bort”, ”tappar bort” eller inte använder sina vardagliga sociala kompetenser, utan istället i första hand identifierar sig med sin profession, sin organisation eller sina arbetsuppgifter i snäv mening; och att det därmed uppstår ibland till synes oöverstigliga hinder för de professionella att kunna förklara sitt handlande för klienter och patienter. Min avsikt är att i första hand diskutera denna fråga ur ett kommunikativt och interaktivt perspektiv, alltså bemötandet som något relationellt och del av ett möte mellan människor.

Utgångspunkten för mitt resonemang är en diskussion av bemötandet i relationella termer, för att sedan precisera tanken att det som jag kallar den professionella bemötandeproblematiken hör samman med professionaliseringen och formaliseringen av exempelvis vård och omsorg. Inte minst under de senaste hundra åren har vård och omsorg i allt större utsträckning blivit en angelägenhet för professionella verksamma i specialiserade, formella organisationer. Därefter pekar jag på att detta skapar problem eftersom det uppkommer en klyfta mellan vardagliga sätt att uppfatta problem och svårigheter och sätt att samspela med varandra, och professionella och formella synsätt, definitioner och sätt att interagera med människor. Slutligen diskuterar jag olika sätt att förhålla sig till denna klyfta.

Bemötande som en social relation

Svenska Akademiens Ordbok pekar på att verbet bemöta är förknippat med att förhålla sig mer eller mindre aktivt till vad någon annan gör eller säger: man besvarar en invändning, man försöker vederlägga ett argument, man bekämpar eller går till mötes; man kan också behandla någon på ett exempelvis utsökt sätt. Bemötande handlar alltså om möten mellan människor. Ordet bemötande antyder att den ena parten i ett möte förhåller sig aktivt till den andre. Därmed uppkommer åtminstone i detta avseende en asymmetrisk relation dem emellan. I modernt språkbruk har ordet bemötande också förvandlats till ett verbalsubstantiv, ”ett bemötande”.

Att bemöta någon är nog något som vi alla har erfarenhet av från vardagen: vi kan behöva bemöta argument från barnen som vill ha högre veckopeng, eller bemöta en vän eller arbetskamrat som vi tycker har sårat någon. Det är alltså situationer då vi måste anstränga oss och aktivt göra något i relation till den andre i samspelet.

Ordet bemötande kan också i en annan språklig form (som intransitivt

verb) ange relationen från det andra hållet, alltså hur vi blir *bemötta*. Vi kan bli både dåligt och bra bemötta: vi kan exempelvis beskriva hur vi tycker att vi blivit snällt eller snorkigt bemötta av ett affärsbiträde eller hur en släkting alltid bemött oss stödjande.

Ordet bemötande använder vi med andra ord för att tala om och beskriva en relation som kan ses både utifrån den som bemöter och den som blir bemött. Bemötande har alltså att göra med en specifik typ av relation, nämligen då en person, A, förhåller sig aktivt till en annan person, B, antingen för att invända mot något som B sagt eller gjort, eller för att behandla B ”på ett utsökt sätt”; och då alltså B befinner sig i en position av att bli bemött.

Vi kan kalla det första för ett negativt (invändande) bemötande och det senare för ett positivt (stödjande) bemötande. Nu kan vi vidare tänka oss att A bemöter B positivt och att B känner sig väl bemött. Men vi kan också tänka oss att B känner sig illa bemött trots A:s positiva bemötande. Vi kan sedan vända på steken och tänka oss de två fallen då A bemöter B negativt, och B upplever bemötandet negativt eller av någon anledning finner det positivt. (Jfr tabell.)

		B	
		Positiv	Negativ
A	Positiv		
	Negativ		

En viktig aspekt av hur bemötande definieras och därmed upplevs hör samman med om den person som upplevs stå för det negativa bemötandet kan *redogöra* för sina skäl till sitt handlande. Det gäller förmodligen i synnerhet de fall då B känt sig negativt bemött och vill att A skall ange skälen till varför han eller hon handlade på ett visst sätt (ruta 4 i tabellen). A kan redovisa för sitt handlande genom att i princip antingen *förklara* eller *ursäkta* sig. Genom denna process kan A och B tillsammans diskutera och förhandla uppfattningen av situationen: vad som hände, hur de uppfattade och upplevde varandra, och så vidare. Därigenom förändras (i bästa fall) både A och B så att de kan se något nytt i situationen och hos varandra. En förutsättning för att A:s förklaringar och ursäkter skall kunna accepteras av B är att B kan betrakta dem som *legitima*: alltså igenkännbara, begripliga och rimliga *i situationen*. I annat fall misslyckas de som ursäkter och förklaringar, och B kan bli undrande inför A:s intentioner eller förmåga att känna sig in i B:s situation.

Det finns ytterligare en möjlighet, nämligen att A vare sig förklarar eller ursäktar sig, utan helt enkelt ställer sig avvisande eller oförstående till att han eller hon skulle kunna vara upphovet till ett negativt bemötande, vad vi skulle kunna kalla ett *undvikande*. I det fallet finns en överhängande risk för att en slags upptrappad konflikt genom att B försöker övertyga A om det negativa bemötandet, något som A inte alls vill kännas vid. B tvingas därmed till allt kraftfullare argument och anklagelser, vilket tvingar A till ett allt aggressivare avvisande.

I båda i de fall då A inte förmår att legitimera eller undviker att legitimera sitt handlande uppkommer ett *bemötandeproblem*. Centralt för bemötandeproblematiken är att B kommer att uppleva sig icke-bekräftad och ifrågasatt av A; annorlunda uttryckt kommer B att uppleva sin sociala status hotad av A. Genom att inte legitimera sitt handlande förhåller sig A till B, som om B inte vore värd att behandlas som den person som B menar sig ha rätt till. Därmed kan B uppleva sin personliga integritet hotad, känna sitt värde som människa ifrågasatt, känna sig behandla som ett ting eller en beteckning (exempelvis diagnos).

I situationer då B upplever ett negativt bemötande är det alltså viktigt att ett samspel startar där A kan legitimera sitt handlande, annars uppkommer ett bemötandeproblem. Försöket till legitimering kan försvåras eller te sig annorlunda om det är så att A och B helt eller delvis saknar en gemensam social och kulturell grund. Det vill säga om de har svårt att förstå och begripa grundvalen för varandras handlande. Sådana situationer har vi nog alla varit med om exempelvis om vi är besökare i en kultur som vi inte känner, där vi har svårt att fullt ut förstå människors handlande i relation till oss själva – och där vi också blir osäkra på innebörden i vårt eget handlande, alltså på vad vi i själva verket säger eller gör. Det finns alltså en slags kulturell klyfta som inte är lätt att överbrygga.

Det professionella bemötandet

Relationen mellan professionella som arbetar inom vård- och omsorgsinstitutioner och medborgare (i form av klienter eller patienter), och därmed bemötandet, ter sig annorlunda i vissa avseenden jämfört med de vardagliga sammanhang som jag diskuterade ovan. Jag vill hävda att relationen mellan professionell och medborgare är utformad på ett sådant sätt att bemötandet kommer att få en speciell form som gör att vissa typer av bemötandeproblem som en konsekvens tenderar att uppkomma mer eller mindre regelbundet. (För forskningsöversikter av mötet mellan socialarbetare och klienter se Hydén 1999, 2000, och mötet mellan läkare och patient Hydén & Mishler, 1999.)

Det som är utmärkande för professionella relationer är att de bygger på att den ena parten – den professionella – inte bara möter, utan aktivt

bemöter den andre parten, det må vara en patient, klient, eller medborgare i någon annan skepnad. Det är en relation som ofta utgår ifrån att en medborgare söker hjälp eller bistånd från en professionell person som arbetar inom ramarna för en formell organisation, eftersom han eller hon inte kan eller förmår att klara sina problem eller svårigheter på egen hand eller med de resurser som han eller hon har tillgång till i sin egen vardag (familj, vänner, arbetskamrater). Det är den professionella som med sin kunskap, erfarenheter och resurser förväntas kunna ge den hjälp, assistens eller insatser som medborgaren behöver. De professionella företrädarna förvaltar resurser som de formella organisationerna har till sitt förfogande. Dessa resurser får i allmänhet endast användas, utnyttjas och distribueras utifrån mer eller mindre strikta regler och normer (det gäller exempelvis för ekonomiskt bestånd eller sjukvård). Också i det avseende måste alltså professionella förhålla sig aktivt till den hjälpsökande patienten eller klienten genom att pröva hans eller hennes rätt till hjälp, bistånd och insatser.

Det är därför rimligt att säga att det ligger i den professionella relationens natur att bemöta – inte bara att möta. Det är alltså en utpräglad *asymmetrisk relation* mellan hjälpare och hjälpsökande. Just därför att bemötande är så centralt för den professionella relationen är det viktigt att den professionella kan legitimera sitt handlande, alltså förklara i första hand sitt negativa bemötande.

Jag förmodar att mycket av diskussionen om bemötandeproblem i professionella sammanhang i första hand har handlat om situationer då B, en medborgare, känt sig negativt bemött av A, en professionell representant för någon vård eller omsorgsorganisation; och då A antingen förklarar eller ursäktar sig genom hänvisning till formella regler eller professionella normer som inte är begripliga eller giltiga för B; eller då A inte själv uppfattar sitt handlande som ett negativt bemötande och därmed inte anser behöva redovisa för sitt handlande.

Diskussionen om professionellt bemötande har inte i första hand att göra med upplevelser av negativt bemötande *per se* – de flesta klienter eller patienter kan mycket väl förstå och acceptera invändningar och ifrågasättanden eller att de får avslag på sin begäran, under förutsättning att de kan få eller uppfatta en rimlig förklaring som de uppfattar som legitim. Bemötandeproblem uppkommer snarare då exempelvis socialarbetare eller läkare inte förmår, undviker eller inte alls är intresserade av att redovisa för sitt handlande och därmed framstår som brutala och tanklösa. Eller då de hänvisar till regler och normer som saknar vardaglig begriplighet och legitimitet, och därmed framstår som konstiga och okänsliga.

Det handlar alltså i första hand inte om huruvida de professionellas handlande i sig kan betraktas som gott eller ont, utan om de kan redogöra för sitt handlande genom att hänvisa till normer och resonemang som har en vardaglig legitimitet. Mitt argument är att problem med det professio-

nella bemötandet kan uppkomma när det inte är möjligt för i synnerhet klienter och patienter att kunna se och begripa grundvalarna, ”logiken”, riktningen och syftet med varandras handlande. Det är när den professionella socialarbetarens eller vårdarbetarens handlande blir ogenomskinligt, eller baseras på grundvalar som saknar vardaglig legitimitet i den andres ögon, som det kan bli svårt att diskutera och förhandla om olika tolkningar och innebörder i handlandet, och därmed komma runt negativa bemötanden. Som en konsekvens kommer klienten eller patienten att uppleva sin sociala status som ifrågasatt, vilket leder till känslor av att inte vara sedd och respekterad som en person.

Kulturella klyftor

Relationen mellan medborgare och professionella i formella organisationer är ett exempel på en ”kulturell” klyfta som bygger på att det har växt fram sätt att förstå och förklara handlande i professionella och formella sammanhang som inte längre ryms inom de vardagliga förståelseramarna. Därmed kommer de att framstå som obegripliga och främmande för patienter, klienter, brukare och andra. I det mer extrema fallet är brottet med den vardagliga sfären så djup, att professionella inte ens uppfattar att de handlar på ett icke-acceptabelt eller icke-legitimt sätt. Det inledande exemplet illustrerar just att små vardagliga handlingssätt och normer som att besökande personer skall bemötas vänligt lätt kan gå förlorad; istället behandlas besökande personer som om de i första hand är ”ett ärende”, en diagnos eller en trasig kroppsdel (jfr Hydén, 1988).

Inom vården och omsorgen har personal som en central arbetsuppgift att på daglig bas möta människor med svåra problem och svårigheter, och måste förhålla sig aktivt till dessa – bemötandet är därmed centralt i dessa arbeten. Personal kan behöva fatta beslut som kan ha avgörande betydelse för medborgare, som om någon skall få en operation, ekonomiskt bistånd, hemservice eller en personlig assistent, utifrån sin tolkning av lagstiftning, lokala regler och tillämpningar och med hänsyn till tillgängliga resurser. (Vi kan finna likartade exempel från andra sektorer än vården, exempelvis i serviceyrken där flygvärdinnor ständigt måste möta och bemöta flygpasagerare med ett leende (Hochschild, 1983).)

Som yrkesverksam utvecklar personal rutiner för att klara av svårigheter i arbetet och för att få arbetet att löpa så problemfritt som möjligt: en läkarundersökning får inte ta mer än 15 minuter, ett samtal om socialbidrag får inte vara mer än 30 minuter, eftersom nästa klient eller patient är inbokad direkt på. Ett annat sätt att hantera svåra sociala situationer är att identifiera sig starkt med sin organisations uppgifter och uppfattningar, och hålla sig strikt till regelboken.

Det är också viktigt att komma ihåg att professionella möter *andra*

typer av problem och fenomen än vad vi nödvändigtvis gör i det vardagliga livet (tänk på kirurger som skär upp människor, poliser som dagligen möter våld och mord, och socialarbetare som möter barn i nöd). Ett sätt att hantera alla dessa villkor, begränsningar och problem är att utveckla rutiner, vanor och konventioner, och genom att utveckla en professionell distans till svåra situationer i det egna arbetet för att inte bli personligt och känslomässigt involverad.

Genom att det sociala arbetet och vården på detta sätt formaliserades och professionaliserades uppkom en klyfta mellan de vardagliga sätt som medborgarna definierade och uppfattade sin situation och sina behov, och organisationernas och de professionellas sätt att förstå och definiera medborgarna, deras situation och behov.

De yrkesverksamma måste möta och bemöta de medborgare som de kommer i kontakt med utifrån en hel rad olika villkor som får påtaglig betydelse för interaktionen i mötet. För exempelvis socialarbetare finns det en rad *begränsande förutsättningar* som att de handlar inom ramarna för ett juridiskt system, där lagstiftning reglerar arbetet; dessutom finns det en rad andra lokala formella regler och normer, inte minst vad gäller beslut om exempelvis socialbidrag, hemservice eller LSS-insatser. Det finns en rad *organisatoriska och ekonomiska villkor och ramar* som begränsar vad som är möjligt och inte möjligt att göra. Det finns en hel rad olika *ideal och föredömen* för hur socialarbetare bör och skall agera just som professionella.

När de vardagliga uppfattningar och föreställningar inte längre utgör självklara gemensamma utgångspunkter, utan får konkurrens med professionella ideal, juridiska regler och organisatoriska förutsättningar uppkommer en klyfta mellan klienter och patienters vardagliga behov och sätt att uppfatta problem och sig själva, och de yrkesverksammas krav och sätt att se på världen. Det handlar i grunden om olika sätt att förstå och gestalta världen.

När professionella möten – och därmed bemötandet – inte i första hand bygger på vardagliga normer och föreställningar, utan formella regler, organisatoriska rutiner, professionella ideal och normer, finns en påfallande risk för att det uppkommer problem och svårigheter i förhandlingen om tolkningen av det handlande från professionellas sida som jag benämnde negativt bemötande ovan.

Sociala världar

Det finns en rad olika sätt att beskriva och begripa den kulturella klyftan mellan vardagligt och professionellt liv. Ett synsätt som fått stort betydelse återfinns hos den tyske socialfenomenologen Alfred Schutz (som var lärjunge till Husserl). Han menade att vi bör tala om olika sätt att skapa

mening och förstå världen, olika *attityder*, och att vi skapar mening på ett sådant sätt att världen framstår som mångfacetterad och uppdelad i olika sfärer (realms) som vi kan röra oss emellan (Schutz, 1962, 1973; Schutz & Luckmann, 1989). Vi skiljer exempelvis mellan dröm och verklighet, mellan arbete och fritid, och vi förflyttar oss mellan de olika sfärerna genom att vakna eller åka hem från jobbet. Men vi kan också arbeta i drömmen, hemma eller på fritiden. Vi kan alltså förvandla situationer genom att betrakta och förhålla oss till dem på nytt sätt – genom att förändra vår attityd. Och inte minst kan vi skapa nya fantasivärldar ”inuti” den vardagliga värld vi befinner oss i. Det händer varje gång någon berättar om något, när vi läser tidningen eller en roman, tittar på TV eller ser på en film.

För Schultz rör det sig alltså inte om olika världar i en påtaglig, fysisk mening, utan handlar om olika och skiftande attityder gentemot framför allt våra egna upplevelser, oss själva och andra personer, varigenom vi skapar nya ”världar” och kan röra oss mellan dessa.

Schutz tar sin utgångspunkt i att de vardagliga erfarenheterna och kunskapen intar en speciell ställning i våra liv (Schutz, 1973). Allting börjar i vardagen. Vi är nedsänkta, omringade, omgivna och inneslutna i allt det som sker ”var dag”. Det som upprepas, följer våra kroppars cykler av sömn och vakenhet, hunger och föda; av vårt sociala och själsliga livs behov och krav på kärlek och närhet, stimulans och njutning. Vi delar denna värld, de upplevelser och erfarenheter den ger upphov till, med alla de andra som vi på något – verkligt eller föreställt – sätt delar vardagen med. Vi sitter i samma båt; skillnaderna är ofta mindre än likheterna. Vi möter den vardagliga världen, dess problem och svårigheter som just igenkännbara svårigheter som vi inte försöker att förklara med hjälp av vetenskapliga teorier eller kategorisera med hjälp av formella system. Vi känner igen och förhåller oss till de vardagliga problemen utifrån våra gemensamma för-givet-tagna sätt att både förstå och hantera problem.

Att lämna vardagen, det självklara och givna, innebär att möta världen på ett nytt och annorlunda sätt, menar Schutz. Den vardagliga blicken ersätts med en kritiskt ifrågasättande blick, där vi måste tränga bakom det för-givet-tagna i vardagen och istället beskriva och förstå världen med hjälp av olika teoretiska begrepp eller administrativa kategorier, och handla med hänsyn till formell regler och normer. Vi skapar alltså mening och innebörd på ett nytt sätt och med hjälp av verktyg som i en viss mening står i strid med eller åtminstone skiljer sig radikalt, från vardagens praktik. Vi lägger oss till med en annan attityd till världen: det är andra saker som står fram som viktigt jämfört med den vardagliga attityden.

En liknande tanke återfinns vi hos filosofen och sociologen Jürgen Habermas som talar om en uppdelning mellan vad han kallar *systemvärlden* och *livsvärlden* (Habermas, 1984). Med systemvärld menar Habermas

den sociala sfär som styrs av en formell rationalitet, alltså formella organisationer och professioner. Begreppet livsvärld hämtar Habermas från den tyska fenomenologiska traditionen (Husserl), och avser den vardagliga värld som vi alla delar och som i huvudsak förhåller oss praktiskt, vardagligt, till. För Habermas står inte mötet mellan de olika "världarna" i centrum, utan hans centrala tanke är att i det moderna samhället kommer systemvärlden alltmer att tränga in i och ta över delar av livsvärlden, som därmed trängs undan och får en alltmer hotad och perifer status. Våra liv kommer allt mer att domineras av ekonomi och organisationer.

Den amerikanske socialpsykologen och sociologen Anselm Strauss har argumenterat på ett liknande sätt som Schutz och Habermas. Han tog sin utgångspunkt i begreppet *sociala världar* (Strauss, 1978, 1982) och talar om att människor tenderar att definiera och konstruera mer eller mindre koherenta sätt att uppfatta vad de håller på med och hur världen är beskaffad som är tydligt åtskilda från varandra. Han menar att varje social värld utmärks av att de definieras genom en speciell aktivitet, som sker på mer eller mindre speciella platser eller arenor, och att det krävs någon form av teknologi och organisation för att genomföra den (Strauss, 1978). Strauss pekar på att det intressanta är att dessa världar ofta möts och då krävs ett arbete för att få världarna att kunna mötas. Likaså sker det vad han kallar en segmentering av sociala världar, alltså att sociala världar delas upp i nya, mer specialiserade sociala världar. I Strauss' termer skulle vi kunna förstå uppkomsten av det moderna sociala arbetet som ett resultat av en segmenteringsprocess där ett centralt problem är mötet mellan exempelvis socialarbetarnas professionella sociala värld och medborgarnas vardagliga sociala värld.

I relation till Schutz, Habermas och Strauss kan det nu vara rimligt att argumentera att de möjligen förenklar sitt resonemang genom att tala om olika världar i bemärkelsen olika sociala sfärer som kan särskiljas från varandra. Vad de bortser ifrån är att de "sociala världarna" sällan är så homogena och särpräglade som de föreställer sig, och att personer faktiskt kan företräda eller ge röst åt flera olika "världar". Dessutom är de i första hand inte intresserade av mötet mellan olika världar, utan av att karakterisera de olika sociala världarna.

Mötet

Utifrån de perspektiv som författarna presenterar är det speciellt tre saker som kan ha relevans för diskussionen och förståelsen av bemötandeproblematiken. För det första utvecklas olika attityder eller sätt att uppfatta världen som hör samman med vårt praktiska förhållande till världen, alltså vilka uppgifter vi står inför. De olika attityderna handlar både om olika sätt att tolka – alltså förklara, förstå och tala om – världen; men också att handla i världen i stort, och i synnerhet i relation till andra människor. Det

gör det rimligt att tala om en skillnad mellan en vardaglig och professionell attityd till världen, som skiljer sig åt vad gäller handlande och tolkningen av handlandet.

För det andra pekar i synnerhet Schutz på att mötet mellan socialarbetare och medborgare i hög grad att kunna beskrivas som ett möte mellan olika attityder, alltså sätt att uppfatta, definiera och skapa mening i världen: både professionella och medborgare kan i mötet skifta mellan olika positioner och attityder, sätt att definiera världen. Det har lett många sentida författare att tala om att personer i mötet kan tala med och skifta mellan olika *röster*: livsvärldens röst såväl som medicinens eller socialtjänstens röst. (Röstbegreppet är hämtat från den ryske litteraturfilosofen Bakhtin (1986) och har använts exempelvis i vårdsammanhang av Mishler, 1984.)

Vi kan alltså tala om att i mötet mellan professionella och patienter eller klienter så gör sig olika röster hörda, som alla bygger på olika attityder eller sätt att skapa mening i erfarenheter, till den egna personen och till andra. Vi kan skilja mellan och urskilja olika röster därför att det skett en separering (eller segmentering) mellan olika sfärer där den professionelle inte längre talar med vardagslivets röst, utan måste ge röst åt olika juridiska, formella, organisatoriska och professionella normer, regler och ideal i mötet med medborgaren, och inte vardagen. Som en konsekvens kan vi argumentera för att professionella inte med någon automatik ger röst åt sin organisation, utan faktiskt kan skifta mellan olika röster i mötet.

Ett exempel på hur socialarbetare och andra inom vård och omsorg formulerar olika röster genom att i praktiken gå utöver de gränser som den formella organisationen sätter. Intressanta exempel på detta ger Alain Topor i flera böcker (Topor, 1990, 1995), där han beskriver hur vårdpersonal bland annat bryter mot vad de uppfattar som informella och formella regler och roller, för att kunna bistå de människor som de arbetar med utifrån att de identifierar sig med dessa.

För det tredje framstår mötet mellan de olika världarna som central. Det är ett möte som bygger på en olikhet som är en förutsättning för att kommunikation och samspel överhuvudtaget skall kunna äga rum. Ett viktigt problem blir då vilka förutsättningar som deltagarna har för att skapa en tillfällig och gemensam arbetsgrund. Även om både exempelvis socialarbetare och medborgare går in i mötet med olika förutsättningar som (arbets)uppgifter och kunskap – alltså en påfallande olikhet – så måste de genomföra sitt möte genom att göra något tillsammans, framför allt samtala med varandra.

Samtal, precis som all interaktion, förutsätter att vi åtminstone tillfälligt kan överbrygga olikheten genom att etablera en gemensam bas: vi måste kommunicera på samma sätt, vi måste veta så pass mycket om varandra att vi har en möjlighet att förstå varandra, det vill säga, ta varandras perspektiv (Hydén, 2001b). Vi vet alla hur svårt det kan vara att fråga om

den enklaste sak när vi befinner oss i en främmande kultur, eftersom vi inte riktigt vet hur vi skall fråga. Det är något som blir än mer tydligt i professionella sammanhang när (arbets)uppgifter, kunskap och information är olika fördelad mellan parterna: så har exempelvis en socialarbetare som utreder socialbidrag eller ett barnvårdsärende oftast en klar uppfattning om både vilken information som måste samlas in och hur "ärendet" skall organiseras. Klienter däremot har inte denna kunskap om hur samtalet är upplagt eller vilken information som är viktig och kan i princip endast skaffa sig den genom egen erfarenhet. Samma sak gäller relationen mellan läkare och patient inom sjukvården.

Det har konsekvenser för bemötandet eftersom just sådant som professionella säger och gör, framstår som svårbegripligt för klienten eller patienten, medan det är självklart för den professionelle. Därmed uppkommer inte heller det omedelbara behovet att förklara och legitimera det egna handlandet för klienten eller patienten. Ett påtagligt exempel på detta är hur samspelet mellan klient eller patient och professionella organiseras och den centrala roll som frågandet ofta har.

Kunskapens asymmetri

I möten mellan medborgare och både professionella och tjänstemän är samtalandet och interaktionen ofta organiserad på speciella sätt eftersom socialarbetaren eller vårdpersonalen måste samla in vissa uppgifter för att beslut skall kunna fattas eller en diagnos ställas. Det betyder ofta att en rad mer eller mindre specifika frågor måste ställas, och ett antal områden täckas av. Svaren måste i allmänhet dokumenteras på något sätt, båda som ett underlag för beslut, för att kollegor vid senare tillfällen skall kunna utnyttja uppgifterna, och inte minst som en juridiskt hållbar dokumentation av undersökningen eller handläggningen.

För professionella utgör insamlandet av uppgifter och information en uppgift som man ofta löser genom att socialarbetaren eller läkaren aktivt formulerar och ställer frågor till patienten eller klienten. Som en konsekvens kommer därmed den professionelle att bestämma både vad man skall prata om och hur man skall närma sig detta ämne. Patientens eller klientens primära uppgift blir att följa socialarbetaren eller läkaren genom att så sanningsenligt och uppriktigt som möjligt svara på frågorna. I den utsträckning som klienter och patienter accepterar det ensidiga frågandet kan vi säga att frågandet förmodligen uppfattas som legitimt. Skälen för att acceptera den påfallande fråge-asymmetrien kan vara att klienten eller patienten uppfattar frågorna som nödvändigt för att socialarbetaren eller läkaren skall kunna genomföra sitt arbete och därmed kunna ge bistånd eller hjälp. Denna legitimitet i bemötandet behöver i så fall inte bygga på

en förståelse vare sig av frågorna eller varför de ställs, utan enbart på att frågeaktiviteten som sådan är legitim.

De frågerutiner som är självklara och uppenbara för socialarbetaren eller läkaren kommer dock i praktiken att fungera som en *dold dagordning* för samtalet med klienten eller patienten. Det är rimligt att tala om en dagordning eftersom den information som måste samlas in är både väldefinierad och välkänd för socialarbetaren eller läkaren; däremot blir den dold för klienten eller patienten eftersom han eller hon inte känner till vilken information som måste samlas in, inte heller varför den är viktig, eller varför frågorna ställs i en viss ordning och på ett visst sätt.

Av den anledningen kan många av socialarbetarens eller läkarens frågor ur klientens eller patientens perspektiv te sig omotiverade och svåra att förstå. Därmed kan viktig information och kunskap lämnas utanför eftersom klienten eller patienten inte vet vad socialarbetaren eller läkaren egentligen vill veta. Genom den dolda dagordningen blir klienten eller patienten så att säga bemött, utan att egentligen känna till eller kunna förhålla sig till det som den professionelle säger och gör. Det är egentligen först klienter och patienter med lång erfarenheten av socialarbetare och vård som har skaffat sig en erfarenhet som gör att de kan förutse vad som kommer att hända.

Den information och kunskap som framkommer i mötet kommer att ligga till grund för olika typer av beslut som på olika sätt har konsekvenser för den sökande. Det innebär också att den information som framkommer har indirekta och direkta konsekvenser för andras socialarbetares handlande, både sådant som andra har gjort tidigare, eventuellt samtidigt, men framför allt vad andra socialarbetare (inklusive den nu aktuella socialarbetaren) kan komma att göra i framtiden.

Klienten å sin sida "vet" att vad han eller hon gör och säger kommer att fästas på papper eller kan föras över på andra sätt till andra socialarbetare. Så även om man i interaktionen gör vardagliga saker som att fråga, ge råd eller berätta om något, så passas dessa aktiviteter in i ett mönster där exempelvis svaren på frågorna har en vidare relevans: de kan komma att användas som underlag för beslut om socialbidrag, för diagnoser, etc.

Så på det sättet kan vi säga att båda parter "vet" att samtalet är något mycket mer än ett tillfälligt samtal – det är del av en slags pågående aktivitet eller verksamhet, och det som sker i samtalet utgör underlag för exempelvis beslutsfattande.

Med andra ord är problemet kanske i första hand inte att socialarbetaren eller läkaren dominerar samtalet genom att exempelvis bestämma samtalsämne eller genom sin specialiserade kunskap. Problemet är kanske snarare meta-kommunikativt: medborgaren vet sällan eller har svårt att förutse och förstå varför socialarbetaren eller läkaren vill veta vissa saker, varför hon eller han ställer vissa frågor, och vad syftet är med dessa frågor. Det

vill säga, för det första att parterna inte har lika tillgång till information och kunskap om vad mötets syfte och uppgifter är, och vad den socialarbetaren eller läkaren behöver och måste veta för att kunna fatta vissa beslut eller ställa en diagnos; och för det andra, att socialarbetaren eller läkaren inte motiverar och förklarar – alltså legitimerar – varför samtalet läggs upp ett visst sätt, varför vissa frågor ställs (Clark & Mishler, 1997).

Genom bristen på legitimering finns en påfallande risk för att problem uppstår som vi kan känna igen som ett bemötandeproblem: nämligen då klienten eller patienten inte förstår varför han eller hon blir bemött på ett visst sätt, och socialarbetaren eller läkaren inte förklarar och legitimerar vare sig sitt frågande eller sina frågor. Därmed kan klienten eller patienten känna sig utsatt för ett okänsligt och integritetskränkande samtal. En vanlig konsekvens av detta inom medicinen är att patienten inte bryr sig om läkarens behandlingsråd eller föreskrifter vad gäller medicinering, vad som brukar kallas bristande ”compliance”.

Att leva med en klyfta

Vilka är nu konsekvenser av mitt resonemang vad gäller professionellt bemötande? Vad kan man göra med de problem i det professionella bemötandet som uppkommer när i synnerhet klienter, patienter och andra medborgare i mötet med professionella i formella organisationer, har svårt att förstå grundvalen för de professionellas handlande? Jag skall följa några olika linjer.

För det första har en utgångspunkt för mitt resonemang varit klyftan mellan de vardagliga sätten att förstå och begripa socialt handlande, och de professionella och formella definitionerna och kategorierna. En viktig fråga blir då om det är rimligt att tala om *den vardagliga världens normer* och föreställningar som speciellt enhetliga. Det är ett problem som blir allt mer påtagligt i takt med att Sverige i kulturellt hänseende blir alltmer multikulturellt. Genom att Sverige blir alltmer multietniskt och genom de kulturella globaliseringsprocesserna blir det allt mindre självklart och uppenbart vad som utgör ”vardagliga” normer. Samtidigt är det möjligt att argumentera att det kanske inte är normerna i sig som är avgörande, utan snarare den vardagliga attityden som Schutz hävdade, alltså den okritiska, för-givet-tagande inställningen till det vardagliga skeendet. Men andra ord, det finns en möjlighet att skapa en gemensam grund inte i faktiska normer och föreställningar, utan i den typ av inställning eller attityd som vi intar mot vår vardag.

För det andra har ett vanligt sätt att hantera problem med det professionella bemötandet varit att satsa på *utbildning* av personal (mer sällan av patienter och klienter). Ett centralt innehåll i dessa utbildningar är att göra själva mötet mellan professionella och klienter och patienter till föremål

för reflektion, alltså en gemensam diskussion. Genom att ”sätta ord på” den professionella relationen – alltså begreppsliggöra den – blir det möjligt att tala om mötet och att urskilja de olika roller och uppgifter som de olika parterna har i mötet. Likaså de eventuella konflikter, problem och motsättningar som kan finnas i mötet. Därmed ger man en möjlighet för professionella att kunna förhålla sig reflektivt till sin egen praktik, att kunna fundera över inte minst det egna handlandet och hur det kan uppfattas av klienter och patienter. Annorlunda uttryckt så bidrar utbildningar som syftar till ett begreppsliggörande av mötet och dess relationer, till en ökad förmåga att ”ta den andres perspektiv” och att förhålla sig reflekterande till den egna verksamheten. Utbildningar om professionellt bemötande löser så till vida inga problem, men ger förhoppningsvis yrkesverksamma instrument eller verktyg för att analysera och hantera problem.

För det tredje har diskussionerna om det professionella bemötandet också åtminstone delvis bidragit till utvecklandet av olika former av professionella *etiska* regler och normer. I sig är det kanske något som är värdefullt och viktigt, men den centrala frågan i mitt perspektiv är huruvida dessa etiska regler och normer har en vardaglig legitimitet. Alltså om de faktiskt kan bidra till att lösa de problem som uppkommer i mötet mellan klienter och professionella, eller om de snarare tjänar som verktyg för professionella att internt upprätthålla en slags acceptabel miniminivå vad gäller det professionella agerandet. Det räcker med andra ord inte med etiska regler om de inte står i samklang med vad människor i allmänhet uppfattar som legitimt och acceptabelt.

Slutligen har förmodligen diskussionen om det professionella bemötandet att göra med grundläggande värdeförskjutningar i välfärdsstaten vad gäller relationen mellan professionella och klienter (Anspach, 1979). Tidigare auktoritära och patriarkala förhållningssätt, kombinerat med en stark tilltro till experter av olika slag, och en passivt accepterande klient- eller patientroll, har gått förlorad. Lika förlorad är tron på de professionellas förmåga att ställa sig över motsättningen mellan medborgare och stat, eller att agera som företrädare för klienter och patienter. Istället har vi fått klienter, patienter och brukare som agerar som en egen part i relation till välfärdsstaten. Därmed har också den professionella relationen och bemötandet kommit att utsättas för kritik, inte minst den grundläggande relation som upprättas mellan professionella och klienter och patienter inom ramarna för välfärdsstaten.

Förmodligen är det rimligt att hävda att det finns en slags grundläggande moralisk ram för möten mellan klienter och professionella som sannolikt är mycket betydelsefull. Det är en ”ram” som ger relationen mellan klient och professionell formen av en relation mellan hjälpare, och hjälp-sökande och hjälpmottagare. Det är en slags relation som hör samman med den moderna välfärdsstaten.

Vad som har hänt genom kritiken av välfärdsstaten är att det utvecklats andra typer av relationer mellan klienter och professionella. Två av dessa är av speciellt intresse. Den första har främst utvecklats som ett resultat av handikapprörelsens militanta kamp för självbestämmande och rätten till makten över sina egna liv. Det har inneburit att personer med insatser som personlig assistans i princip har möjligheten att anställa personliga assistenter själva. Därigenom förändras den tidigare relationen mellan hjälptagare och hjälpare, till en *kontraktuell relation*, där personen med funktionshinder är den som är uppdragsgivare och har möjlighet att definiera samspelet i relationen. En liknande utveckling ser vi också inom sjukvården där patientens ställning och rättigheter alltmer har kommit att stärkas så att patienten får makt över sin en kropp.

Ett andra exempel utgörs av det frivilliga sociala arbetet, som också kan inkludera professionella socialarbetare. Delar av det frivilliga sociala arbetet bygger på explicit värdebas som kan vara moralisk eller religiös. Därmed kommer denna värdebas att utgöra en viktig grundval för parternas förståelse och tolkning av det som sker i mötet dem emellan. Det vill säga, den kommer att ha den funktion som kanske många föreställer sig att olika former av professionella normer och etiska regler skulle kunna ha, men aldrig kan få.

Referenser

- Anspach, R. R. (1979). From Stigma to Identity Politics: Political Activism among the Physically Disabled and Former Mental Patients. *Social Science and Medicine*, 13A, 765–773.
- Bakhtin, M. M. (1986). *Speech Genres and Other Late Essays*. Austin: University of Texas.
- Clark, J. & Mishler, E. (1997). Att hantera patienters berättelser. En ny syn på läkarens uppgift. I L.-C. Hydén & M. Hydén (red.), *Att studera berättelser. Samhällsvetenskapliga och medicinska perspektiv* (ss. 127–162). Stockholm: Liber.
- Habermas, J. (1984). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band 1 & 2. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Hochschild, A. R. (1983). *The Managed Heart. Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Hydén, L. C. (1988). *Fredagsarbete. Scener från en socialvårdsbyrå*. FoU-byråns rapporter nr. 88. Stockholm: Stockholms socialförvaltning.
- Hydén, L. C. (1999). Talk about money. Studying the interaction between social worker and client. *International Journal of Social Welfare*, 8, 143–154.
- Hydén, L. C. (2000). Att samtala om socialbidrag. I A. Puide (red.), *Soci-*

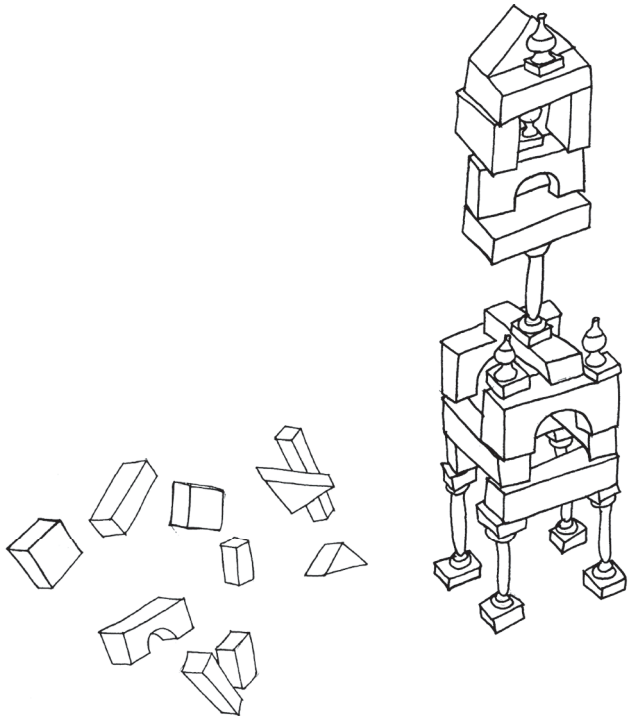
- albidrag i forskning och praktik* (ss. 224–243). Stockholm: Gothia/Centrum för utvärdering av socialt arbete.
- Hydén, L. C. (2001). Who!? Identity in Institutional Contexts. In M. Seltzer, C. Kullberg, S. P. Olesen & I. Rostila (Eds.), *Listening to the Welfare State* (pp. 213–240). Aldershot: Ashgate. (a)
- Hydén, L. C. (2001). Ensamhet eller tvåsamhet: om social dekontextualisering och kontextualisering. *Utbildning och demokrati* (under utgivning). (b).
- Hydén, L. C., & Mishler, E. G. (1999). Medicine and Language. *Annual Review of Applied Linguistics*, 19, 174–192.
- Mishler, E. G. (1984). *The Discourse of Medicine. Dialectics of Medical Interviews*. Norwood NJ: Ablex Publishing Company.
- Schutz, A. (1962). On Multiple Realities. In A. Schutz (Ed.), *Collected Papers, vol. 2: The Problem of Social Reality* (pp. 207–259). The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schutz, A. (1973). *The Structures of the Life-World* (Vol. 1). Evanston: Northwestern University Press.
- Schutz, A., & Luckmann, T. (1989). *The Structures of the Life-World* (Vol. 2). Evanston: Northwestern University Press.
- SOU 1996: 133. *Jämställd vård. Olika vård på lika villkor*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- SOU 1997:187. *Omsorg om anhöriga: en fråga om bemötande av äldre*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 1999:21. *Lindqvists nia: nio vägar att utveckla bemötandet av personer med funktionshinder*. Stockholm: Fakta info direkt.
- Strauss, A. (1978). A social world perspective. *Studies in Symbolic Interaction, 1*, 199–228.
- Strauss, A. (1982). Social worlds and legitimation processes. *Studies in Symbolic Interaction, 4*, 171–190.
- Topor, A. (1990). *Hemtjänsten, människor och psykiska problem: vårdbiträdenas samlade tystnader*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Topor, A. (1995). *Hemtjänsten, kunskap och erfarenheter – lirkandets svåra konst*. Stockholm: Bonnier Utbildning.

II

Till kritiken av kompetensideologin

Göran Odbratt

För den som är intresserad av ordens och begreppens betydelser innebär ordet *kritik* en öppen ingång till alla möjliga slag av reflektioner. Kritik handlar nämligen, allmänt uttryckt, om att aktivt utöva sin *omdömesförmåga*. Att till exempel försöka avgöra vilken handling som är den rätta eller goda i olika konkreta sammanhang och situationer. Det kritiska omdömet sysselsätter sig inte endast med *vad* som ska göras utan framförallt *hur* något ska göras och värderar detta som bra, dåligt, gott och så vidare. Omdömen handlar på så sätt alltid om moraliska och etiska värden.

Kritik är också att söka relatera sina konkreta erfarenheter, reflektioner och kunskaper mot generella utsagor och principer om den verklighet jag och vi lever i och kritiskt pröva dessas giltighet i den praktiska verkligheten. Och tvärtom.

Kritik är att granska på vilka olika premisser påståenden om verkligheten görs – vilket är en kritisk fråga kring olika slag av förutsättningar för kunskap och vetande om världen.

Men jag ska inte utveckla begreppet kritik. Jag ska här istället utöva kritik – mot en administrativt-tekniskt orienterad samhällsvetenskap som inte sällan framträder *som om* den vore en självständig kunskapsproducent med anspråk på att bestämma den legitima och giltiga kunskapen om vår komplexa verklighet – och hur denna ska förändras och utformas.

Kunskapshierarkier⁷

Det blev plötsligt mörkt, absolut mörkt i salongen. Vi hade förblivit stumma och orörliga, icke vetande, vilken angenäm eller obehaglig överraskning som väntade oss. Men ett skrapande ljud lät höra sig. Man skulle kunna tro, att det var luckor, som öppnades på *Nautilus* sidor.

Det är slutet, sade Ned Land.

Hydromedusornas ordning, mumlade Råd.

Dessa rader ur Jules Vernes *En världsomsegling under havet*⁸ inleder en scen där de tre nyligen tillfångatagna och omtumlade hjältarna befinner sig någonstans nära havets botten ombord på undervattensbåten *Nautilus*. De

---

7 Detta avsnitt publicerades i en vänbok till Lars-Erik Lundmark – *Gränsen som mötesplats* – i oktober 2000, Socialstyrelsen. Publikationen gavs ut i en begränsad upplaga av endast dryga 100 exemplar. Föreliggande avsnitt är något bearbetat.

8 fr. org.1870, ur sv. uppl. 1910.

tre är professor Aronnax som specialiserat sig på ”de stora havsdjupens hemligheter”, dennes kallblodige assistent Råd ”att klassificera var hans liv” och den erfarne och temperamentsfulle harpuneraren och valfångaren Ned Land som var ”överträffad i sitt farliga yrke”. Professorn skildrar sitt första möte med denne valfångarpraktiker med stor inlevelse:

Han framställde sina fiskeribragder och strider med en hög grad av naturlig poesi. Hans berättelse antog en episk form, och jag trodde mig lyssna till någon kanadensisk Homeros, sjungande de hyperboreiska trakternas Illiad.

Det är dessa tre idealtyper ur västerlandets vetandehistoria man får följa från det att de kliver ombord på ett fartyg för att förfölja ett okänt havsvidunder som kolliderat och sänkt ett fartyg med järnskrov. Professorn är övertygad om förekomsten av ”ett ofantligt valdjur”. Ned Land tror inte detta, alla hans sinnligt erfarna kunskaper utesluter detta och när professorn i en lång vetenskapligt logisk utläggning försöker övertyga honom svarar han:

Ah, siffror! Man åstadkommer vad man vill med siffror.
Ja, i affärer, Ned, men icke i matematiken. Låtom oss antaga ...

och professorn fortsätter att utveckla sin *implikativa*⁹ *ordning* för den olärde valfångaren, viss om att sambanden och sammanhangen i ’verkligheten’¹⁰ speglar sambanden och sammanhangen i hans vetenskapliga modellvärld, att relationen mellan hans tänkta ’realobjekt’ och ’kunskapsobjekt’ kan uppfattas som *analog*. Denna givna och oproblematiserade vishet a priori tillåter den gode professorn att komma med *prediktioner*¹¹ om att det de letar efter i den externa världen – i verkligheten – är ett djur tillhörigt vertebraternas avdelning, klassen däggdjur, gruppen pisciformia, valdjurens ordning. Men för att närmare fastställa av vilken familj, släkte och art i denna ordning ”måste man dissekera det okända vidundret” – så karakteristiskt för detta slag av kunskap. Men den erfarne valfångarpraktikern Ned Land låter sig inte övertygas av professorns teori om en ofantligt stor val; han refererar ledtrådar och indicier till sitt eget kunnande i valfångarpraktiken:

... jag har förföljt mångfaldiga valdjur, jag har harpunerat en stor mängd, jag har dödat åtskilliga ... Tills jag blivit överbevisad om

9 Inom logiken den relation som råder när en sats eller utsaga logiskt följer av en tidigare sats.

10 Ordet ’verkligheten’ är givetvis en oerhörd abstraktion, vilken var gång den används som med referens till något reellt framträder som en ren, oberoende, värderingsfri och endimensionell kategori. Det är ’den’ nu inte – all kunskap om verkligheten är med nödvändighet alltid kunskap från vissa ståndpunkter, perspektiv och intressen.

11 *Förutsägelse*, logisk uppskattning av kommande utfall/resultat.

motsatsen, bestrider jag därför, att valfiskar eller narvalar kunna åstadkomma en dylik verkan.

De bygger båda sina respektive *teorier* om världen, men premisserna i konstruktionerna är olika. Begreppet teori har aldrig varit något allmänt entydigt eller ens givet; det har genomgått betydelseförskjutningar sedan det etablerades i sitt ursprungligen grekiska sammanhang då det närmast översattes med 'åskådliggörande', det vill säga aktiviteter och handlingar som syftar till att fästa uppmärksamheten på något. Ordet *theoria* är sammansatt av *thea*, 'utåtriktad uppenbarelse' och *horao* som närmast kan översättas med 'uppmärksamhet'.

I det romerska riket – med ambitioner att organisera staten – kom ordet teori att översättas med *contemplatio*, från *templum* (det vill säga något som skärs till – jämför engelskans *template*, mall eller schablon¹².)

En teori blir i detta sammanhang något som, likt Prokrustus säng, anpassar något för att detta ska passa något redan givet. Det är den givna mallen eller schemat som bestämmer tolkningen av något.

Att valfångarpraktikern har fog för sin teori och sin skeptiska hållning gentemot vetenskaparen visar inte bara deras kollision med verkligheten (maskinen Nautilus) utan också bl.a. en rad senare och allmänt accepterade naturvetenskapliga brott mot formella strukturer och begreppsscheman baserade på formell logik: Gödels ofullständighetsteorem¹³, relativitetsteorin, kvantmekanik för att nämna några exempel.

Dessa vetenskapliga erövringar rymdes inte inom ramarna för traditionella principer och formler med krav på givna och absoluta referenser till verkligheten. Den moderna fysiken av senare datum söker istället finna de formler som lämpar sig att *användas* – det vill säga användas i den *vetenskapliga praktiken*. Och dessa formler, principer och regler kan man ändra på efter behov, så att de överensstämmer med resultat och bevis. Det finns inte längre några principer som måste vara giltiga för all vetenskap och den vetenskapliga praktiken är inte längre inriktad på bekräfta eller låta sig begränsas av 'eviga' principer, sanningar och allmänna naturlagar. Det existerar inte längre krav på några givna referenser mellan modern vetenskap och mänsklig åskådning eller ens mänskligt förnuft.

Det ligger alltså en hel del i valfångarpraktikerns påstående: "Det går att åstadkomma vad som helst med siffror." Inom matematiken och de vetenskapliga modellerna vill säga, men inte i 'verkligheten' eller i "affärer" – för att nu travestera professor Aronnax. Det är ju just detta som är själva 'poängen' i en modern 'sekulariserad' naturvetenskap, åtminstone hos dem som har öppnat dörrarna till den vetenskapliga praktiken.

---

12 Jmf Anders Karlqvist *På tvärs i vetenskapen*.

13 Med Gödels ofullständighetsteorem avses insikten att ett logiskt system aldrig kan bevisas inifrån systemet självt.

Öppna samhällsvetenskaperna¹⁴

'Den naturvetenskapliga världen' är alltså idag mycket mer av en komplex och instabil värld som inte låter sig förklaras med förenklade kausala 'naturlagar'. Just betoningen av och inriktningen mot det komplexa, instabila, icke-linjära och de allmänt erkända svårigheterna att åstadkomma användbara eller ens giltiga prediktioner har också förändrat den traditionella ordningen i den vetenskapliga världen. C. P. Snows berömda bok "De två kulturerna" från 50-talet skildrade polariseringen mellan, ytterst å den ena sidan humanister och å den andra naturvetenskapsmän med fysikerna allra längst ut, två vitt skilda kulturer vars innevånare enligt Snow ofta inte ens ville umgås privat. Det linjära har krökts och ruckats och sluts ofta, t.ex. i den gemensamma betoning av det kreativa och skapande som nödvändiga strategier i studiet av det komplexa. Det väcker idag inte någon överraskning att läsa om 'vetenskapens poetik' eller om likheter mellan hypotesskapande och diktskapande. De fysiker som inte instämmer i det surrealistiska utropet att "Den människan som inte kan se en häst som galopperar runt på en tomat är en idiot" torde vara få idag och tillhör sannolikt inte kretsen av Nobelprisaspiranter. Dörrar har verkligen öppnats här och där.

Mera tveksamt är det med den samhällsvetenskapliga disciplinen: "Försöken att infoga nya premisser i samhällsvetenskapernas teoretiska ramar", skriver Gulbenkiankommittén, " ... har bemötts med en återupplivad socialdarwinism...(vars)... huvudargument varit att framsteg är resultat av en social kamp där kompetensen slutligen segrar ..." ¹⁵.

Nej, samhällsvetenskapen har inte haft några *allmänt* accepterade brott mot den newtonska mekaniken, ännu inte haft något gemensamt ofullständighetsteorem eller någon relativitetsteori, ofta inte tyckt sig behöva redogöra för eller problematisera sina a priori-ingredienser eller ens den materiella basen för sin egen praktik. Gulbenkian-kommitténs uppmärksammade rapport behandlar just behovet av samhällsvetenskapens omstrukturering: "Samhällsvetenskaperna har tillägnat sig en allt större respekt för naturen samtidigt som naturvetenskaperna alltmer har kommit att se universum som något instabilt och oförutsägbart och därmed uppfatta det som en aktiv realitet och inte som en maskin vilken lyder under människorna, som då på något sätt skulle befinna sig utanför naturen."

Det är som samhällsvetenskaperna – som ämnesområden¹⁶ – ännu inte riktigt sekulariserats från de givna och eviga sanningarnas värld. Förklaringar söks ofta kring byråkratins olika intressen av värdeneutrala legiti-

---

14 Öppna samhällsvetenskaperna är också namnet på Gulbenkian-kommitténs rapport som kom ut 1996 (sv. 1998).

15 1996, sv. 1998, Gulbenkiankommittén är sammansatt av en grupp internationellt framstående forskare, sex från samhällsvetenskap, två från naturvetenskap och två från humaniora.

16 Givetvis är aktörerna på de samhällsvetenskapliga arenorna en brokig skara.

meringar av social förändring och planering vilka leder samhällsforskaren att luta sig mot en antaget given objektiv mekanisk ordning – lika med 'natur' eller instrumentellt förnuft. Men vems 'neutralitet'? Vems ordning? Eller vilken innebörd kan rimligtvis läggas i begreppet objektivitet? Nej, sådana problemställningar är inte 'säkerställda' i den samhällsvetenskapliga diskursen. I denna är det alltså fullt möjligt att – likt professor Aronnax som tittar ut genom de ovala fönstren som öppnats, förtjust över möjligheten att studera havsdjupens hemligheter i 'naturligt tillstånd' – bygga sina antaganden på att det finns en vetenskaplig diskurs som korreponderar med verkligheten och vars modeller alltså avbildar denna.

Tvenne glasskivor skilde oss från havet. Jag darrade till en början vid tanken, att denna sköra vägg kunde krossas, men starka kopparstänger stödde dem och gav dem en nästan obegränsad motståndskraft. Havet kunde tydlig ses på en kilometers omkrets kring Nautilus. Vilket skådespel!

Mörkret i salongen gjorde det yttre ljuset så mycket klarare ...

Också i dessa få rader anges ett par av de väsentliga premisserna för denna schematiskt rationella korrespondens med 'verkligheten' eller naturen. Centralt är en inte sviktande *formell distans* till forskningsobjektet som upprätthålls med en "nästan obegränsad motståndskraft"¹⁷. Likaså med *bristen på ömsesidighet* mellan forskningssituationens subjekt och objekt, mellan 'vi och dom', mellan 'de som vet' och 'de som inte vet'.

Och hur skulle egentligen de epistemologiska villkoren kunna vara annorlunda i denna mekaniska rationalitet; den mörkerlagda salongen är en illustrerande metafor för det faktum att de som är utanför 'fönstret' effektivt hindras att se in, lika väl som det är ett nödvändigt villkor för att forskaren innanför fönstret ska kunna se ut; *att se men inte ses* är ett tydligt uttryck för de maktmekanismer och styrkeförhållanden som präglar denna panoptiska institution. Men rymmer inte också den mörkerlagda bilden av detta slags vetenskapliga praktik också ett visst mått av tragikomik; där i mörkret sitter Ljusets riddare från Upplýsningen i sin "nästan" ogenomträngliga rustning och mumlar förtjust sitt mantra inför skådespelet utanför fönstret:

Hela världen vet, att fiskarna utgöra fjärde och sista klassen av vertebraternas avdelning. Man har fullkomligt riktigt definierat dem 'såsom vertebrerade djur med dubbel cirkulation och kallt blod ...

---

17 En mer spekulativ tolkning skulle kunna ge de "starka kopparstängerna" status av vetenskapliga principer och axiom som stöder en annars hotande katastrof – Nautilus undergång. Ett Nautilus som är fyllt av "allt vad mänskligheten frambragt störst och skönast i historia, skaldekonst och vetenskap" samt "tavlor av stora mästare", "en mängd partiturer" – kort sagt en bild av den västerländska civilisationen – vars överlägsenhet, överlevnad och förnuft stöds av dessa principer.

”Hela världen vet ...”?

Vems värld?

Och ändå är det denna epistemologiska konstruktion, dessa ord ur mörkret, denna ’diskurs ur överläge’ som vi igenkänner som Kunskapen – per definition så att säga. Kanske inte fiskarna bryr sig så särskilt mycket om detta, men denna formella mekanik använder sig av samma kategoriseringsprinciper för alla djur, växter och sammanhang i den artrika och instabila hagen: för ’mentalpatienter’, barn, blommor, sociala grupperingar, klienter, tjänstemän, ensamstående kvinnor, organisationer och samhällen och alla slag av ’tillstånd’ (allt blir ’tillstånd’ eftersom allt måste fixeras i denna manual) – listan kan göras mycket, mycket lång.

Just därför angår de kunskapsteoretiska undersökningarna, diskussionerna och problemen alla. Också 1900-talets publikationsrika århundrade bär ett otal vittnesbörd om detta. Att många samhällsforskare eller stora samhälleliga planeringsprojekt står helt och hållet utanför allt detta arbete och denna heta diskussion är alltför ofta en källa till överraskning och besvikelse. För en inriktning av den vetenskapliga praktiken mot det komplexa, tidsförankrade, instabila och tvivlet på att nå ”säker kunskap” innebär naturligtvis inte att behov av vare sig samhällsvetenskap eller -planering upphör. Det torde snarare innebära ett slut för en legitim kunskapsutarmning av de praktiska världarna och en inriktning mot en kvalitativ heterogenitet – där allt inte är jämförbart – som strävar mot att återge mångfalden och komplexiteten, den konkreta rörligheten och obestämbarheten i det praktiska livet – ’verkligheten’.

Det handlar, kort sagt, om att ”avkolonialisera” kunskapshierarkierna – för att låna ett uttryck från en periferi – som det en gång formulerades av algeriern Frans Fanon (1969) och som också dyker upp i ett citat av afrikanen Engelbert Mveng (1983) i Gulbenkiankommitténs rapport (1998). Och ett litet steg i den riktningen borde vara att utveckla känsligheten och lyhördheten för framträdande, specifika och enskilda drag i undersökningar av varje konkret situation – men också söka göra dessa mer allmängiltigt begripliga. Alltså den konkreta komplexitetens företrädare även då det sker till priset av uppfyllandet av alltför förenklade generella principer och regler – vilka huvudsakligen känns igen på att dessa förlorat kontakt med väsentliga aspekter på de praktiska världarna. Detta innebär givetvis inte någon förlust av all slags rationalitet. För att leva i världen, som José Ramirez skriver¹⁸, innebär genom sin dubbla existentiella dimensionalitet att människor ständigt måste ”se det konkreta i ett universellt eller allmänt perspektiv ... till skillnad från en rationalitet som bygger på *abstrakta universalia*, på allmänna begrep skapade genom abstraktion från den partikulära processen ...”

---

18 Skapande mening (avhandling i samhällsplanering 1995).

Exempel på det senare kan sannolikt hämtas från varje samhälleligt definierat område. Jag har valt att illustrera ovanstående diskussion utifrån ett exempel från *socialtjänsten*, ett område som är i faser av snabb omvandling, omstrukturering och omorganisation på flera nivåer. Flera forskningsprojekt har till exempel lämnat bidrag till ett regeringsuppdrag, tillkommen för att stärka en önskad inriktning mot ”Kunskapsbaserad socialtjänst”¹⁹, en rubricering som lämnar mycket i övrigt att önska vad gäller epistemologisk analys²⁰, men som väl ansluter sig till den rådande – ofta förgivettagna – *kompetensideologi* som på olika sätt för fram att en hierarki av utbildningsgaranterad kompetens ska utgöra grunden för organisationernas strukturering och styrning. Kompetensideologin bygger på tanken att det är de mest kompetenta som ska styra världen²¹ något som Gulbenkienkommitén liknar med en ”återupplivad socialdarwinism” med tydliga referenser till artonhundratalets nyetablerade samhällsvetenskap²² där den ideala positiva vetenskapens uppgift var att ”möjliggöra en jämkning mellan ordning och framåtskridande genom att hänvisa de sociala frågornas lösning till en begåvningselit med den rätta utbildningen”.

Men det finns inte någon vetenskapligt giltig grund för att formulera anvisningar för hur man löser sociala eller praktiska frågor (däremot en mängd vetenskapligt auktoritativa utsagor om varför vetenskapen inte kan utfärda anvisningar om praktiskt handlande). Det finns alltså starka skäl att kritiskt granska ’forskning’ som framträder med några som helst anspråk i en sådan riktning.

Ett litet aktuellt exempel

Som exempel på delar av det förda resonemanget har jag valt att i detta avsnitt i korthet referera några huvuddrag i en studie betitlad ”Kunskaper och kunskapsyn” med underrubriken ”Om socialarbetare inom socialtjänsten”,²³ för att i nästa kritiskt kommentera denna. I studien har Åke Bergmark och Tommy Lundström från Socialhögskolan i Stockholm tagit på sig uppgiften att med något som de benämner ett explorativt angreppssätt ”ta fram generaliserbara data som ger en överskådlig och rättvisande bild av hur kunskapsbasen för det sociala arbetet gestaltar sig”. Genom att gå ut med en enkät till 442 socialarbetare i 12 kommuner och ställa frågor kring grundutbildning, fortbildning, de praktiskt förvärvade erfarenheternas betydelse för socialarbetarna själva samt ”socialarbetarnas mer själv-

---

19 Alternativt ”evidensbaserad socialtjänst”.

20 Där den centrala undersökningen alltid borde gälla premisser och antaganden kring hur kunskap uppkommer i olika kontexter.

21 Se t.ex. Pierre Bourdieu Moteld sv. 1999.

22 Vilken Auguste Comte, sociologins ’fader’, hellre kallade ”social fysik” eller ”samhällsfysik” för att tydligare uttrycka den ideala relationen till den naturvetenskapliga fysikens logiska modeller.

23 Socionomens Forskningssupplement nr. 12, 2000.

ständiga kunskapssökande” genom att efterfråga läsning ”av ett antal specialinriktade tidskrifter som gruppen skulle kunna förväntas läsa”²⁴ och ”hur ofta de läser böcker med anknytning till yrkesområdet” kommer de fram till något som framträder som ett huvudresultat, dvs. att *”en knapp fjärdedel av socialarbetarna inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg – med en ganska generös definition – är kunskapsaktiva, det vill säga på eget initiativ inhämta kunskaper inom sitt yrkesområde. Ökar man anspråken på kunskapsanvändarna till vad som skulle kunna anses vara en rimlig professionell nivå och kräver att de skall, åtminstone någon gång då och då läsa en vetenskaplig tidskrift på området och regelbundet läsa böcker i socialt arbete, så ligger andelen under tio procent.”* (min kursiv.)

Detta finner Bergmark och Lundström vara en av flera ”oroande iakttagelser”; ”...bristerna när det gäller att självständigt söka kunskap betraktas problematiska ur åtminstone två aspekter” och anger dels ett fackligt/professionellt perspektiv samt att ”de ökade kraven från statsmakterna på att socialt arbete ska vara kunskapsbaserat kommer såvitt vi förstår att bli svåra att klara av under nuvarande omständigheter.”

Förklaringen till att ”de kunskapsaktiva är så få” kan enligt författarna sökas kring fyra olika faktorer: socionomutbildningens ansvar, forskningens spridning (”Samtidigt verkar det emellertid inte som om problemet består i att socialarbetarna aktivt söker kunskap och sedan finner den oanvändbar – en majoritet känner helt enkelt inte till de vetenskapliga tidskrifter som finns på området.”), brist på positiva incitament i organisationen och slutligen socialarbetarna själva där författarna säger att ”Inom andra yrkesområden ligger mycket av ansvaret på den professionelle själv när det gäller att hålla sig a jour med forskningsfronten. Möjligen kan socialarbetares kunskapssyn faktiskt påverka andelen kunskapsaktiva i negativ riktning. Våra data tyder ju på att teoretisk kunskap inte alltid värderas särskilt högt.”

Makten att alfabetisera valfångare och socialarbetare och andra

Vad Bergmark och Lundströms studie nu än säger om socialarbetares kunskaper och kunskapssyn, så säger den detta inom ramen för en specifikt vetenskaplig praktik – just den de båda forskarna själva aktivt deltar i. Detta perspektiv och denna position förefaller de båda forskarna vara omedvetna om – det är som de stod utanför den kunskapsteoretiskt kritiska diskussion, som förts i mer än hundra år kring just samhällsvetenskaperna. Detta är en studie som låter alla förhoppningar om en både vidgad och avkoloniserad vetenskaplig kunskap – särskilt då i anslutning till praktiska yrkesområden – komma på skam.

---

24 Socionomen, Nordisk Socialt Arbeid, Socialvetenskaplig tidskrift, Scandinavian Journal of Social Welfare, Pockettidning R, Socialpolitik.

Det är kanske därför Jules Vernes 130 år gamla text känns relevant som utgångspunkt för en kritik av deras diskurs. Jodå, jag har hela tiden känt deras närvaro där långt in i den mörka salongen, riktat mig mot detta slag av forskning – vars huvudfunktion är att förstärka och legitimera den etablerade kunskapsordningen.

Nå väl, vän Råd, nämn dem då med deras namn, sade valfångaren Ned (där de alltjämt fascinerade står vid fönstret och efter en flera sidor lång utläggning från den "inbitne klassifikatören" kring vertebraternas familjer, släkten och arter.)

Jag, svarade Råd. Det står icke i min makt!

Han hade verkligen rätt! Den hederlige gossen ... skulle näppeligen vara i stånd att skilja en tonfisk från en makrill. Han utgjorde, med ett ord, raka motsatsen till Ned (dvs. praktikern), som utan att tveka nämnde alla fiskarter vid namn.

Ja, faktiskt är det just som hederlig denne klassifikatör framträder i Jules Vernes gestaltning. Medveten om klassifikationernas begränsningar – dess upplyst bländande blinda rationalitet – vet han om att det inte står i hans makt att höja sitt refererande finger och peka över gränsen ut i 'verkligheten'. Det är just denna gest som för Bergmark och Lundström in på mytologins och metafysikens områden och samtidigt påminner mig om att i allt tal om kunskap ryms också anspråk på inflytande och makt.

Kanske är assistenten Råd också mest lydig, väl medveten om att detta är hans "husbondes" domäner. Klart är att han skulle dra på sig valfångarpraktikerns löje, den senare en person som utan att tveka både pekar och då och då klappar sig på magen när han urskiljer och utropar någon fisk som särskilt välsmakande. Valfångarpraktikerns namngivande är snarast en 'åskådliggörande' typbestämning, inte av fiskarnas 'natur' eller av vilka som helst utpekades identitet, utan istället av någon eller några särskilda aspekter hos dessa så att de görs urskiljbara bland mångfalden av allt som finns i världen – för att kunna orientera sig i denna.

Både klassifikatören och praktikern refererar till olika kriterier i deras respektive yrkespraktiker och deras uttrycksformer – den förre till det vetenskapliga schemat och den senare till sina erfarenheter och sitt personliga kunnande.

Det här är begränsningar som Bergmark och Lundströms anspråk på giltighet och relevans inte tolererar. En snabb skiss över *ett* kritiskt område:

Bristen på epistemologisk reflektion, problematisering och analys får mig att fundera över Bergmarks och Lundströms egna kunskaper och kunskapssyner. Till exempel bidrar deras ofta förekommande oreflekterade användning av begrepp såsom kunskap, kompetens, teori, metod som de vore synonyma inte till något förklaringsvärde vad gäller det uttalade syftet med studien – något sådant vore inte heller intellektuellt möjligt.

Bland annat detta eller t.ex. uttrycket ”kunskapsanvändarna” ger dock tydliga indikationer på deras mekaniska kunskapssyn på relationen mellan deras egen profession och socialarbetares – dvs. den ideala praktiken som en tillämpning av forskningsresultat och -teori. Det är just genom det sättet att tänka som de vetenskapliga teorierna, forskningsresultaten och begreppssystemen tenderar att få en mytologisk funktion och de vetenskapliga verksamheterna ett metafysiskt syfte.²⁵

Det är därför inte särskilt överraskande att deras begreppsbildning, t.ex. vad gäller det dualistiska kategoriparet ’kunskapsaktiv’ respektive ’kunskapspassiv’, framställs som om de vore ’naturligt givna’ meningsfulla aspekter i verkligheten själv – ett tillstånd som deras empiri kastat ljus på, ’synliggjort’ och lyft fram. Detta oproblematiserade sätt att abstrahera och isolera variabler ur komplexa sociala praktiker och sammanhang har aldrig varit särskilt framgångsrikt ur mer praktiskt orienterade perspektiv – ibland rent verklighetsförvirrade – och leder ofta till en rad missuppfattningar.

’Kunskapspassiv’ till exempel – med en något mer distinkt definition än den oartikulerade och moraliserande diskurs en auktoritär pedagogik utsätter sina elever för – torde innebära avsaknad av förmåga till inlärninng av högre ordning än enkla responser på stimuli. Så varför valde forskarna egentligen inte några mer rimligt avgränsade begrepp i anslutning till ’läsande av facklitteratur’? Kanske för att det skulle omöjliggöra de långsyftande tolkningar de nu tycker sig ha legitimitet att göra, tolkningar som ansluter sig till väsentliga externa kriterier?

Detta är en för mig spöklignande text utan självständig kognitiv eller intellektuell innebörd – något som på olika sätt ofta brukar anges som centrala inomvetenskapliga kriterier. Däremot har de – ganska oblygt tycker jag – radat upp ett antal externa kriterier avseende studiens relevans för statsmakter, fack och profession. De framträder nästintill som *sociala ingenjörer*, vilkas funktion under 1900-talet traditionellt varit att rationalisera och legitimera de dominerande ideologierna. De säger sig t.o.m. vara oroade, vilket torde vara en form av den sociala alarmism som forskare från tid till annan hänger sig åt. Vetenskapsteoretikern Aant Elzinga har infört begreppet *epistemisk drift* (1985) för att beskriva de situationer där de externa kriterierna överskuggar de interna i undersökande system. När den epistemiska driften blir extrem, så undermineras vetenskaplig integritet.²⁶

Att Bergmark och Lundström sedan tar steget fullt ut från sin våldsamt reduktionistiska enkätstudie (ett litet utsnitt som sannolikt ryms på deras egna skrivbord) och sveper med hela handen över ett komplext landskap som de givetvis fortfarande behandlar förgivettaget och analogt (med det

---

25 Jfr. Sören Stenlund, antologin *Språkets speglingar* red. Bengt Molander 1993.

26 Aant Elzinga. Ur samma antologi som ovan.

som ryms på deras skrivbord) är helt i linje med den outtalat auktoritära agendan – med omfattande anspråk på makt över att forma människors praktiska liv. Precis som när de sedan med samma totaliserande anspråk uttalar sig i en anmälan i fackpressen och hävdar att ”socialarbetare visar ett skriande ointresse för kunskap”²⁷.

Med vem talar de egentligen? Knappast de socialarbetare de ’studerat’ – det har jag redan sagt. Och även om forskare i deras scenario – en maktens mikrofysik där alla utanför ordningen (salongen) befinner sig på ett allt mer sluttande plan och med socialtjänstens klienter då längre ner – säkrar nyckelroller som ’kunskapsleverantörer’ så blir det, som vanligt, svårare att föreställa sig hur man ska få människor att ’köpa’ eller ’svälja’ anrättningen. I detta perspektiv liknar studien mest en marknadsundersökning där ’producenterna’ tycker sig ha rätt att kritisera ’konsumenternas’ bristande intresse för deras ’varor’. Nej, detta är vare sig poesi eller vetenskap, detta är ett utpräglat gesellschaft där *varan* är förmedlare av relationerna.

Vilken rätt tycker de sig själva ha till sådana utrop? Ligger det kanske i en tro på det oundvikliga framsteget, där en del samhällsforskare alltjämt kan tycka sig ha en katederplats i ambitioner att reformera och utveckla samhället? Svaret på det vet jag inte. Men jag vet att det finns en berättigad misstänksamhet hos många, och då inte bara socialarbetare, mot framstegs- och kompetensleverantörer. Till exempel har ordet ’reform’ snarast under 1900-talets senare decennium, åtminstone på det praktiska livet områden kommit att bli synonymt med *förstörelse*. På samma sätt med ordet ’omorganisation’. Det misskrediterande uttrycket *skriande ointresse* är därför faktiskt – om än oavsiktligt – ganska välvalt, eftersom det knappast ger uttryck åt någon *passiv* hållning. Jodå, kolonistören och den kolonialisade är gamla bekanta, för att nu tala med Frans Fanon och ”kolonistören har faktiskt rätt när han säger att han känner ’dem’ (sina negrer, sina araber). Det är kolonistören, som har *skapat* och som *fortfarande skapar* den kolonialisade. Han hämtar sin sanning, det vill säga sin rikedom, från det koloniala systemet.”²⁸

Det kan inte sägas bättre. Men det kan givetvis sägas mer.

*

Problemet med det valda exemplet blir kanske framförallt att varje seriöst syftande kritik av denna studie förfogar över ett nästintill obegränsat överflöd av material och ingångar; valet läsaren av detta slags texter ställs inför blir snarast att – *antingen tror man* på dess utsagor *eller så tror man inte* på dem. Vilketdera beror mindre på studien i sig själv, utan mer i diskursen från ovan, på den ideologiska orienteringen, på behov av metafysik, på

---

27 Social Orage, nr 1, 2000.

28 Jordens fördömda 1969.

externa medproducenter och samhällsintressen. Kanske blir utsagorna mer 'sanna' om de upprepas tillräckligt ofta och med stöd av tillräckliga resurser. Då blir den kvasiteoretiska, snarast projicerade föreställningen att 90% av socialarbetarna är 'kunskapspassiva' – och därmed också effektivt omyndigförklarade – ett aktivt bidrag till organiseringen av det sociala arbetet.

När vetenskapen utnämner (förtینگligar) en abstrakt, begreppslik, ideell eller ideologisk modell till att faktiskt vara den *verkliga* världen, så erbjuder de inte längre verktyg med vilkas hjälp människor kan gripa och söka förstå en komplex verklighet. 'Erbjudandet' handlar snarast om ett intellektuellt och moraliskt knäfall, en avgudadyrkan av 'vetenskapligt' frambringade hypostaserade²⁹ väsen som befolkar, invaderar och begår våld mot det praktiska livets komplexitet – verkligheten. Men vare sig vetenskap eller andra instanser förfogar över 'en-vägs-fönster' till verkligheten, genom vilket de kan titta ut på kunskapspassiva socialarbetare eller schizofrena eller bokstavs barn i 'naturligt tillstånd'. Det finns inte några sådana varelser på gatan utanför mitt fönster. De borde inte heller få finnas i en *social* forskning, värd namnet, som stympade objektivistiska substitut för en komplex verklighet – omöjliga för vem som helst att identifiera sig med. Inte minst för de etablerade forskare som definierar, frambringar och konstituerar dessa deformerade varelser – konstruktioner som inte håller för kritisk granskning.

Som om kunskaper inte fanns – en skiss

Det slags kritik som jag riktar mot studien ovan, *Kunskaper och kunskaps-syn* av Bergmark och Lundström, är inte ovanlig eller särskilt radikal. Ja, jag skulle nog säga att *inte någonting alls* i min kritik är originellt eller på något sätt nytt – mer än möjligen att använda den gamla Jules Verne-boken *En världsomsegling under havet*. (Och just den associationen kom till under godnattläsning för mina barn.)

Det mesta av det framförda är allmängods för människor som på olika sätt och av olika anledningar kritiskt reflekterar kring samhällsteorier, kunskapsteorier och människokunskap .

Det är just det inte särskilt anmärkningsvärda som i detta sammanhang förefaller mig anmärkningsvärt: Hur är det möjligt – rent yrkesmässigt – att sammanställa en vetenskaplig studie med uttalade ambitioner att utsäga något om en hel yrkeskårs kunskaper och kunskaps-syn utan några som helst referenser till den idag mycket omfattande litteratur som problema-

---

29 'akten' att förvandla (förtینگliga) något abstrakt till en substans eller ett väsen. Kritiken av vetenskapliga hypostaseringar är rikhaltig, bl.a. Kant, Husserl, Poincaré, Lévi-Strauss, Barthes, Foucault.

tiserar vad just olika slag av kunskaper och kunskapssyner kan tänkas vara?

Det är *som om* dessa inte fanns. *Som om* dessa inte betyder någonting.

Kanske ligger svaret på frågan helt enkelt i detta *som om*. Det vill säga att det är fullt möjligt att – med en allenarådande resultatinriktning i fokus – agera *som om* – exempelvis all denna litteratur och alla dessa kunskaper, insikter och dokumenterade erfarenheter inte finns. Eller *som om* socialarbetarens 'kunskaper och kunskapssyner' inte finns utanför de valda kriterierna. (Huruvida dessa kunskaper är goda, måttliga, bra, dåliga och relevanta eller ej är en annan diskussion).

Det är själva inriktningen på resultat som omöjliggör de problematiseringar (mångtydiggöranden) som skulle kunna föra studien något närmare det praktiska livets komplexitet.

Jag frestas att förmedla ett utsnitt ur ett intervjusamtal som jag gjorde med socialsekreteraren och författaren Anita Salomonsson för drygt ett år sedan, strax innan hon pensionerades från sitt arbete som föreståndare för dagverksamheten Röda Villan i Umeå:

"Vad jag lärt mig mycket av, det kan jag tala om, det är inte Socialhögskolan utan det är av litteraturen. Redan som ung läste jag Dante och Dostojevskij och Tolstoj och Maxim Gorkij. Jag har gnagt mig igenom världslitteraturen. Det har varit min egentliga utbildning.

Man blir ödmjuk när man ser hur människolivet kan vara, jag vet inte om du har läst Hamsuns "Svält", men det är en av mina favoriter. Just den här lidande människan, människan som håller på att svälta ihjäl men ändå behåller sin stolthet. Han som säljer knapparna och pennstumpen som han försörjer sig med, jag blir så oerhört rörd av den här boken, det handlar om att behålla sin värdighet ... Och så tycker jag om Kafka ...

Det jag vill delge människor jag möter i mitt arbete det är, för det första, att livet är värt att leva. Det är det och det är meningen att man ska leva ..."

Jag vet inte om Anita Salomonsson har fyllt i någon enkät från Bergmark och Lundström. Och om hon gjort detta, så tror jag inte att denna bildade, reflekterande och kloka kvinna skulle ha tillhört de tio procenten.³⁰ Och inte heller har intervjuatet – som uttrycker en praktiserad etik – egentligen motbevisat deras empiriska resultat (däremot väckt allvarliga tvivel på deras tolkningar av empiri, deras forskningskriterier m.m.). För i det slags forskningsstudier jag här kritiserar räcker det med att producera och presentera empiriska 'fakta' *som om* de vore rationellt givna kunskapsprodukter – fakta 'om verkligheten'. Andra metoder, andra fakta – i en frag-

---

30 Kamraten som hjälpte mig att skriva ut intervjun hade fäst en lapp på pappersbunten: "Vilken underbar människa. Tänk om fler hade varit som hon".

mentiserad och atomiserad hypotesbildningsvärld är allt möjligt – 'anything goes' är det empiristiska slagordet.

Okej då, kan vi inte låta udda vara jämt då. Detta är ju samtidigt något slags befrielse från experters omyndigförklarande. Deras utsagor och kunskapsanspråks giltighet kan allt lättare bestridas och relativiseras av alltfler vetenskapligt beväpnade lekmän, intellektuella och alternativa forskare.

Ja, en expanderande kunskapsmarknad – med i och för sig ökade möjligheter till konkurrerande kritik, men kanske samtidigt allt mindre möjligheter till självkritik – för vem belönar en osäker, tvivlande eller problematiserande expert – en som inte vet.

En mängd prövad 'kunskap' – om 'oss själva' – växer snabbt och dess framgångar på marknaden beror mer på politiska och ekonomiska intressen än på dess förmåga att på något meningsfullt sätt relatera till mänskliga erfarenheter. Sociologen Ulrich Beck har – bland annat – diskuterat den alltsedan sextioalet utbredda skepticiseringen mot den vetenskapliga kunskapen: "En 'kunskap' som ständigt förvandlas till misstag blir till en *institutionaliserad livsnödvändighet i samhället* – fullt jämförbar med att äta, dricka och sova – till ett projekt utan slut."³¹

Ja, 'kunskaper' har faktiskt blivit ett av mänsklighetens stora problem – och möts därför också med en ökande misstänksamhet och misstro från många av dem det berör. Vilket i sin tur föder krav på ännu mer 'kunskap' – som om inte några kunskaper finns hos dem utsagorna behandlar (till exempel 'kunskapspassiva').

I denna tekniskt-vetenskapliga kunskapsstruktur finns, som sagt, en klyfta mellan de som antas veta och de som antas inte veta, mellan de som producerar kunskap och de som förväntas konsumera den – mellan en instrumentellt kunskapsproducerande praktik som ses som "handlingsbefriad" och en handläggarpraktik som har att genomföra de "handlingsplaner" som stakas ut.

Jag ska kort försöka exemplifiera denna klyfta. Ibland avgrund.³²

Omvårdnadsjournalen

För några år sedan besökte jag, mer eller mindre av en tillfällighet, ett servicehus (jag följde med en forskare). Jag blir bjuden på kaffe av föreståndaren i personalrummet. Vi pratar. Hon berättar om svårigheter att ställa om till alla de utifrån och uppifrån kommande krav på förändringar och räknar upp en rad sådana exempel. Som till exempel det här med "datan" som bara dök upp från den ena dagen till den andra och som vårdbiträderna saknade kunskaper och utbildning i. De kunde inte ens med

---

31 *Risksamhället*, Daidalos 1998.

32 Jag har använt det konkreta exemplet gång tidigare – i *Om praktikrelaterade forskningsmiljöer* Socialstyrelsen december 1997. Här har jag betonat andra aspekter och utelämnat sådana som jag då tog upp – av utrymmesskäl.

datamaskinens hjälp fylla i den nya, mycket omfattande ”omvårdnadsjournalen”.

– ”De var för ovana att skriva”, sa föreståndaren.

Omvårdnadsjournalen – där en rad uppgifter om den gamla samlades – skulle följa med henne (honom) om hon (han) flyttade eller om nya vårdbiträden skulle träffa dem. Då – så var det tänkt – skulle man bara knappa in pensionärens namn och under ”Huvudsökord”, ”Sökord” och ”Vad som kan framgå” hitta den kunskap som man antogs behöva. Sex stycken Huvudsökord, 21 Sökord och inte mindre än 93 Vad som kan framgå.

Steget är inte särskilt långt till den gode professorn bakom fönstret på Nautilus och hans avdelningar, klasser, ordningar och släkten i djur- och växtriket.

Under Huvudsökordet ”Bakgrund” (det vill säga 1:a klassen) finner man till exempel ”Social bakgrund och levnadsförhållanden” (3:dje ordningen) där Vad som kan framgå (släkten) är ”sociala förhållanden”, ”tidigare yrken”, ”intressen-hobby-musik”, ”närstående”, ”relationer”, ”ekonomiskt ansvarig”.

I 1:a klassens 4:e ordning ”Livsstil” återfinns släktena ”kultur-religion-livsåskådning”, ”kostvanor”, ”tobak-alkohol”.

I 2:a klassens 2:a ordning hittar man släktena ”förmåga att göra sig förstådd och förstå”, ”förmåga att uttrycka sina behov”.

I samma klass 11:e ordning ”Relationer” släktet ”sexualitet m.m.” (jag undrar oroligt vad ”m.m.” kan tänkas innebära).

I den 12:e ordningen ”Psyko-socialt” bland annat ”sinnesstämning-beteende-reaktion” och ”oro, depression, aggressivitet” (ja, där kunde det vid det här laget kryssas för fullt vad gäller mig.)

– ”Men”, frågar jag föreståndarinnan, ”beror vårdbiträdenas svårigheter att fylla alla dessa uppgifter verkligen på bristande utbildning och ovana att skriva.”

– ”Nja”, säger hon, ”egentligen vill de nog inte. De tycker inte att det känns bra att utelämna sådana uppgifter om sina pensionärer till andra, till vem som helst som har tillgång till datan. De tycker det är *oetiskt*.”

Grunden för mänsklig kommunikation är tillit. När människor kommunicerar med varandra utelämnar de mer eller mindre av sig själva och det är tillit som gör det möjligt att de kommer varandra till mötes. Bara exemplen i omvårdnadsjournalen som behandlade ”förmågan att göra sig förstådd och förstå” och ”förmåga att uttrycka sina behov” – att utnämna dessa till ’förmågor’ som skulle vara oberoende av vem man kommunicerar med vittnar om en instrumentellt kalkylerande rationalitets oförmåga att förstå vad en människa är eller hennes grundläggande beroende av *andra* för att bevara en mänsklig identitet.

Människor i ens omvärld ger sig tillkänna genom sina *sätt att vara*, inte bara genom *vad* de gör, utan framförallt *hur* de gör det – det är människors

karaktärer vi kan känna tillit eller misstro till. Inte alla göromålen (vilka i bästa fall är medel), utan de meningsskapande handlingssätten. Det vill säga när vi till exempel inte städar, lagar mat eller snickrar bara för att utföra aktiviteten att städa, laga mat eller snickra, utan när vi gör det *för att det ska bli fint, trevligt och gott att leva*. Detta är den grundläggande meningen med handlingarna, vilka alltid kan värderas som etiska handlingar – det är i handling som ens karaktär visar sig, vad man menar med sin etik.

José Ramirez skriver om den mänskliga handlingsorienteringen som det väsentliga och oundvikliga i våra liv: ”Mänskligt liv är handling ... (Den) teknologiska mentaliteten oskadliggör handlingen och tar bara göret med i beräkningen. Detta oskadliggörande blir än mer flaggrant genom stölden av handlingsordet *praxis*. Vårt ’praktik’ syftar inte längre till handlingsaspekten utan bara till görande.”³³

I den instrumentella rationalitetens maktövertagande – genom kolonisationen – blir skillnaden mellan görande och handling osynlig och utplånas – samtidigt som den organisatoriska skilsmässan mellan teori och praktik fullbordas.

På så sätt grundläggs klyftan mellan de som antas veta (de s.k. ’teoretikerna’) och de som antas inte veta (’praktikerna’), mellan de som producerar kunskap (’teoretikerna’) och de som förväntas konsumera den (’praktikerna’) – mellan en instrumentellt kunskapsproducerande praktik som är ”handlingsbefriad” (’teoretikerna’) och en handläggarpraktik som förväntas genomföra de instrumentella ”handlingsplanerna” som stakats ut (’praktikerna’).

’Lösningen’ på konflikten i detta servicehus, blev att vårdbiträdena gick med på att fylla i ”omvårdnadsjournalen” för nya pensionärer som flyttade in, men inte för de ’gamla’ pensionärerna som redan bodde i huset och som de lärt känna.

Det är säkert mycket svårare att svika, utelämna och förstöra de konkreta sociala *relationer* och den *tillhörighet och delaktighet* man redan har etablerat, än att från början inte upprätta några sociala tillhörighet och relationer alls – även om denna kvalitativa förvandling från konkreta till abstrakt alienerande relationer och individer är svår nog i ’människoarbete’ (vilket all diskussion om det nutida symtomet ’utbrändhet’ visat).

Det gör mindre etiskt ont, så att säga, en smärta som i sin yttersta förlängning alltid handlar om att svika sig själv.

Det är just förstörelse av tillhörighet och delaktighet mellan människor som framstår som ett nödvändigt kriterium för administrativ effektivitet – och för föreställningen om objektivitet i många samhällsvetenskapliga metoder.

---

33 *Skapande mening* Nordplan 1995.

Detta slags omvårdnadsjournal bygger på föreställningen att om man lyckades reducera omsorgens meningssskapande handlingar till ett antal instrumentella kunskaper, kategorier, procedurer och göromål så kan man sedan med hjälp av dessa rekonstruera omsorgen rent tekniskt – och oberoende av vem som utför handgreppen.

Men det går inte! Alla göromålen är bara – i bästa fall – medel. När göromål endast refererar till institutionella regelverk, strukturer och rutiner – till det mekaniska ombesörjandet och inte till den meningssskapande omsorgen om den andra människan – då omvandlas medel till mål och de avgörande skillnaderna mellan handlingar och göromål eller mellan omsorg och ombesörjande osynliggörs.

Institutionella rutiner, ramar, koder, resultat och effektivitet ses då som förgivettagna mål och inte som medel *till* och verktyg *för* – som *nödvändiga utgångspunkter* i vårt samhälles institutioner – för det meningsfulla i ett gott liv. En handlings mening är inte någon institutionell produkt, inte resultatet av en teknisk färdighet eller någon kalkylerbar och manipulerbar administrativ kategori – denna uppstår givetvis bara i mänskliga sammanhang.

Givetvis behövs sociala normer, moraliska rättesnören och etiskt vägledande allmänna principer i samhällsliga institutioner, något slags opartiska bedömningar är nödvändiga – särskilt synligt i sammanhang när inte tillitsfulla relationer mellan människor finns.

Men allmänna etiska principer är inte något kontrollinstrument: konkreta tolkningar av vägledande allmänna principer i skiftande situationer är inte resultat av någon teknisk akt, det är en mänskligt kreativ akt som kräver gott personligt omdöme, fantasi och ansvar. Likaväl som i den omvända rörelsen – att i det konkreta och särskilda sammanhanget också kunna urskilja och relatera till de allmänna principerna.

Kraven på 'kunskaper' och utbildning blir i det valda exemplet abstraktioner krav på en omyndiggörande anpassning till ett instrumentellt förnuft och instrumentella relationer. Detta innebär förlust av nödvändiga miljöbetingelser för goda omdömen i de offentliga institutionerna – som platser där meningen med ett gott liv kan odlas. Detta är oetiskt, precis som de protesterande vårdbiträdena också sagt – och ett väsentligt bidrag till att urholka de offentliga institutionernas legitimitet.

I detta slag av rationaliserande processer kan omyndighetsförklaranden drivas än längre – och långt bortom gränser för vad jag (tidigare) trodde var möjligt. Detta kan ske i ett nästa skede, när 'etiken' (åter) ska upprättas – inom ramen för en moraliserande administrativ kontroll.

Häromåret läste jag till exempel en artikel i Göteborgs-Posten³⁴ att äldreomsorgspersonal i en kommun i Västsverige blivit "beordrade att

---

34 GP 30/7 1998.

underteckna ett avtal med etiska regler”. De ska där bland annat försäkra att de aldrig ska slå de gamla. De ska vidare inte utsätta dem för förlöjliganden, nypningar, fasthållningar, stölder eller sexuella trakasserier.

Dessa 'etiska regler' ingår som del i en handlingsplan som utarbetats på uppdrag av socialchefen. ”Syftet är att skapa rutiner, informera all personal och få personal att ta ansvar”, säger den administrativa chefen.

”Avsikten är inte att sätta dit personalen. Tanken är att personalen ska få upp ögonen för etikfrågor i vården och starta en debatt”, säger kommunens utvecklingschef, som också säger sig förstå att förfarandet hade upprört personalen.

Den instrumentella rationaliseringsmentaliteten har i denna 'etiska' handlingsplan närmast sig vägs ände. Processen konfronteras och hotas här till slut av *sig självt* – av ett slags intern paranoid bieffekt. De paranoida känslorna är säkert heller inte alldeles obefogade, de är egentligen alldeles funktionella i detta manipulativa, auktoritära och hierarkiska systems strävan efter kontroll – bristen på tillit har ersatts av misstro.

Du – en bild

Många socialarbetare som jag mött talar om relationen till klienten som det allra viktigaste redskapet i arbetet. En socialarbetare sa: ”Första gången jag möter en ny människa lägger jag allt åt sidan. Inga journaler, inte några 'fall' eller 'ärenden', inte någon 'klient'.

Det som jag är inriktad på är *du*, som sitter där i den andra stolen.”

Någonstans i dessa personliga trakter möjliggörs en transcendens³⁵; mellan göromål och handling, mellan det institutionella och det personliga, ombesörjande och omsorg, allmänna principer och konkreta situationer, lönearbete och praktiskt liv – mellan ett du och ett det.

En transcendens som överskrider det givna och 'inskrivna' i situationen, som söker upp det möjliga, söker det som kan bli till – söker själva meningen med mötet.

Inte särskilt lätt kanske, men ett grundvillkor för att överhuvudtaget någonting annat ska bli till här i världen.

*

Jag har sett om Ridley Scotts film *Thelma och Louise* ett par gånger. Jag gillar särskilt scenen där kärleksparet möts på hotellrummet. Hon är efterlyst och jagad av polisen och han är där för att ge henne pengar till flykten.

Det är i den scenen kvinnan frågar: ”Minns du vårt första möte” och mannen nickar.

Där kvinnan frågar: ”Vad sa du då till mig” och han minns att han sa att hon hade vackra ögon. Och kvinnan fortsätter i hågkomsten och säger:

---

35 'överskrida'; den intresserade kan fördjupa sig med hjälp av Kant, Sartre, Gadamer, Habermas.

”Det var då jag blundade och frågade dig vilken färg jag har på ögonen och du visste inte det.”

Där man anar fällan: att kvinnan nu med en viss rätt skulle kunna hävda att mannen inte sett henne. (Typiskt karlar. De vill bara en sak.)

Där man samtidigt grips av lust att försvara honom: han såg inte färgen på ögonen därför att han var upptagen av någonting viktigare, att han inte var herre över sina sinnen, att han i detta möte överskridit den sinnliga erfarenhetens gräns, att fönstret hade krossats och ögonens linser gett vika.

Men mannen behöver inte försvaras. Hon som är efterlyst vet också: det som är nära saknar ett signalement. Frågan är nog om han nu ens skulle känna igen henne i efterlysningens beskrivning. Ändå tror jag att han omedelbart känner igen henne i både folkmassor och skumt belysta hotellrum.

Också i mörker; det är du.

Detta kan göras till en fråga om autencitet. Äkthet, tillit, tillförlitlighet, trovärdighet om man så vill.

Autencitet reduceras ofta till en realistisk och naturalistisk igenkänning av objektet. Det är denna – inte längre ett du – vi söker en allmängiltig sanning om. En sanning som ska gälla överallt och alla – likt legitimiteten i ett passfoto. Kvinnan är blåögd, mellanblond och av medellängd. Hon är mördare, narkoman, hora, pensionär, alkoholist eller psykotisk.

Men just du går inte att reducera till en kategori. Du ingår i en relation med mig och jag ser inte alltid ens hur gammal, försupen eller sliten du har blivit. Du överskrider kategoriernas ordning och de sinnliga erfarenheter-nas gränser. Just detta svar är jag alltid skyldig; du är bara mitt ansvar.

Detta är en autencitet som refererar till upphovsmannen. Han som ensam är skyldig till det han skapar.

I det skumt belysta hotellrummet fortsätter scenen. Kvinnan lägger sin hand över hans ögon, detta är kattens kärleksfulla lek med råttan, och frågar: ”Vad har jag för färg på ögonen” och denna gång vet han. Han ler lite och svarar.

Någon gång har han ju betraktat henne, någon gång har han dragit sig undan, någon gång har han försökt få saker och ting på någon sorts plats i tid och rum.

Det går en rörelse mellan det som är nära och det som är långt borta, mellan närvaro och distans, mellan det man vet, ser och känner. Det går fram och tillbaka, igenom både glas och linser, utmanande det naturligt meningslösa. Låt oss i all enkelhet och utan all dekorativ smetighet kalla detta för en mänsklig rörelse.

Den omhuldade friheten, vad är det?

José Luis Ramírez

Ordens makt – begreppens vanmakt

Språket är det instrument vi har för att kommunicera med varandra. Men ”den som skapar lagen skapar fällan” säger ett spanskt talesätt som min mor brukade åberopa. Språket är också det instrument vi använder för att lura varandra. Det värsta är dock att språket inte bara hjälper oss att lura andra utan att det också lurar oss själva, något som både Fredrik Nietzsche och Fritz Mauthner väl visste. Många av våra vanföreställningar beror på missuppfattningar om ordens mening. Inte bara därför att orden kan betyda olika saker utan därför att orden också kan betyda samma sak på olika sätt. Vår naiva undfallenhet för vetenskapen har fått oss att inordna vårt tänkande i ett precist konstruerat system. Vi tror att begreppen kan ersättas med väldefinierade ord som används på samma sätt som fasta brickor i ett spel eller som entydiga element i en kalkyl. Språkbehärskning heter poesi, inte vetenskap.

En sak är att använda ord som en naturvetare eller en ingenjör gör och en annan är att använda ord för att förstå mänskliga situationer eller för att lösa dagliga problem. Orden ser alltid entydiga ut på papperet. De består av ett antal bokstäver som uttalas på ett någorlunda bestämt sätt. Men bakom orden rör sig en begrepps värld som är mångtydig och föränderlig. Den i svensk offentlighet så utbredda driften att skapa sociala tekniker är bedräglig. Det säger en som ägnat 30 år åt att reflektera över samhällsplaneringen.

Om vi inte låter oss luras av ordens konkreta och enformiga gestalt utan försöker rannsaka de föreställningar som vi förknippar med orden, om vi slutar att blanda ihop begrepp med ord, då kan vi finna att relationen mellan ord och begrepp beror på vad vi vill göra med dem. I ett annat arbete³⁶ har jag funnit att vi dagligen använder oss av minst tre typer av begrepp. Låt oss säga något om var och en för sig.

Kompakta begrepp

I vetenskapen, som har med tingen och den materiella verkligheten att göra, använder vi oss av *kompakta begrepp*. Dessa anpassar sig till orden genom en medveten och väl avgränsad definition, utan hänsyn till de element som är främmande för den aktuella vetenskapens syfte. I dessa fall

---

³⁶ *Socialplaneringens verktyg – en handlingsteoretisk undersökning i ett humanvetenskapligt perspektiv*, PM nr 13, Stockholms regionplane- och trafikkontor, sept. 2000.

kan begreppen ersättas med ord, på samma sätt som trycket på en tangent representerar den process som därmed sätts igång³⁷. Jag behöver inte kunna någonting om elektricitet för att veta genom vana att ljuset tänds om jag trycker på en knapp. Först när överensställningen däremellan brister får jag ett huvudbry och måste börja tänka på varför den förväntade kopplingen inte fungerar. Så är det också med våra datorer; allt är frid och fröjd så länge de fungerar. Och så är det med våra ord.

Diffusa begrepp

I såväl vardagligt som i mer högtidligt och vetenskapligt sammanhang rör vi oss även med mindre fasta begrepp. Ibland står våra ord för *diffusa begrepp* och bara den konkreta situationen och vår erfarenhet kan, med viss möda, göra dem mer eller mindre precisa. De ord som vi då använder refererar till något verkligt existerande, men utan att exakt kunna avgöra vad som bör eller inte bör fångas i begreppet och ofta inte heller vilket slags verklighet det handlar om. Att använda benämningen ”abstrakt” för dessa begrepp är dock vilseledande. De är diffusa. I den mänskliga och sociala verkligheten har vi knappast samma möjlighet att konstruera kompakta begrepp, dvs. helt entydiga ord. Ta ett enkelt exempel som ordet ”stad”. När någon säger det ordet föreställer sig de flesta en struktur av byggnader som bildar gator och torg. Men om jag plötsligt säger att ”hela staden deltog i mottagandet av kungen”, då blir man tvungen att tänka på staden som människor, inte som byggnader, om man vill förstå vad jag menar. Kontextuella missuppfattningar går dock ofta att reda ut. Skulle vi emellertid kunna komma in i varandras huvud och jämföra våra uppfattningar så skulle det visa sig att vi förknippar orden med föreställningar som inte är riktigt lika, måhända att de mer individuella associationerna är mindre väsentliga för kommunikationens syfte. Nog missuppfattar vi varandra och misstar även oss själva ibland. När vi refererar till den mänskliga delen av verkligheten kan vi knappast undvika att röra oss med förutfattade meningar.

Ideologiska begrepp

Situationen vore inte lika problematisk som den faktiska är om vi inte dessutom rörde oss med ord av ett tredje slag, ord som döljer idealiserande föreställningar och begrepp. Jag kallar dem för *ideologiska begrepp* och syftar därmed till önskvärda tillstånd, till situationer som inte finns i verkligheten och som kanske aldrig kan finnas, hur starkt vi än skulle vilja det. Vi vore inte människor om vi inte rörde oss med förhoppningar, önskemål

---

37 Även lagstiftningens och byråkratins språk använder sig, på ett sofistikerat sätt, av kompakta begreppsreferenser. Detta område kommer att bli föremål för en mer omfattande undersökning vid ett annat tillfälle.

och värderingar, inte bara om det som är eller inte är, utan också om det som bör vara. Vi reflekterar – som Kierkegaard uttryckte det – bakåt och vi handlar framåt. Vi förutser morgondagen och bestämmer vad vi ska göra eller inte göra för att nå föreställda mål eller undvika oönskade konsekvenser. Människan är målmedveten och därmed obönhörligen en skapare av hjärnspöken. Vissa ideella föreställningar kan vara realistiska även om de till en början också är diffusa. De kan kallas, med Ernst Wigforss, provisoriska utopier eller åtminstone framtidsbilder och skisser över vad vi vill åstadkomma. Men andra ideella föreställningar är helt vanskliga och vilseledande, även om de dessvärre lyckas påverka våra handlingar.

Inte mindre än tre skilda typer av begrepp döljer sig således bakom ord som annars ser lika handfasta och entydiga ut. Relationen mellan begrepp och ord är ytterst ombytlig. Orden är mer seglivade, de består längre oförändrade än begreppen. Efter det ögonblick då de bildas genomgår orden begreppsliga förändringar från en tid till en annan och från individ till individ. Ändå måste alla dessa olika begreppsliga föreställningar ha någonting gemensamt för att de ska kunna eller ska ha kunnat uttryckas med samma ord. I strid mot lingvisternas tes om ordens godtycklighet måste det finnas en förklaring till varför ett visst ord bildades och varför ett begrepp ersatte ett annat under ordens användningshistoria.

Samma ord kan också ibland stå för mer kompakta och precisa begrepp för att i nästa ögonblick referera till mer diffusa eller t.o.m. rent ideella föreställningar. Ibland rör vi oss med modeord eller politiskt korrekta uttryck som har en obotlig förmåga att syfta till nästan kompakta, diffusa och ideella begrepp på samma gång. Ett sådant är det uttjatade ordet FRIHET. När ett ord blir mynt i så många marknader löper det stora risker att nötas så att man inte längre kan se om det är ett falskt eller ett äkta mynt.

Ordet ”frihet” och dess skepnader

Jag skulle vilja diskutera ordet ”frihet” som en precis och vetenskaplig term. Det skulle hjälpa oss att reda ut skillnaden mellan kunskapen om ting och kunskapen om handlingar, mellan naturvetenskap och humanvetenskap. Det skulle också hjälpa oss att sluta sammanblanda socialvetenskaperna med humanvetenskaperna och att avslöja de förstnämnda som manipulativa och mytskapande. Den uppgiften får stå över här, men vissa aspekter kommer jag ändå att ta upp.

”Politikerna ska tala så att människor känner igen sig i deras ord”. Så sade EU-kommissionären Margot Wallström, som spelade sitt sommarprogram i radion just när jag höll på att skriva denna text. Det låter övertygande, men några tillämpar principen så att de bara säger till människor vad dessa vill höra. Gränsen mellan ärlighet och manipulation är lättare att överskrida än vad man kan föreställa sig. När politikerna talar

för någonting som är självklart, något om vilket ingen skulle hävda motsatsen utan att tappa ansiktet, då blir orden meningslösa. Vilken politiker skulle våga säga eller ens tänka att vi inte ska ha någon frihet? Alltså är bejakandet av frihet ganska ”intetlovande”. När friheten blir slogan förvanskas själva begreppet.

Finns mänsklig frihet? Vad är frihet? Det är frågor som alla tror sig ha ett svar på, innan de försöker ge det. Frihetsbegreppet har skapat en politisk rörelse som blåst som en orkan över världen sedan franska revolutionen. Liberalism betyder frihetsförsvaret. Vem vill inte vara fri? Man vill inbillas människor att det finns ett tillstånd i vilket alla får göra precis vad de önskar göra. Visserligen ska denna frihet inte inkräkta på den andres; det finns enligt liberalerna en etisk hållning som också fritt ska respekteras, men i övrigt finns inga gränser för friheten. Liberalism och socialism tar varandra i hand: båda talar om individen som motpolen till kollektivet. Motsatsen mellan individualism och kollektivism, mellan liberalism och socialism, döljer den grundläggande överensstämmelsen om att spänningen mellan båda dessa poler utgör samhällets kraftspel. De ser en gemensamt omfattad samhällsstruktur från varandras motsatta perspektiv. Att bryta deras paradigm vore att, i stället för om individ och kollektiv, tala om personen och gemenskapen. Men sådant är föråldrad konservatism, därmed politiskt inkorrekt. T.o.m. moderaterna skäms för denna uppfattning och tillhör numera liberalernas skara³⁸.

Individ betyder på latin detsamma som *atom* på grekiska. Båda syftar till det odelbara. Den fria individen uppfattas i vulgär-liberalismen som en självständig och från andra oberoende individ. Som om denna goda cigarr fanns i en tobaksfientlig tidsperiod som vår! Socialisterna förnekar en sådan självständighet men behåller ordet ”individ” och ger kollektivet en hegemoni som kan bli förödande för var och en och för samhället som sådant. Vi har historiska bevis för det. Den mer eller mindre vetenskapliga socialismen, som förlöjligat den utopiska socialismen och desarmerat den kooperativa rörelsens ursprungliga tanke, förordar ett samhälle där samtycket blir viktigare än samförståndet. Modellen fanns redan i Platons *Staten*. Ett kollektiv av individer liknar snarare en försvarsallians än ett samhälle, replikerade Aristoteles, och förordade i stället en gemenskap av personer³⁹.

”Frihet är det bästa ting, som sökas kan all världen kring” sjöng biskop Thomas. Och nog är frihetsbegreppet viktigt, alltför viktigt för att vi ska låta det perverteras av den politiska opportunisten. Thomas satt dock fast i idealiseringens dröm på samma sätt som alla dessa befrielse-rörelser som

---

38 Jag ägnar mig inte, i dessa resonemang och de som följer, åt någon partipolitisk propaganda, ifall det låter så. Med min socialdemokratiska förankring och min bristande kristna tro skulle det i så fall snarare handla om självrannsakan än om angrepp på politiska motståndare.

39 Se Aristoteles, *Politiken*, bok II {1261a 10 ff.}, sv. övers. Paul Åströms förlag, 1993.

sätter upp friheten (inte frihet utan friheten) som mål. De når dock aldrig ända fram till målet därför att de undervägs blivit mördare och förtryckare. Man får nog akta sig för den som ser frihet som ett mål och inte som en väg, om han eller hon lyckas komma till makt.

Nog kan en uppmuntrande frihetsretorik tjäna sitt syfte att skapa sammanhållning mot sociala orättvisor. Men när känslorna nyktrat till och återgått till den rutinmässiga vardagen, då är vi knappast hjälpta av några slogans. Om vi lämnar den idealiserade friheten åsido och försöker se vad vi kan kalla för frihet som faktiskt förekommande mänsklig förmåga, då är det Stagnelius, inte biskop Thomas eller Fidel Castro, som satt fingret på den egentliga friheten:

Tvenne lagar styra detta liv:
förmågan att begära är den ena,
tvånget att försaka är den andra.
Adla du till frihet detta tvång.

Om vi ska tala med mening om mänsklig frihet, om den verkligen existerande friheten (icke att förblanda med den s.k. ”verklig existerande socialismen”, som aldrig existerat), då kan man konstatera att det vore lika korrekt att tala om frihet som om tvång. Att människan har handlingsfrihet innebär knappast att hon kan göra vad hon skulle önska, utan att hon i varje situation är tvungen att själv avgöra om hon ska göra det ena eller det andra, handla på ett eller annat sätt. Naturen styrs av lagar och inte ens människor är fria från dem. Men genom att vi kan förstå hur dessa lagar fungerar har vi möjlighet att själva provocera en viss effekt eller framkalla ett visst resultat. Vid sidan av den värld som studeras av den positiva vetenskapen, en värld av bestämda processer, lagar och sakförhållanden, reser sig en mänsklig värld som har möjlighet att välja inom ramen för det som den faktiska verkligheten tillåter. Ännu mer än så: människan är tvungen till denna frihet, hon ställs ofrivilligt inför ständiga vägskäl och blir tvungen att i varje ögonblick av sin tillvaro avgöra vilken väg hon ska trampa i fortsättningen. Det är hon själv och ingen annan som får välja mellan Expressen och Aftonbladet och vi vet vilken ångest detta innebar för protagonisten i den berömda TV-sketchen. Hon kan naturligtvis följa en annans råd, dra lott mellan olika alternativ och tro att det är lotten som avgör. Men det är ändå hon själv som låter rådgivaren eller lotten avgöra, ingen annan. Just det faktum att vi ibland vill att slumpen eller någon annan ska avgöra visar att frihet inte kanske alltid är det bästa ting som sökas kan. Vid närmare undersökning visar sig vårt samhälle bestå inte så mycket av äkta frihetsutövare som av människor som för det mesta vill avstå från frihet. Ju mer svår och invecklad vår situation är desto större är vår längtan att få slippa valet. Frihet i meningen att vara oberoende, *fri från*

något, kan kännas skönt; men *frihet till*, ansvaret för ett val av alternativ, är inte lika lustfyllt.

Vår naturgivna frihet

Vore vi fria av naturen, såsom idealisterna vill göra gällande, då skulle vi ha fått bestämma om, när och av vem vi skulle bli födda. Vi skulle inte heller vara dömda till sjukdom och död. Vi äger inte vårt liv, det enda vi äger är ett intellekt och en erfarenhet, som genom att låta oss förstå hur verkligheten förhåller sig gör synligt för oss vilka handlingsalternativ vi har. Att vi måste välja är sant, att vi får välja vad vi vill är lögn. Därför utvecklar vi vetenskapen och tekniken, för att vidga våra handlingsalternativ genom en bättre förståelse av den givna verkligheten. Men vi har lyckats vända det som är förutsättningen för en vidgad frihet till konstgjorda handlingsramar och tvång. Vart har frihetslängtan, som biskop Thomas och många fler svärmade för, tagit vägen? Det är groteskt att samma liberalism som slår sig för bröstet för individens frihet vill förvandla vår tillvaro till ett spel, där det enda fria är de s.k. marknadskrafterna och där slumpen får råda över de villkor som ska styra vårt liv. Hur långt ska människans självbedrägeri sträcka sig?

Det mest bekymmersamma i vår relativa valfrihet är dock inte själva valsituationen, utan det rätta i valet, resultatet därav. Tänk om vi väljer fel! Tänk om vi, med facit i hand, får ångra allt! Och det mest tragiska är, att vi å ena sidan talar om frihet som om den saknade egentliga gränser, samtidigt som vi å andra sidan, inte ens förstår att utöva den faktiska friheten som ligger inom räckhåll för oss. Vi kan inte nå den värld vi skulle önska, men vi skapar inte heller den värld som vi skulle kunna åstadkomma. Är det kunskap som saknas? eller vad?

Det språkbundna tankearvet och dess förvanskningar

Vi lär oss inte längre latin och grekiska i skolan. Vad skulle det vara bra för?, frågar man. Kanske för att ha lite bättre förståelse om hur vårt sätt att tänka och tala kan komma sig. ”Det där är grekiska för mig” säger man när något blir obegripligt. Det är ganska träffande, om vi tänker efter. Ty både ”demokrati”, ”analys” och det så omtalade paret ”teori/praktik” är ord som grekerna skapade utifrån ett sätt att tänka som vi bär i oss så omedvetet att vi inte förstår det. Vi försöker se längre än näsan räcker, men själva näsan ser vi inte.

De gamla kineserna saknade begreppsparet ”teori/praktik”, ett begreppspar som vi själva inte kan leva utan⁴⁰. Handlandet skapade föreställ-

---

40 Se François Jullien: *The propensity of things – Toward a history of efficacy in China*, New York & London 1999.

ningen och reflektionen undervägs. ”Reflektion i handling” kallas det inom designteori. Praktiken skapade hos dem en ganska omedveten teori som egentligen var en erfarenhetskunskap. De behövde inte ens tala om teori och om praktik. Därför utvecklade de, långt före västerlänningarna, en avancerad teknik som inte baserades på någon förefintlig teori.

Det var grekerna som fick för sig att vi tänker först och handlar sen. De införde skillnaden mellan tänka och göra, mellan att studera vad någonting är och hur det fungerar och att avgöra vad vi ska åstadkomma och hur vi ska göra det, innan man gör det. Så fungerar det i samhällsplaneringen. Frågan är om inte dessa teoretiska funderingar måste – när allt kommer omkring – komma från praktiken, från erfarenheten. Men vi lär tro att det räcker med att någon stått för den direkta erfarenheten och vi andra bara läser oss till det. När man hamnat i en skriftlig kultur med böcker och databanker, då inbillar man sig att man kan förvärva hela den teoretiska kunskapen direkt genom språket. Men redan Platon påpekade att böcker bara innehåller bokstäver, inte kunskap. Om vi inte kan ladda orden med någonting som vi själva besitter innan vi läser, då står det ingenting i böckerna.

Människans kunskap är, enligt Aristoteles, tvehövdad. Å ena sidan har vi en kunskap *om det som INTE KAN VARA på annat sätt*; å andra sidan har vi också en kunskap *om det som KAN VARA på annat sätt*. Det som inte kan vara på annat sätt är den verklighet som vi inte själva skapar och som lyder under naturlagar. Det som kan vara på annat sätt är sådant vars tillkomst och förändringar beror på oss själva, sådant som vi kan påverka och åstadkomma, sådant som lyder under mänskliga lagar eller konventioner. Det som inte kan förhålla sig annorlunda styrs av kausalitet och kan därför förutsägas. Det som har alternativ styrs av mänsklig valfrihet. Där har vi skillnaden mellan teori och praktik, två begrepp som också göts i Aristoteles begreppsmedja och lever vidare. Skillnaden mellan honom och oss är att han visste vad han menade med det som vi bara säger.

Att veta och att handla gav upphov till två kunskapsformer eller -aktiviteter: vetenskap och konst. I vetenskapen är vi nödvändigtvis bundna. I konsten är vi lika nödvändigtvis fria. Människans kunskap är en kombination av båda.

Grekernas föreställning blir en vanföreställning när man inte ser att teori och praktik, vetenskap och konst i själva verket är oskiljaktiga. Aristoteles, liksom även idag Henrik von Wright, såg i den teoretiska aktiviteten människans högsta livsideal, ett livsideal som bara var givet den som utan materiella bekymmer kunde ägna sig åt att bara tänka, forska och förstå. Att göra saker och att arbeta var något mindre värt på den tiden. Sådant hade man slavar och sämre folk till.

Den moderna uppgörelsen med paret *teori/praktik* som spårat ur

Det var Francis Bacon som på 1500-talet formulerade den kunskapsfilosofi som skulle upphäva den aristoteliska dikotomin och visa att det praktiska livet kräver både den förståelse som teorin eller vetenskapen ger och den klokhet som praktiken kräver. Hans lemma var *Scientia est potentia*, som brukar översättas ”Kunskap är makt”. ”Makt” är dock ett för starkt ord och ger felaktiga associationer. *Potentia* är den förmåga som ger människan möjlighet att handla, att få ökad valmöjlighet, att vidga sin frihet. Vi kan handla bättre, vi kan vidga vår frihet, om och endast om vi vet mer om de ofrånkomliga villkor som omger våra handlingar⁴¹, om vi förstår det som utgör handlingarnas förutsättning och kontext.

Dessvärre har uppfattningen om att kunskap är makt (sic!) blivit en etablerad tes. Vi tror idag att vi får allt större makt bara vi vet mer, om vi har mer vetenskap. Som om vetandet inte vore endast ett nödvändigt men aldrig ett tillräckligt villkor för vårt handlande; som om vetenskapen skulle kunna ge oss vägledning oberoende av en praktisk kunskap som heter klokhet och som också åberopades av Aristoteles. Måhända att den grekiske filosofen – såsom han blev uppfattad av eftervärlden – gav upphov till en alltför absolut skillnad, till en dikotomi, mellan teori och praktik⁴². Därför försökte Bacon rätta till detta missförhållande och skapa balans mellan teori och praktik som komplementära sidor av den mänskliga kunskapen. Han såg också att människans liv är i grunden praktik och handling och att all teori är ett instrument för detta. Kunskap ger makt, dvs. handlingsutrymme, om ”kunskap” inte betyder enbart vetenskap, endast teoretisk kunskap.

Under knappt 30 år har vi lyckats med konststycket att låta vetenskapen äta upp konsten. Ordet ”konst” används idag bara som benämning för estetiska åskådningsverk, det som tidigare kallades ”skön konst”. När ingenjörsvetenskapen fortfarande kallades ingenjörskonst, när våra snillan skapade konst, artefakter (artefakt är latin och detsamma som konstgjort), när Tekniska högskolan antog lemmat ”Vetenskap och Konst”, som fortfarande sitter kvar som en relik på skolans fasad och på dess brevpapper, då hade man fortfarande klart för sig att vetenskap och konst, veta och göra, var skilda saker. Man hade klart för sig att vi behöver *veta* mer för att förstå var gränserna för vår handlingsfrihet, dvs. för vår *praktik*, ligger.

---

41 ”Human knowledge and human power meet in one; for where the cause is not known the effect can not be produced. Nature to be commanded must be obeyed.” (III ”Aphorism concerning the interpretation of nature and the kingdom of man” i *Novum Organum* 1620). I ett annat ställe av samma verk: ”For we cannot comand nature except by obeing her” som är en översättning av det latinska: ”Natura nisi parendo non vincitur”.

42 Denna absoluta skillnad försvinner dock om man läser Aristoteles mera noga. Se inledningskap. av min *Skapande mening – En begreppsgenealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering*, Nordplan, Avh. 13:2 1995.

Genom att veta kunde vi upptäcka nya möjligheter men också förstå vad som inte är möjligt. Först när vi handlar, både skickligt och klokt, har vi nått fram till kunskapens fullbordan.

Skillnaden mellan vetenskap och konst är idag bortblåst ur våra studieplaner. Vi har blivit kunskapsmonoteister så till vida att all konst har blivit vetenskap. Livserfarenhet och yrkespraktik har ersatts med kurser, lärosalar och bibliotek eller databanker. Socialt arbete, företagsekonomi, arkitektur, allt har jämställts med den vetenskap som tidigare omfattade endast kunskaperna om naturen och om tal och rum. I denna anda har vi också fått samhällsvetenskaper som en objektiv betraktelse av mänskliga handlingar; som om all frihet inte bara vore villkorlig och relativ, utan helt bortblåst. Som om människor i sitt beteende vore helt underordnade givna mönster och obönhörliga orsakssammanhang, gömda bakom behavioristiska förklaringar och metaforer typ *homo oeconomicus* eller *den osynliga handen*. Statistiken får då räcka för att avgöra hur människor kommer att bete sig. Annars får man finna kausala förklaringar till allting. Är man invandrare så har man större benägenhet att begå brott, säger vetenskapen. Och en undersökning från University of Michigan – ty Sanningen i Sverige talar alltid engelska och kommer från USA – har, enligt en tidning som dumpit ner i min brevlåda, kommit fram till att soliga dagar påverkar börsen i positivare riktning än regniga. Människor är ”som ett drivande blad i höstens vida rike” för att tala med Frödings ord. Det är lika bra att vi gör livet lätt och bekymmersfritt för människorna, så blir de också bättre. Så skulle en riktig socialingenjör kanske säga, men jag har aldrig märkt att detta stämmer.

Vårt tvång till ställningstagande och val: handlingsfrihetens villkor

Den verkligt existerande mänskliga friheten, ett frihetsbegrepp som inte döljer sig bakom en flummig föreställning, utan försöker fånga en tydligt uppfattad egenskap, är således inget annat än den tvångskänsla och den drivkraft som får människor att välja olika handlingsalternativ. Endast människor och inga andra djur upplever denna drift och endast de förmår att bli ansvariga för sina handlingar och för deras resultat. Denna aldrig absoluta utan villkorliga valfrihet kräver dock kännedom om och anpassning till de villkor som råder. *Naturen nisi parendo non vincitur*, naturen kan inte betvingas utan att lyda den, som antikens talesätt löd. Att veta vad som är möjligt utgör bara valets förutsättning. Det slutliga steget består av ett vägval och av ett genomförande av det vi, inom ramen för denna möjlighet, bestämt oss för att göra.

Situationen vore dock inte så invecklad om vi bara hade de naturliga villkoren att rätta oss efter, eftersom dessa naturliga villkor inte kan vara

på annat sätt och kan således studeras och räknas ut. Vi är dock inte ett kollektivt väsen som begår likaledes kollektiva handlingar. Sådant är en myt som samhällsvetenskaperna ofta vilar på. Några kollektiva handlingar finns inte. Det finns bara personliga handlingar med vilka var och en medverkar till ett planerat eller oplanerat resultat och skapar därmed nya villkor som vidgar eller inkräktar på våra framtida möjligheter och betingningar vårt fortsatta handlande. Varje människas fria val är således betingat inte enbart av det naturgivna utan av den andres handlingar och av det som resulterar av allas gemensamma handlande. Min möjlighet att handla begränsas inte bara av naturliga villkor, utan av de villkor som jag har skapat för mig själv genom mina tidigare handlingar och de villkor som andra människors handlingsval skapar för mig. Människans frihetsgränser utges således inte bara av naturen utan också av kulturen. Fakta betingar våra handlingar, men med fakta menas inte enbart naturens fakta. Allt vad vi redan gjort är också ett faktum. Latinets ord *factum* som vi använder så ofta, betyder just ”det gjorda”.

Naturgränserna kan tänjas genom en förbättrad vetenskaplig och teoretisk kännedom, en kännedom som vi emellertid når genom erfarenhet. Men de gränser som sätts genom de andras handlande och genom de oåterkalleliga produkter som uppstår av våra egna och andras begångna handlingar, dessa gränser kan man inte tänja med rent vetenskaplig kunskap, såsom en del samhällsvetare försöker lura i oss. Samhällsvetenskap eller socialvetenskaper kan visserligen kartlägga vilka sociala konstruktioner, vilka institutioner och vilka strukturer människor skapat och hur dessa påverkar utgångspunkten för vårt handlande. Denna förståelse kan vara en förutsättning för handlingskunskap men är i sig ingen handlingskunskap. Handlingskunskap uppstår när man överväger värdet i de sociala konstruktionerna och föreställer sig goda och realistiska alternativ samt när man kommer överens om deras genomförande. En sådan övervägd överenskommelse uppstår endast genom en öppen medborgardialog som inte är vetenskaplig, även om den drar nytta av vetenskapliga fakta.

Utgångspunkten för handlingsfriheten finns således inte hos någon isolerad individ. Den handlande är alltid en person, en mänsklig varelse som identifieras i förhållande till sin omvärld. Mänsklig handlingsfrihet är ett ställningstagande som varje människa måste utöva med hänsyn till såväl naturliga villkor som till andras handlande. Det faktum att min handlingsfrihet inte är rent individuell utan beroende av andras handlingsfrihet, innebär att det inte finns en rent individuell frihet. Vi är bara fria att handla som personer, som medlemmar i ett samhälle som rustat oss med förutsättningar till egna handlingar. Samhället skapas och omskapas å andra sidan, inte i ett kollektivt handlande, utan i ett gemensamt handlande. Ett kommandohandlande skapar bara – som Aristoteles uppfattade saken – en armé men aldrig ett civilsamhälle.

Språket som gemensamt handlingsskapande verktyg

Det gemensamma handlandet utvecklas därför att vi talar med varandra och kan ta reda på hur den andre tänker handla. Genom att tala påverkar vi varandra att handla i en eller annan riktning. Genom samråd kan vi påverka våra gemensamma handlingar men inte våra naturliga villkor. Dessa kan vi bara påverka med hjälp av forskning. Men även däri, i forskning och påverkan, behöver vi samråda. Ty att forska är också en handling som blir bra endast när den uppstår i samverkan och samförstånd. Falskheten i liberalismens abstrakta frihetsbegrepp uppstår när man tror på en individuell handlingsfrihet som inte behöver en handlingssamordnande dialog. Fria handlingar förutsätter gemenskap och en gemenskap konstitueras i ett samförstånd mellan personer som talar med varandra. Att handla utan samråd leder bara till panikhandlingar och osamordnade hugskott som bara leder vilse och som ofta motverkar sitt eget syfte. Aktiemarknaden t.ex., saknar samförstånd och drivs bara av panik och farhågor, som avskaffar all möjlig frihet. Marknadens frihet är inte gemene mans, utan snarare gemena mäns frihet. Motpolen finns dock inte heller i en kommandoekonomi eller i ett rangordnat kollektiv.

Kunskap är konst, vetenskapen är bara konstens barn

Tre synonyma ordpar har jag laborerat med här: teori och praktik, vetenskap och konst, fakta och handling. Vår kulturs utveckling har lett till att vi ser praktiken teoretiskt, att vi ser konsten som vetenskap och att vi studerar handlingar som fakta. Det låter sig göras och det är inte helt fel att göra det. Men vi skulle lika gärna kunna göra tvärtom. Inte bara lika gärna, utan hellre, eftersom det första i vårt liv inte är att teoretisera utan att praktisera. Minervas ugglor flyger i skymningen, som Hegel sade, och bara en lång erfarenhet kan leda oss till användbara tankemodeller. Teorin är praktikens barn, en antropofag som vuxit sig stor, ätit upp sin mor och intagit hennes plats. Men att skapa vetenskap är i grunden också en konst. Vi måste lära oss hur man forskar och hur man kommer fram till riktiga vetenskapliga slutsatser. I tänkande och forskande förenas teori och praktik. Men i början var ändå handlingen. Vi studerar relevanta fakta, men hur skulle de vara relevanta om de inte blev valda bland flera? De fakta vi använder för att utveckla vår teoretiska kunskap måste också väljas med omdöme, och redan där har vi handlingen, valet och friheten. Vi kunde t.ex. ha utvecklat vår kunskap om andra energikällor, men i stället valde vi att utveckla kärnkraften. Som man bäddar får man ligga. Handlingar skapar också nya fakta, ty själva ordet *factum* kommer, som jag redan antytt, från latinet och betyder ”det gjorda”. Vad naturen gör kan vi inte ansvara för, men vad vi själva åstadkommer, dessa ibland ödesdigra ”människa faktorer”, som blir lika oåterkalleliga som naturfenomenen, är också fakta.

Därför formulerade Vico, i dispyt mot Descartes, sin tes om *factum verum*: ”det sanna är det gjorda”. Människan kan bara förstå vad hon själv har gjort, det andra (naturens skapelse) kan bara Gud förstå.

I en äkta handlingsfilosofi vänds vårt kunskapsparadigm upp och ner. I stället för att se konsten som vetenskap måste vi inse att vetenskap, i grund och botten, är konst. Vad vi behöver är klokhet att hantera vår teoretiska kunskap, så att den inte äter upp sin mor. Det vi behöver, i stället för den praktikens teori som våra studieplaner och våra läroanstalter tvingar oss in i, är att behärska teorins praktik. Att inte ta teorierna för givna är att ta ett steg i riktning mot den frihet som vi prisar lika ofta som vi avstår från att utöva.

Handla och göra, det är skillnad

Jag måste dock införa ännu en distinktion som jag undvikit i väntan på att mitt resonemang skulle mogna. Ty annars blir min hittillsvarande undersökning av vad handlingsfrihet innebär missförstådd. Jag har försökt visa att den verkligt existerande mänskliga handlingsfriheten inte är någonting annat än ett tvång att ständigt välja väg. Jag har också antytt att detta val kan, med hjälp av vad Hegel kallade förnuftets list, utnyttja det som är givet för att nå våra mål. Till en början såg det ut som om människan inte kunde flyga, men en djupare kunskap om naturkrafternas sätt att fungera gav oss denna möjlighet. Vi kan göra allt fler saker och vår moderna teknologi tycks ej ha några gränser. Vår teoretiska förmåga och vår vetenskap är ett instrument för vårt skapande av teknik och den vidgar – som vi brukar säga – våra handlingsmöjligheter, vår frihet att handla. Men vi vet ändå att befrielsen genom teknisk utveckling inte är given. Att få fler alternativ att handla är inte detsamma som att bli en bättre, lyckligare och friare människa. Att vi gör det ena eller det andra och att vi når de mål vi föresatt oss är inte detsamma som att handla klokt.

Det finns alltså en skillnad mellan å ena sidan *det vi gör* och å andra sidan *hur vi handlar*. Det finns en skillnad mellan skicklighet och klokhet, mellan att göra någonting på ett bra sätt och att göra något som är bra. Vi talar om ”det perfekta brottet” när brottet är bra genomfört, utan att därmed göra det etiskt berättigat.

I Aristoteles etik, som är vår äldsta traktat i handlingskunskap, lär man sig att det är skillnad mellan att handla och att göra. Även på svenska kan man, vid närmare reflektion, finna att ”göra” är ett transitivt verb och att görandet är relaterat till en produkt, medan ”handla” syftar enbart till den handlandes intentioner. Man gör det ena eller det andra, men man handlar eller inte handlar. Vi gör bra eller dåliga saker, men vi handlar gott eller ont. Att göra på bästa sätt det man ska, detta kallas skicklighet; att handla så som man ska handla i en bestämd situation, det kallas klokhet. Det är inte samma sak, även om båda är involverade i varandra. Det är genom att

välja att göra det ena eller det andra som jag visar min klokhet. Om jag sedan, när jag ska *göra det jag valt att göra*, inte vet hur man gör för att resultatet ska bli bra, då är jag oskicklig. Men klumpighet är inte ondska. Skicklighet försäkrar ingen etisk godhet och klokhet är ingen garanti för en väl genomförd gärning.

Det finns således en instrumentell kvalitet som är detsamma som måluppfyllelse och effektivitet. ”Det goda kan sägas om olika saker och på olika sätt”, säger Aristoteles. Vi gör vad vi bestämt oss för att göra och vi finner de medel som behövs därtill. Om vi inte själva kan göra det så söker vi en som kan, en expert. Men ”det är inte kocken, utan middagsgästen som vet vad den goda middagen är”, skriver samme Aristoteles. En sak är att göra bra saker, en annan är att kunna bedöma vad de är bra för.

Genom att uppmärksamma distinktionen mellan *göra* och *handla* och mellan *skicklighet* och *klokhet* kommer vi också lättare till klarhet om vad mänsklig frihet vill säga. Frihet är egentligen tvånget att välja mellan olika alternativ, har vi sagt. Men inte att välja hur som helst och på måfå, som i rulett. När vi talar om val tänker vi närmast på klokhet och omdömesförmåga; att åstadkomma det man har valt kräver konst eller skicklighet. Att vi blandar samman klokhet och skicklighet beror på att klokheten bara visar sig genom det vi säger eller genom det vi valt att göra eller inte göra. Det är dock valet av det vi gör som är friheten, inte själva görandet. En teknokratisk kultur kännetecknas av en sammanblandning mellan skicklighet och klokhet, mellan det valda och valet, mellan handla och göra. Sammanblandningen skapar en livsstil som instrumentaliserar handlingen och låter görandet bli huvudsak: man lever för att arbeta, inte tvärtom. Fenomenet kallas alienation, dvs. främlinggörande.

Mänsklig frihet är förknippad med handlingsklokhet och handlingsklokhet är att välja det som ska göras och se till att det görs med ”kvalitetssäkring”. Görandet och skickligheten involverar kunnandet om det givna (vetenskap) och träning i att åstadkomma den lösning man förutsatt (konst). Ju mer vi vet och ju bättre vi gör desto bättre får vi fram det vi valt att skapa. Men detta val styrs inte av någon egentlig vetenskap utan av livserfarenhet och handlingsklokhet. Handlingsklokheten har inget annat instrument än den språkliga kommunikationen. Man kan bara visa hur klok man är genom att högljutt resonera om vad vi bör göra och varför. Bara i dialog med andra kan vi avgöra vad som är bra för oss i varje situation, vad som är gott och vad som är rätt. Detta är demokratins grund. De som talar om ”tyst kunskap” ser bara göranden i allt. Men klokheten kan inte vara tyst. Talet om ”tyst kunskap” är bara de fåkunnigas majstång. Jag vill inte dansa med. Det är lika bra att säga det högt och tydligt så att en spridd irrlära börjar möta motstånd⁴³.

---

43 Diskussionen mot teorin om ”tyst kunskap”, som skapar mer förvirring än klarhet i kunskapsdebatten, har jag fört i olika sammanhang. Här kan jag bara nämna den.

Retoriken i handlingsfrihetens tjänst

Vetenskap, teknik och konstfärdighet hjälper oss att göra det ena eller det andra och att göra det bra. Erfarenhet, bildning och konsten att behärska och använda sitt språk hjälper oss att välja vad vi ska göra och att överhuvudtaget handla. Att handla är inte att göra något bra utan att välja något som är bra att det blir gjort. Vetenskapens resonemangsform sysselsätter logiken. Etikens och klokhetens resonemangsform behandlas i retoriken. Retorik är ett ämne som idag upplever en välförtjänt renässans. I drygt hundra år har man föraktat retoriken som konsten att lura och manipulera. Man har sett på retoriken som en instrumentell konst bland flera. Det ligger i konstens natur att den kan betjäna fusket men den är framförallt till för att betjäna det välgjorda verket. Vi lär oss att göra något för att göra det bra. Man kan inte veta om det som är bra om man inte känner till det som är dåligt. ”Den som gör något dåligt medveten om att det är dåligt vet också vad det innebär att göra det bra” säger Aristoteles. Men hur uppstår valet mellan det som är bra och det som är dåligt gjort?

Retorik är inte bara konsten att använda orden, på samma sätt som man använder verktyg. Retorik är framförallt konsten att resonera och tala så att vi kommer fram till kloka beslut. Bara den som behärskar denna konst förmår också att hävda sig mot alla lurendrejare. Så även om retoriken vore lurendrejeriets verktyg så vore det viktigt att kunna retorik för att inte bli lurad. Men retoriken överskrider denna instrumentella nivå och blir etikens barnmorska.

Retoriken är en konst i dubbel bemärkelse. Den förenar skicklighet och klokhet genom att kunna *välja* instrumentet och genom att kunna *hantera* det bra. Den är på ett sätt samtidigt kock och middagsgäst, konsten att säga och konsten att tala. Som sägandets konst hjälper den oss att använda verktyget (orden) på ett bra och tilltalande sätt och som talandets konst hjälper den oss att välja vad vi ska säga för att låta våra intentioner komma till uttryck och flätas med den andres. Ett samhälle utan god retorik av det senare slaget är inte en gemenskap, det är bara en skock eller en militärallians, en despoti eller ett pöbelvälde, men aldrig en demokrati.

Övervägd valfrihet, vanor och institutionaliserat handlande

Handlingsfriheten är omringad av yttre villkor, men också av egna inre villkor. Att handla och välja sättet att handla är inte något som avgörs i varje enskild situation enbart. Vi överväger eller håller samråd om enskilda handlingar i avgörande situationer eller när vi handlar gemensamt med andra. Vi frågar oss själva och andra hur vi ska göra, när vi inte har fått klart för oss vilket som är bäst eller lämpligast. I övrigt handlar vi oftast vanemässigt ochoreflekterat. Detta gör inte handlingarna ofria, ty vi vet

med oss att vi skulle ha kunnat ifrågasätta och handla annorlunda om vi hade velat. Vi känner oss ansvariga för det vi gör spontant och vanemässigt. Vi skulle inte kunna leva heller, om vi i varje enskild situation skulle behöva stanna upp för att tänka huruvida vi ska göra det ena eller det andra. Det vore en omöjlighet.

Föreställ er att man går upp ur sängen. Detta gör vi ofta avsiktligt och övervägt, särskilt de som, liksom jag själv, har lite svårt att gå upp på morgonen. Jag trotsar min drift genom beslutsamhet. Men därefter gör jag det mesta omedvetet. Ska jag ta mig ner med vänster fot eller med höger fot? Ska jag klia mig eller inte? Ska jag gå fort eller långsamt till badrummet? Allt jag gör är delvis medvetet, delvis rutinmässigt eller slumpmässigt. Man tänker kanske alltid efter vilka kläder man ska ha, men man tar bara oreflekterat första lediga koppen ur köksskåpet för att dricka sitt kaffe. Mycket av det som vi gör vanemässigt kan ha varit föremål för övervägande en gång i tiden, men sedan blivit vad vi kallar en andra natur. I den samhällseliga gemenskapen uppstår lagarna efter en formaliserad sedvänja (sedvanerätten) eller efter övervägande och beslut (positiv rätt). Våra institutioner är ingenting annat än gemensamma vanor, förstelnade handlingssätt som alla följer. Institutioner riskerar att bli falska, kollektiva handlingar som ingen ifrågasätter och som tas för givna precis som behovet av att andas eller dricka.

Våra handlingar, som måste anpassa sig till det naturliga och nödvändiga och bygger därpå sina fria val på erfarenhet och reflektion, skapar handlingsvanor och traditioner, invanda sätt att handla. Gemensamma och ibland formaliserade vanor bildar institutioner. Personliga handlingsvanor kallar vi etik, ibland moral⁴⁴. Ordet ”etik” skapades av Aristoteles och betyder inrotad vana, karaktär eller personlig prägel. Det finns ingen förhandsformulerad kunskap om hur man gör något bra eller hur man handlar gott annat än den som förvärvas genom erfarenhet. Först med skriftspråket och med tryckkonstens spridande kraft kunde man skriva ner hur man gör något (konsten att göra) och då fick vi instruktionsböcker och tekniska anvisningar. Etik handlar inte om bestämda handlingsprinciper (sådant är moral) utan om grunderna för de resonemang som ska hjälpa oss att välja alternativ och formulera principer. Men allt bygger i grunden på erfarenhet.

Det är bra att kunna läsa och få del av erfarenheter som andra före mig har samlat, reflekterat över och formulerat i ord. Men man lär sig aldrig att göra något bra, än mindre att handla gott genom att bara läsa om någon annans erfarenheter och resonemang. En lärare eller en bok kan bara lära

---

⁴⁴ Etik och moral behöver inte betyda detsamma. Etik är en övergripande handlingsteori som undersöker vad det innebär att handla i största allmänhet. Med moral menar vi hur vissa typer av handlingar styrs av vissa givna principer som accepteras under vissa tider eller i vissa samhällen. Moral har med en beskrivande sociologi att göra och kan betraktas som en institution. Etik kan förklara hur ett moralsystem uppstår och konstitueras och tillhör en antropologisk och sociologisk teoribildning.

mig något som jag på något sätt redan visste eller anade, något som jag kanske inte riktigt uppmärksammat eller lyckats formulera för mig själv men som jag kan känna igen, när någon talar om det för mig. Det enda sättet att bli en god flöjtspelare, säger Aristoteles, är att spela flöjt ofta och väl. Och inte blir man bra läkare genom att veta mycket om sjukdomar, om man inte träffar och behandlar människor. Sjukdomar existerar inte, det som existerar är sjuka människor⁴⁵.

Det är konsten, inte vetenskapen som gör den gode läkaren. Man blir inte heller en bra socialarbetare av att läsa om sociala problem och deras klassificering och beskrivning. Naturligtvis är detta ett bra hjälpmedel, men först när man får upprepade tillfällen att möta människor i olika knepiga sociala situationer blir man socialarbetare. Att ”bli” något kan inte likställas, som den offentliga diskursen gör gällande, med en akademisk titel. Lyckligtvis lever ofta människor inte såsom utbildningsplanerna lär.

Frihet som kamp med oss själva – topikens roll

Man blir en god människa genom att träna sig i att handla gott. Genom erfarenhet, reflektion och dialog formar vi vår karaktär. Den som fördärvat sin karaktär genom vårdslöst handlande får det svårt att utöva sin frihet och välja det som är gott. *Video meliora proboque, deteriora sequor*, lyder en gammal sentens: ”Jag förstår vad som är bäst och gillar det, men följer ändå det som är sämre.” Att bara veta räcker således inte för att handla väl. Ty varken handlingsklokhet eller demokrati är givna en gång för alla. Klokhet och handlingsfrihet, liksom demokrati, måste utövas från fall till fall samt erövrats och praktiseras ständigt.

Att handla och resonera är således något som följer invanda spår. Det finns alltid en bakomliggande anda, gemensamt etablerade vanor och moraler, som får oss att välja vissa handlingar och att resonera på ett bestämt sätt. Vi handlar alltid utifrån en erfarenhet som dels är min egen men också gemensam, historiskt och kulturellt betingad. Denna bakgrund är ofta omedveten till den dag då vi får anledning att ifrågasätta den. Vi upptäcker plötsligt att det invanda mönster vi följer i vårt handlande inte leder till några önskvärda resultat. Så länge allting fungerar begår vi ingen självrannsakan. Först när vår förgivettagna teori inte fungerar ihop med vår praktik börjar vi att undra om problemet inte ligger djupare, i själva tänkesättet.

Det finns perioder i varje samhälles utveckling då människor är så säkra på sina grundhållningar att de bara tänker på vad de ska åstadkomma. Så var det i Sverige under 60-talet. Optimismen över den svenska modellen, som om den hade kommit för att stanna, genomsyrade samhället. ”Vi är

---

45 Att detta påstående blir obegripligt för många människor i vår tid visar vilken förvirring vi lever i. Vetenskapen sysslar inte med någon konkret verklighet utan med abstraktioner från konkreta fall.

pragmatiker, inte teoretiker” hörde man då sägas. Jag hade dock aldrig någonsin sett så många omedvetet teoretiska människor. Att vara teoretisk och inte ens medveten därom är ingen lyckad kombination. Numera frågar vi oss allt oftare vart vi är på väg och hur vi ska göra. En kris uppstår först när det enda säkra är att man inte är säker. Det finns således VAD-perioder och HUR-perioder, naivproducerande perioder och reflexiva perioder, i varje samhälles historia.

Jag brukar använda ordet ”topik”, taget från retorikens vokabulär, för att benämna *det förgivettagna*, den erfarenhetsmässiga och kulturella bakgrund som får oss att uppmärksamma vissa saker och inte andra, att välja vissa typer av ord och argument, att se vissa typer av problem men inte andra och att välja att göra en sak men inte ens föreställa sig en annan. Topik är en term som också skapades av Aristoteles och som kommer från *topos* som betyder plats. Dessa platser är de erfarenhetsmässiga vanor men även de preferenser och fördomar som styr vårt tänkande och våra val.

Nutidens grundläggande rättighetstopik

Vår frihetsidé som idealbegrepp uppstod under den kamp för mänskliga rättigheter som ledde till franska revolutionen som hädanefter styrte den politiska diskursen⁴⁶. Det som hände då i Europa och Amerika var att ett föråldrat sätt att uppfatta samhället, en regim som beviljade en minoritet privilegier som majoriteten aldrig kunde nå, kom på skam. För att bryta mot den gamla ordningen skapades ett fundament som vi kan kalla för ”rättighetstopik”. Tanken att alla människor är av naturen lika och har samma rättigheter ledde till ett tänkande och ett agerande och ett sätt att resonera där allt utgick ifrån denna rättighetstopik. Marxismen är en samhällsfilosofi som bygger på just denna grundtanke. Rättighetstopiken har lett till den allmänna rösträtten och till Europarådets och FN:s högtidliga *Deklaration om de mänskliga rättigheterna*.

Först var det arbetarklassen som organiserade sig för att kräva arbetarnas rätt. Sedan har den ena sociala kategorin efter den andra anslutit sig till samma väg. Efter arbetarna kom främst kvinnornas krav. I arbetarnas fall handlade det om att hävda majoritetens rättigheter gentemot en privilegierad minoritet. I kvinnokampen handlar det om samma rättigheter åt en samhällsklass som är lika stor som den manliga. Men även rena minoriteter har tagit upp kravet på respekt och rätt till deras egenart. Invandrare, homosexuella och andra minoriteter kräver nu en jämställd behandling och olika typer av organisationer vill göra mänskliga villkor uppmärksammade och kräva sin rätt för de drabbade av fysiska eller sociala tillkortakommanden. Fenomenet ”politisk korrekthet” har uppstått som ett slags uttryck för det problematiska i denna drift att kräva sina rättigheter.

---

⁴⁶ Den nya andans ideologiska rötter finns dock i den föregående upplysningsfilosofin, dvs. hos Locke, Hobbes, Rousseau och Kant.

Det problematiska i rättighetstopiken är att alla vänjer sig vid att kräva mer och mer och att få vad de säger sig ha rätt till. Någon gräns för människors rättighet finns inte. Men ett samhälle fungerar inte väl bara därför att alla kräver sin rätt. Ett samhälle fungerar endast om alla medborgare får och är beredda att fritt ta sitt ansvar och bidra till det gemensamma bästa. Ett gott samhälle är inte en gemenskap av bortskämda individer utan av kreativa personer. Detta uttrycktes väl av Hjalmar Branting i välbetänkta ord, när han fördömde ”en samhällsordning som dömde de ojämförligt flesta att stanna i växten och kväva sina bästa stämningars längtan”. Detta är något annat och mycket mer än den rättighetstopik som råder i Sverige. Vad Branting beklagar är inte bara att rättigheterna trampas ner, utan att man hindrar människor från att ta sitt ansvar och bidra till det gemensamma. Klasskamp leder till bristande tillit och osämja. Men samhällets grund är just tillit och vänskap⁴⁷. Därav marxismens misslyckande. Lösningen finns dock inte heller i liberalismen.

Låt mig ta ett exempel från den pågående debatten om integration och om de s.k. ”invandrarna”. Svensk invandrapolitik har styrts av en märklig topik som ville göra något bestämt av ett rent negativt begrepp som buntade ihop alla som inte var födda i Sverige. Detta gjordes till ett problem. Den traditionella socialpolitiken bygger på en topik som varje socialarbetare uppfostras i och som bara ser två slags människor: sådana som har sociala problem och de som ännu inte har fått sociala problem. Jag har aldrig förstått varför det faktum att ha flyttat till Sverige ska vara orsak till problem, eftersom den som flyttar från sitt land söker sig till något bättre. Det borde i de flesta fall vara en lösning på problem. Invandrare är inte bara ett diffust begrepp, utan en diskriminerande kategorisering. Det stigmatiserande begreppet skapar självt mer problem än det löser. Som om det inte räckte med att stigmatisera dem som inte var födda i Sverige, tillverkades dessutom nya invandrare, födda i Sverige, mellan 70- och 90-talet. Uttrycket ”svensk med utländsk bakgrund” var ännu värre och förolämpande än det ursprungliga ”invandrare”. Efter 30 år börjar man komma till en strimma av klarhet. När man ser sig omkring i våra storstäder hittar man alltfler mörkhyade personer eller personer med konstiga tungomål som uttalar svenska på ett ovanligt sätt. Svenskheten befinner sig i upplösning, kan man tycka.

Nu talar man hellre om ”integration”. Integration av vem och av vad då? Alla dessa människor kräver nu sin rätt. En av rättigheterna är ”toleransen”, ytterligare ett förrädiskt begrepp som man ofta blandar ihop med *laissez-faire* och undfallenhet. Från att förfölja sedvänjor i klädsel eller livsstil övergår man till att stå ut med förnedrande och ovärdiga behandlingar, allt under förevändning att de är kulturellt betingade. ”Inte ska vi ta ifrån dessa

---

47 Detta är också Aristoteles ståndpunkt i *Nikomakiska Etiken* och i *Politiken*.

människor rätten att hantera sina barn såsom de är vana vid”, låter den politiskt korrekta hållningen. Nu börjar det luta åt rätt håll. Mona Sahlin bad nyligen om ursäkt för sitt tidigare missbruk av toleransbegreppet⁴⁸.

Från rättighets- till ansvarstopik

Så länge vi tillskriver alla grupper rätten att ägna sig åt att kräva sin rätt kommer vi ingenvart och det blir varken integration eller fred. En person som har flyttat till Sverige och inte återvänder till sitt hemland visar därmed att hon föredrar Sverige, att hon har det bättre här. När jag säger detta till sådana som utnyttjar sin tillhörighet till invandrarkategorin för att kräva rättigheter, blir de arga. Men varför återvänder de inte till sitt hemland, när det är så dåligt här? Därför att det är lättare att kritisera och kräva sin rätt än att medverka till att alla respekteras.

Jag kanske låter cynisk. Jag säger inte att man ska vara tacksam och inte kritisera Sverige. Alldeles tvärtom. Men endast på villkor att man är beredd att ta sitt ansvar, att arbeta för en gemenskap (som några kallar integration) och bidra till detta samhälles utveckling. Först när jag erbjuder det bästa av mig själv och är beredd att dra mitt strå till den svenska stacken, får jag ett giltigt pass att också vara kritisk, att delta i samhällsdebatten på ett gärna hårt men konstruktivt sätt. Att betrakta svenskar som ”de andra” och endast svartmåla och kräva utgör ingen bra integrationspolitik, lika lite som att tala om ”invandrare” som främlingar. Felet ligger i att vår tidsanda kännetecknas av att alla talar och handlar utifrån en *rättighetstopik*. Om vi i stället förmådde att utgå från en *ansvarstopik*, då skulle var och en bete sig så att den andre (de andra) dessutom finge sin (deras) rätt på köpet. Att ta sitt ansvar (ansvar) i relation till den andre innebär att uppskatta dennes insatser och att medge honom eller henne sina rättigheter att verka och leva ett normalt samhällsliv. Det är bättre att alla tillerkänner sina medmänniskors deras rättigheter än att dessa ägnar sin tid åt att kräva dem.

Det moderna samhället är inte längre det samhälle som uppstod ur kampen mot feodalismen. Det är dags att byta vår rättighetstopik mot en ansvarstopik. Det är dags att FN skriver en högtidlig *Deklaration om det mänskliga ansvaret* för det 20:e århundradet. Detta blir allt mer angeläget i ett globaliserat samhälle där vi måste börja tänka på vad vi gör med jorden och vad vi kommer att lämna i arv till kommande generationer, om det blir några.

Paternalismfenomenet

Som avslutning av min betraktelse vill jag kortfattat behandla ett samhällsfenomen som uppstår i kölvattnet av den rådande rättighetstopiken.

---

48 En kort diskussion om detta finns i kapitlet ”Den dygdiga mittpunkten” i Ramírez & Silfverberg *Dygd i yrke och samhälle – Aristoteliska undersökningar om etiskt klokhets och social yrkeskicklighet*, diaLOGOS, 1999.

Det gäller något som har relevans för diskussionen av socialpolitiken som institutionaliserat handlingsätt. Det handlingsättet jag ska uppehålla mig vid kallas paternalism.

Vi talar om samhällsinstitutioner för att beteckna just institutionaliserade handlingsätt. Några institutioner, som svenska språket, lagstiftningen eller förstamajfirandet, är inte förkroppsligade eller strukturerade på samma sätt som våra statliga verk, våra akademiska inrättningar m fl. Dessa är till för att på ett reglerat och organiserat sätt etablera ett kollektivt handlingsätt som ska styra alla individuella handlingar inom sitt område. Alla institutioner ska inte betraktas som inkräktande på de enskildas frihet. En rad institutioner, t.ex. det parlamentariska systemet eller en folkhögskola, är till för att främja de enskildas handlingsfrihet. Fakulteterna och högskolorna däremot är institutioner som tycks främja handlingsfrihet men de är främst till för att reglera kunskapsförmedlingen och yrkesutövandet, de s.k. ”disciplinerna”. De statliga, reglerande institutionerna, som Socialstyrelsen, Arbetsmarknadsstyrelsen, gamla Planverket, Socialhögskolan m.fl. lägger grunden till en ideologi som präglar sättet att handla på lägre yrkes- och handläggarnivå. Socialstyrelsen t.ex., grundar sin myndighet på en övergripande handlingsideologi som ligger till grund för etablerandet av en yrkeskår och inrättande av en särskild socialhögskola, som ska lära socialarbetarna och handläggarna att utveckla en handlingsmetodik som sedan får sitt uttryck i den lokala klientinriktade verksamheten. Varje nivå har sina specifika funktioner (övervakande, dömande, vetenskapliggörande, verkställande, behandlande, osv.) men alla drivs av en gemensam anda, av en förgivettagen topik som i detta fall ligger till grund för en typ av socialpolitik och av sociallagstiftning som tenderar att se mänskliga situationer som presumtvt problematiska. Det är som om alla människor kunde indelas i två kategorier: de som har problem och de som ännu inte fått problem, brottslingar och de som ännu ej begått brott, osv.

Med paternalism menar jag ett dubbelbottnat sätt att hantera människor som till synes vilar på goda intentioner och syftar till det allmännas bästa. Paternalismen motsvarar i en demokrati det som i enväldet kallades för ”upplyst despoti” och innebär en form av maktutövning som kommer till uttryck som en självgod och välvillig överlägsenhet. Denna etik, denna handlingsanda, påminner om en karaktärsegenskap och en känsla som grekerna kallade *agape* och som innebär en form av enkelriktad kärlek mot någon som är i underläge och som tycks ha behov av hjälp. Det som skiljer *agape* från *eros* eller *filía* (vänskap) är självupppoffringen. Den förväntar sig inte och kräver inte heller någon ömsesidighet. Den är till synes helt altruistisk. Denna form av kärlek påminner om moderskärleken. Den förlorade eller förfördelade sonen blir ofta mer älskad än den framgångsrike och välartade.

Det paternalistiska handlingsättet på klientnivå utgår från en asym-

metrisk relation mellan den som ger och den som får. Föräldraskapet är mönsterbildade härvidlag: ett barn är från början helt underkastat föräldrarnas vilja. Därför är benämningen ”paternalism” en passande metafor. Men fenomenet har en mycket större räckvidd än faderskapsrelationen. Den kan uppstå i varje situation där den ena parten i något hänseende är starkare än eller överordnad den andre så att denne hamnar i någon form av beroende gentemot den förstnämnda. Det som kännetecknar paternalismen är dock inte det faktum att den ene hjälper den andre, utan *sättet* på vilket denna hjälp effektueras.

Man kan hjälpa en människa i en nödsituation genom att vidta åtgärder som hjälper henne att klara sig själv. Men man kan hjälpa henne så att hon blir beroende av vår fortsatta hjälp även framdeles. Med andra ord: jag kan hjälpa någon att vara friare och jag kan göra honom beroende av fortsatt hjälp från mig. Det första sättet kallar jag *emancipativt handlande*, det andra kallar jag *manipulativt handlande* och innebär maktutövning⁴⁹. Någon förhandsgiven gräns finns dock inte. Den kan inte avgöras av regler utan av klokhet. I vilken grad man ska hjälpa någon på ett eller annat sätt, mer eller mindre varaktigt, beror naturligtvis på vilken människa och vilken typ av behov det gäller. ”Det vore ett hån att be den lame att gå” sade Hjalmar Branting. Men att vara överbeskyddande och inte låta hjälptagaren ta något eget ansvar kan vara lika förfelat.

Det paradoxala i paternalismen är att den svagare parten tycks vara beroende av den starkare. I själva verket är paternalisten, i mer patologiska fall⁵⁰, beroende av dem som får hans hjälp.

Professionalism och myndighetsutövandet: det självpåtagna ansvaret

Det paternalistiska handlingssättet i ett välfärdssamhälle går hand i hand med ett annat fenomen som jag skulle kalla professionalistisk topik. Jag kan dock bara beröra det i förbigående. Det finns en rad offentligt utsedda ämbetsmän och myndighetsutövare som inte bara ser sig tillsatta för att skapa det goda åt andra, utan de tror också att de bättre än vanliga människor kan avgöra vad som är bäst för dem. De ägnar sig åt det som Yvonne Hirdman kallade att ”lägga livet till rätta” för folk. Dessa förmyndare eller socialingenjörer skiljer inte mellan kockar och middagsgäster. De har rätt när de säger att det ska finnas ett fåtal kockar, om soppan ska lagas väl. Detta är en fras som ofta fälls i sådana kretsar. Men de har fel i att inte inse

---

49 Se min tidigare i fotnot 7 nämnda *Skapande mening ...* där jag i kap. VI utförligt presenterar en specifik maktteori och en s.k. oväldesetik.

50 Ett intressant studium av ett sådant fall beskrivs i Horst E. Richter *Mellan allmakt och vanmakt*, Norstedts & Söner, Stockholm 1981.

att det samtidigt krävs många middagsgäster, för att med viss säkerhet fastställa om soppan är godtagbar.

Myndighetsutövande är av naturliga skäl förknippat med viss misstro mot människor i allmänhet. Denna misstro sprider sig ner till verkställarna och handläggarna. Ett alltför godtroget handlande kan leda till tjänstefel och till beklagliga konsekvenser. Bäst att ordagrant följa reglerna och handla rutinmässigt. Men det faktum att positionen eller yrket kräver viss misstro kan hos myndighetspersonen eller handläggaren skapa en vana och en karaktär som ur etisk synvinkel blir problematisk. Richard Sennett talar om "krackelerande karaktär" när han beskriver den dåliga inverkan som de sociala omständigheterna utövar på den etiska personligheten⁵¹. Det krävs en enorm etisk ansträngning för att hejda sig mot de dåliga vanorna som kan skapas i en reglerad yrkesutövning. Inom polisen pågick för flera år sedan ett projekt om polisetik. Det måste vara oerhört svårt för en polisman, som ständigt råkar ut för situationer som kräver omhändertagande av och våld mot människor, att inte få sin karaktär krackelerad. Risken finns också att en sådan typ av yrken drar till sig människor med vissa böjelser.

Det paternalistiska handlings sättet uppstår egentligen genom en sammanblandning av görandet och handlandet, genom att inte förstå den skillnad som jag, i Aristoteles spår, försökt aktualisera på nytt i denna uppsats. Att göra någonting bra och effektivt kräver en skicklighet som förvärfvas genom yrkeserfarenhet eller övning och har med hanteringen av ting, system och orsaksbundna processer att göra. I ett komplicerat samhälle innebär detta någon form av fastställda arbetsformer och tekniker. Men experternas arbete får sin mening i en samhällsnytta som bestäms i ett helt annat forum än det professionella. Jag menar då inte en samhällsnytta som beslutas efter en s.k. politisk debatt – ty politik har dessvärre också blivit en profession och lider själv av samma paternalism – utan en fri, offentlig och demokratisk dialog. Att fastställa hur en sådan dialog ska gå till är en uppgift som såväl demokratiutredningen som vår nya demokratiminister tagit på sig, vilket tyvärr också riskerar att bli ett koteri för några "experter" på det goda. Demokratiutredningen har förts med hjälp av uppifrån utsedda "kloka" personer och jag har knappast märkt att de levt efter sina egna föresatser.

En annan inrättning som bygger på tron att det finns experter på det goda är flertalet av de s.k. etiska kommittéerna. Om en etisk kommitté begränsar sin uppgift till att främja en aktiv etisk debatt bland berörda yrkesmän eller befattningshavare, kan den fylla en viktig funktion. Men när den inte kan hålla fingrarna från syltburken, när den faller för kasuistikens frestelse och börjar fastställa konkreta regler och tala om för en-

---

51 Richard Sennett *När karaktären krackelerar – Personliga konsekvenser av att arbeta i den nya kapitalismen*, Atlas 1999.

skilda yrkesmän vad de bör göra eller inte göra, då ska kommittén byta namn till juridisk eller normgivande kommitté. Det handlar om moralism. Med etik har den i varje fall intet att göra.

Paternalismen kan känneteckna ett beteende hos myndighetspersoner, handläggare, vårdare, ledare och andra tjänstemän som saknar egentlig tillit till vanliga människor och lever i tron att dessa inte kan klara sig om man inte ständigt hjälper dem och skyddar dem t.o.m. mot sig själva. Jag skulle kunna vara kritisk mot tendensen att förvandla människor till hjälptagare och t.o.m. ”bidragstagare” om detta inte hade använts som slagträ av dem som förespråkar ett ännu värre alternativ som heter ”fri marknad”. Med sin attityd tar paternalisten friheten från sina klienter eller underordnade. Hjälptagare som vänjer sig vid offentligt stöd utvecklar aldrig några egna krafter som kan göra dem *oberoende*.

Att paternalismen tar friheten från klienter och underordnade betyder inte att den fråntar människorna sina rättigheter. Tvärtom. Om paternalismen är mån om någonting så är det just om människornas rättigheter. Bara en despotisk maktutövning ”av-rättar” människor. Paternalismen är en mer sofistikerad och välvillig variant på maktutövning. Det som människor blir fråntagna hos paternalismen är inte deras rätt utan deras ansvar. Mänsklig frihet betyder således snarare ansvarsutövande än rättighetskrävande. Härmed har jag kommit fram till en slutprecisering av innebörden i min uppfattning av frihet.

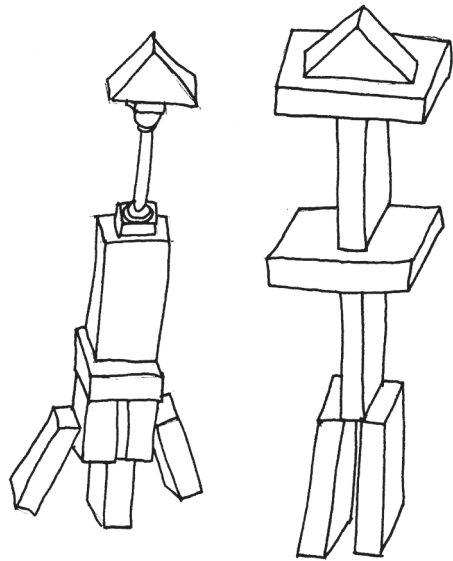
Frihet eller ansvar och oberoende?

Slutklämmen i min invecklade analys är således att frihetsbegreppet, när det uttrycker en verkligt fungerande förmåga hos människor och inte bara är en flummig eller manipulativ slogan, handlar – när allt kommer omkring – om *handlingsansvar* och om *handlingsoberoende*. Oberoende är en viktig ingrediens i det frihetsbegrepp som vi försökt reda ut, bara det inte uppfattas som ett totalt och absolut oberoende. Det skulle behövas en mer tidskrävande precisering än vad denna uppsats kan rymma. Vi har redan från början visat att all absolutism är oförenlig med mänsklig frihet. Det oberoende som den mänskliga friheten kräver är ett oberoende av allt hänsynstagande eller pådyvlade av faktorer och argument som begränsar möjligheterna till ett personligt etiskt avgörande. Det handlar om självständighet och ansvarstagande. Ett beroendeförhållande i denna mening (obs, i denna mening) innebär en degradering från gemenskap till kollektiv.

Det torde framgå tydligt att denna diskussion i sig initierar (och kräver) en annan undersökning som får anstå till lämpligt tillfälle. Låt oss bara konstatera att de här förda resonemangen om ett realistiskt frihetsbegrepp, avlastat från önsketänkande och manipulation, utmynnat i behovet av en ny diskussion om två andra viktiga begrepp: ANSVAR och OBEROENDE.

III

Relationen som förändringsvillkor

Stefan Morén

Socialt arbete i socialtjänsten har många framträdelseformer – av vilka de flesta vanligen undandrar sig vår uppmärksamhet. Av gängse organisationsbeskrivningar framgår vilka arbetsuppgifterna är, liksom de officiella målen, de legala kraven, den hierarkiska ordningen, delegationsordningar, administrativa rutiner. Bilden av socialt arbete i socialtjänsten framstår i den meningen som tämligen klar och entydig. Men verkligheten är alltid så mycket mer: Vad finns bakom och under den omedelbara framträdelseformen? I det nedanstående använder jag relationen som prisma för att frammana perspektiv och tolkningsmöjligheter inför arbetsuppgiften som inte framträder för oss i det omedelbara. Relationsperspektivet är givetvis bara ett bland många möjliga, och avsikten är inte att ogiltigförklara den gängse bilden och förståelsen, snarare att vidga synfältet och mana till uppmärksamhet inför förgivettagna synsätt och synsätt som reducerar verkligheten. Framställningen struktureras utifrån tre centrala aspekter: (1) Klientarbetets innehåll (relationen som förändringsvillkor), (2) klientarbetets villkor (organisationen som relationsburen kollektiv tolkningsmatris) samt (3) klientarbetets konsekvenser (utvärderingars relationsberoende).

Men först något om uppdraget – varifrån kommer egentligen uppgiften att bedriva socialt arbete i socialtjänsten?

Varifrån kommer uppdraget?

Av formella organisationsbeskrivningar framgår att det finns olika ”problemgrupper” – barn, ungdom, familjer, missbrukare – och att det finns en uppsättning lagar, regler och rutiner för att ta sig an dessa problem. Vi förleds tro att uppgiften ytterst bestäms av socialtjänsten som formell organisation. Det är givetvis en förenklad bild, men den ger vid handen att uppgiften ofta definieras utifrån den sociala förvaltningens perspektiv: socialarbetare *låter sig* definieras av och inordnas i de administrativt anvisade rollerna, låter sig reduceras till handläggare.⁵² Det är en oprofessionell hållning, faktiskt, som innebär att socialt arbete tämligen ensidigt låter sig definieras av, eller till och med identifieras med, socialtjänsten som förvaltningsrättsligt system: det en socialsekreterare gör, det är socialt arbete. Men det är ju ingen självklarhet! Jag tror det är viktigt att utgå ifrån socialt arbete som en fristående (professionell) kraft och därmed kunna vända på frågan: Vad innebär det att bedriva socialt arbete i socialtjänsten? Hur kan

---

52 För en diskussion om handläggningsspektiv kontra biståndsspektiv, se Morén (1996: 16 ff.).

man inom ramen för en socialsekreterarroll skapa utrymme för socialt arbete? Har man den utgångspunkten blir lojaliteten till den utsatta människan en stimulerande drivkraft i stället för ett hinder och ett problem (jfr utbrändhet).

Låt oss för en stund definiera uppdraget ur ett vidare perspektiv. I moderna samhällen finns olika grundläggande behov som kräver ”samhällelig organisering” för att tillgodoses. Behovet av att utbilda leder till ”organisationen skola”, behovet av att bota sjukdomar leder till ”organisationen sjukvård”. I anslutning till dessa samhällseliga behov och arenor har utvecklats professioner – t.ex. lärare och läkare – som förväntas ansvara för dessa uppgifter. På samma sätt kan man säga att behovet av att bistå socialt utsatta människor och att påtala klientskapande villkor leder till ”organisationen socialt arbete”. Den (självständiga?) yrkesgrupp som är satt till denna uppgift är socialarbetare, oftast med grund i socionomprofessionen. Man kan i den meningen tala om ”samhällets moraliska uppdrag” till professionen att företräda och bistå socialt utsatta individer och grupper.⁵³ Här ligger en markering att den sociala praktiken, socialarbetarna, inte på något självklart sätt ska låta sig inordnas i och styras av regelsystemen i de verksamheter där de arbetar, det är i lika mån en del av uppdraget att kritiskt granska och ibland ifrågasätta och försöka ändra dessa regelsystem. Det som ytterst vägleder socialarbetaren är den professionella uppgiften – uppdraget – att företräda och bistå utsatta människor.

Det innebär en antydan, mer än en antydan, om att socialt arbete i viktiga avseenden är en etisk uppgift och en moralisk handling. Den aspekten framgår sällan av gängse formella beskrivningar – dessa framställs ju som objektiva och neutrala i förhållande till arbetsuppgiften – men kan framträda om man anlägger ett relationsperspektiv.

Relationen som förändringsvillkor

Socialt arbete i socialtjänsten präglas av ett problem- och utredningstänkande. Arbetet förutsätts kunna bedrivas rationellt och målinriktat, och socialarbetaren förväntas i typfallet göra en utredning/bedömning av den biståndssökandes situation och därefter vidta korrigerande åtgärder, helst utifrån en behandlingsplan.⁵⁴ Synsättet innebär att man – i ett tidigt skede av kontakten – kan veta tillräckligt mycket om en människa och hennes livssituation för att kunna bedöma och ”sätta in åtgärder”. Den personliga relationen får en underordnad betydelse som faktor i förändringen; det nödvändiga vetandet förutsätts ju kunna inhämtas utan att en sådan rela-

---

53 Jfr Blom (1998:246) som i anslutning till (en kritik av) beställar-utförarmodellen myntar begreppet ”samhällets moraliska beställning”.

54 Jfr Allmänna råd från Socialstyrelsen (1994:3). Dessa allmänna råd upphävdes med anledning av förändringarna i socialtjänstlagen (SoL) 1998, men synsättet lever kvar.

tion har utvecklats och mognat. Det implicerar en kunskapssyn som innebär att insikten kommer först och relationen sedan, en kunskapssyn som genomsyrar socialtjänsten som *social förvaltning*. Synsättet kan ha fog för sig i förhållande till vissa sociala problem – men genuin mänsklig förändring i svårt utsatta livssituationer kan inte förvaltas fram!

Socialarbetare i socialtjänsten möter människor i mycket varierande livssituationer och med olikartade problem. Ibland handlar det om ekonomiskt bistånd, rådgivning eller andra insatser som inte är så genomgripande; primärt en anpassning mellan livssituation och sociala villkor. Sådana anpassande eller kompensatoriska insatser är ofta begränsade i tid och det ställs inga särskilda krav på den som behöver hjälpen att denne ska ändra sin livsföring eller sina överlevnadsstrategier. När det gäller denna typ av bistånd är det viktigt att kriterierna är entydiga och att alla behandlas lika. Det kan vara legitimt att stanna kvar i rollerna – den biståndssökande och tjänstemannen – och den personliga relationen får en underordnad betydelse, åtminstone som förändringsvillkor.

Socialarbetare i socialtjänsten ställs emellertid också inför livssituationer där en kaotisk yttre verklighet går hand i hand med en lika kaotisk inre verklighet och socialarbetaren kan inte medverka till en positiv förändring genom några enkla insatser eller beslut. Biståndsinsatsen innebär i stället att socialarbetaren ska medverka till en långsiktig och ofta smärtsam omgestaltning av en svår livssituation och den biståndssökande avkrävs förändrad självbild och förändrad omvärldsuppfattning, ändrade överlevnadsstrategier. Här är det inte tillfyllest med en neutral och opersonlig tjänstemannarelation – förändringen går inte att handlägga fram – utan uppgiften innebär att socialarbetaren måste genomföra sitt arbete i en nära och personlig relation till den biståndssökande (som ibland kan vara en hel familj). Det finns inga bestämda kriterier och man kan säga att alla behandlas olika, måste behandlas olika. När det gäller sådana inslag av mänskligt bistånd framstår den personliga relationen som ett grundläggande förändringsvillkor.

Här manas till uppmärksamhet inför det förda resonemanget! Man kan förledas tro att man kan ”utreda” sig fram till huruvida det handlar om anpassning eller omgestaltning och att insatserna sedan tillpassas därefter. Jag vill i stället pröva tanken att det specifika med socialt arbete varken är anpassning och/eller omgestaltning i sig, utan det förhållandet att man ofta befinner sig i gränslandet mellan anpassning och omgestaltning – och att socialarbetaren måste behärska detta gränsland. Under serviceytan kan dölja sig en mänsklig utsatthet som innebär att den biståndssökande faktiskt inte vet, inte kan veta, vad som är ”problemet”, kanske är det så att man inte vill veta. Det kan inte heller socialarbetaren veta, hon befinner sig liksom i genuin ovisshet om utsatthetens karaktär och vilken förändring som är önskvärd.

Det är således ingenting man kan utreda sig fram till (i någon traditionell mening), utan man måste med stor lyhördhet våga slå följe med den biståndssökande i hennes sökande efter nya vägval i tillvaron. I ett sådant arbete blir den personliga relationen mellan socialarbetaren och den biståndssökande, och bärigheten i denna relation, avgörande när det gäller att orientera sig i gränslandet: när handlar det om anpassning och när övergår det till omgestaltning? Eller snarare: hur förflyttas tyngdpunkten fram och tillbaka i detta gränsland? Relationen måste vara hållfast nog att bära fram den nödvändiga utmaningen.⁵⁵

Det gängse problem- och utredningstänkandet i socialtjänsten, den sociala förvaltningens imperativ, är okänsligt inför detta förhållande. Det är en blind fläck i det sociala arbetets självförståelse, som också inbegriper avsaknaden av ett (professionellt) språk för att beskriva och därmed legitimera (=ge erkännande åt) socialarbetares insatser i detta gränsland. Vad innehåller detta relationsburna gränslandsarbete? Förmodligen mer än vi anar och mer än vi vet. Här endast några inslag som jag snubblat över i mina egna empiriska studier (Morén 1992, 1996):

- Dubbelt risktagande. Å ena sidan risken att tränga sig på och att kränka när man borde låta vara, å andra sidan risken att överge när man borde stå kvar. Att vara hängiven när det gäller erbjudandet om mänskligt bistånd, men samtidigt mycket respektfull inför människors olika val att gestalta sin livssituation.
- Mellanrum i stället för tomrum. Vad som i verksamheternas dokumentation ofta beskrivs som tomrum – att ”ärendet vilar”, inga insatser är på gång – kan visa sig vara innehållsrika och viktiga mellanrum; att tillfälligt låta vara, invänta, låta processer mogna.
- Potentiell samhällskritik. Relationsnära kontakter med biståndssökande människor ger kunskap om enskilda livsöden, men också en särskild socialarbetarkunskap om klientgenererande förhållanden i samhället. Socialarbetaren möter människan i samhället – men därmed också samhället i människan, vilket ger underlag för konstruktiv samhällskritik.⁵⁶

Vad vi ser är några av de fascinerande inslag i socialt arbete som många

---

55 I Morén (1996:28 f) föreslås och diskuteras några bärande principer för den ”goda” relationen i socialt arbete: närhet, respektfullhet, ömsesidighet och icke-moraliserande. Dessa principer må vara mer eller mindre försvarbara ur etisk synvinkel, huruvida de är ”verkningsfulla” för att uppnå bra resultat är emellertid en empirisk utvärderingsfråga.

56 Ett belysande exempel på detta förhållande utgör Hanna Olssons engagemang i den statliga prostitutionsutredningen i slutet av 1980-talet, se t.ex. Olsson (1987) samt i förlängningen Olsson (1990).

Uppgiften att formulera och framföra samhällskritik väcker en ofin fråga: När har det inträffat att socialarbetare premierats – t.ex. i form av högre lön eller befordran – med hänvisning till att vederbörande framfört initierad och konstruktiv samhällskritik? I en professionell organisation för socialt arbete vore det naturligt, i den sociala förvaltningen är det nog grata.

socialarbetare behärskar, men som inte fångas av den sociala förvaltningens åtgärdsmechanik, som ständigt osynliggörs i verksamheternas dokumentation och självförståelse.

Från åtgärd till bistånd – ett exempel

Läsaren ombeds föreställa sig en kvinna i trettioårsåldern. Hon har två barn, en flicka på åtta år och en pojke på sex. Hon sammanbor sedan många år med barnens far, som har missbruksproblem och lever ett liv in i och ut ur familjen. Jenny – så kallar jag henne – har under sitt vuxna liv haft en mycket sporadisk kontakt med arbetsmarknaden, hon saknar utbildning och lever både ekonomiskt och mänskligt ett liv på marginalen. I socialtjänstens journaler har Jenny en lång och på sedvanligt sätt dokumenterad historia. Missbruksproblem och återkommande bråk i föräldrahemmet innebar att hon växte upp under hot om omhändertagande.⁵⁷

När jag som forskare kommer in i bilden har socialarbetarna haft mer eller mindre kontakt med Jenny under de senaste fem åren. Anledningen är återkommande anmälningar om att barnen sannolikt far illa i hemmet. Socialarbetarna har i en mening gjort vad som förväntats av dem; de har under de fem åren genomfört tre olika 50 §-utredningar i syfte att klarlägga om barnen far illa och på vilket sätt man kan hjälpa Jenny att förändra sin situation. I höjd med den tredje utredningen är socialarbetarna mycket uppgivna, de har trots allt utredande inte kunnat komma fram till vad som är Jennys egentliga problem och kan därför inte anvisa några verkningfulla lösningar.

Här kan man ana socialarbetarnas inlåsning i den sociala förvaltningens åtgärdsrational, och min motfråga infinner sig osökt: är det nödvändigt att socialarbetarna (först) förstår vad som är problemet – är det inte viktigare att Jenny, inifrån sig själv, börjar förstå vad som är problematiskt i hennes liv och att hon därmed kan börja se nya valmöjligheter? Det blir upptakten till ett annat sätt att möta Jenny i hennes utsatta situation. En av socialarbetarna förlägger en del av sin arbetstid till Jennys hem (varför ska Jenny ständigt komma till socialkontoret för att utredas?). Svårigheterna att klara ett normalt vardagsliv blir utgångspunkt för att också utmana och visa på alternativ. Jenny uppmanas skriva dagbok, att själv dokumentera sin vardag och sina tankar om sin situation. Efterhand uppstår förtroende i relationen mellan Jenny och socialarbetaren, och dagboken – Jennys egna tankar om sin situation – blir utgångspunkt för samtal vid hennes köksbord. Det är Jenny som söker sin väg, medan socialarbetaren följer, utmanar och uppmuntrar. Det är ett arbete i gränslandet mellan anpassning och omgestaltning, med ständiga tyngdpunktsförflyttningar, med risktaganden, med inväntan och mellanrum, med en framväxande insikt om hur

---

57 Exemplet är autentiskt och beskrivs närmare i Morén 1996: 78–129.

Jennys livschanser begränsas av hennes samhälleliga situation och position.

Vid ett tillfälle satt jag med Jenny vid hennes köksbord, forskare har ibland privilegiet att befinna sig i verkligheten. Vi samtalade utifrån Jennys egna beskrivningar, och jag fick erfara hur hon gjorde ”upptäckter”. Hon satte fingret på ett bestämt ställe i texten och utbrast: Nej, men titta här, här ser jag ju att jag tänker annorlunda nu jämfört med vad jag gjorde för några månader senare! Som uttryck för förändring var det subtilt, men erfarenheten som sådan var mycket stark: Jenny hade börjat upptäcka förändringens möjligheter inifrån sig själv.

Med facit i hand vet vi att Jenny kom att förändra sin situation i positiv riktning, hon kom i kontakt med sin egen förmåga och valde efterhand ett annat liv. Betydelsen av det beskrivna arbetssättet ska inte övertolkas, men det finns en enkel sensmoral som är värd att betänka: socialtjänstens insatser, vad som brukar benämnas ”åtgärder”, kan inte i sig åstadkomma förändring – det är först i mötet med klienten som realisator som förändringens möjlighet uppstår. Socialtjänstens relationsbefriade åtgärdsspråk är blint och okänsligt inför detta centrala förhållande, en begreppslig fångenskap som blindställer socialarbetarna inför alternativa sätt att arbeta.

I fallet Jenny kan vi se hur socialarbetarna till sist lyckas ändra balansen mellan utredningsrationalens åtgärdsinriktning och biståndsrationalens synliggörande. Det är först när socialarbetarna förmår bryta med inläsningen och vanmakten i sin egen arbetssituation, som de på ett trovärdigt sätt kan avkräva Jenny att göra upp med sina destruktiva livsmönster. Det antyder något om hur de organisatoriska villkoren är invävda i själva klientarbetet, ett förhållande som ska belysas nedan.

Organisation som relationsburen kollektiv tolkningsmatris

Vad menas egentligen med organisation? Det gängse svaret innebär att organisation är ett administrativt regelsystem, en yttre ram eller struktur, med vars hjälp man kan styra och påverka det sätt på vilket medarbetarna i organisationen utför sitt arbete. Vi känner alla igen de organisationstablåer som avser illustrera hur roller, positioner och funktioner samordnas och styrs för att verka mot ett bestämt mål. Det innebär att organisationen uppfattas som ett administrativt styrinstrument – genom att förändra organisationen så kan man göra det möjligt för socialarbetarna att arbeta på ett visst sätt. Omorganisation alltså, det låter bekant! Allt är mycket fint och välordnat, där finns ju inga levande människor, bara roller och positioner. Verksamheter behöver givetvis en formell organisation, det är inte det som här ifrågasätts, men vad händer om vi för in den levande människan på scenen; anlägger ett relationsperspektiv på organisationen?

I *Förändringens gestalt* (Morén 1992:25 ff) utvecklas en syn på fenomenet organisation, som tar sin utgångspunkt i relationerna mellan människorna som konstituerar verksamheten. Synsättet innebär att fenomenet organisation har olika framträdelseformer, t.ex. formella och relationella, som erbjuder olika tolkningsmöjligheter inför verksamhetens innehåll och utvecklingsmöjligheter. Tanketråden kan illustreras på följande sätt (se även Morén 1996:23 ff.):

Verksamheten konstitueras av relationer, människor i samspel
– utan människor, ingen verksamhet.

Dessa relationer upprätthålls oundgängligen av kommunikation, i huvudsak språklig kommunikation. (Vilken organisation talar språket?)

Kommunikation innehåller öppna budskap (innehållsaspekt):
Nu ska vi göra så här i fallet Kalle!, men också dolda och underförstådda budskap (relationsaspekt): Nu ska vi uppfatta verkligheten på det här viset!

I samspelet skapas och vidmakthålls ett organisatoriskt symbolrum: organisationen finns inbäddad i språket mellan medarbetarna – i relationsspråket.

Resonemanget innebär att i samspelet mellan medarbetarna i verksamheten förmedlas koder och underliggande budskap som anger vilken syn på arbetsuppgiften som är den giltiga; vad man kan och får göra och vad man inte kan och får göra. I kontakterna mellan socialarbetare och deras överordnade chefer får dessa underförstådda och ”dolda” anvisningar en särskild tyngd och legitimitet.⁵⁸ I dessa samspel kan vi avläsa ett annat slags organisation – eller snarare: en annan aspekt av organisationen, en annan framträdelseform – än den vi ser i organisationstablåerna. Fenomenet organisation kan förstås som en *relationsburen kollektiv tolkningsmatris*, dvs. en uppsättning försanthållanden om arbetsuppgiftens karaktär och om hur den kan och bör genomföras.

Den gängse organisationsynen innebär att man tillskapar organisationen som ett administrativt styrinstrument, ett ”verktyg” för att påverka innehållet i verksamheten. Förhållandet mellan organisation och arbetsuppgift blir instrumentellt och utvändigt. Det alternativa synsättet innebär att organiseringen finns där, vare sig man vill det eller inte; det är en

---

58 En empirisk studie av kommunikationsflödet i en socialförvaltning redovisas i Larsson & Morén (1998). Studien visar bl.a. hur arbetsledare på olika nivåer förmedlar underförstådda budskap som vidmakthåller ett ritualiserat, formaliserat och distanserat socialt arbete.

inneboende nödvändighet i mellanmännsliga relationer. Förhållandet mellan organisation och arbetsuppgift blir organiskt och invändigt.

Perspektiven äger båda sin giltighet, men erbjuder olika tolkningsmöjligheter inför villkoren för verksamhetens bedrivande. Det gäller inte minst parallelliteten mellan klientarbete och organisation. I det ena fallet identifierar man i klientarbetet ett problem som man försöker lösa genom att sätta in relevanta åtgärder. Det är också så man genomför (formella) omorganisationer: efter utredning och förslag på ny organisation så bestämmer man, som den relevanta åtgärden, att en ny organisation ska gälla. Det är prototypen för den planerade förändringen.

I det andra fallet erbjuder man den biståndssökande närvaro, utmaning och alternativa tolkningsmöjligheter inför den problematiska livssituationen. Så skulle man också kunna förändra en verksamhets organisering: arbetsledarens uppgift blir att – i och genom sin erfarenhet och sitt professionella kunnande – gestalta verksamhetens idé och att genom närvaro och utmaning förmå socialarbetarna att söka nya tolkningsmöjligheter inför arbetsuppgiften. Det fenomen som vi kallar organisation växer fram och (om)skapas i denna process. Det är verksamheten som förändras och organiseringen som följer efter – inte tvärtom.

Förändring av verksamhetens organisering i syfte att vidga socialarbetarnas tolkningsmöjligheter inför arbetsuppgiften blir i viktiga avseenden detsamma som att förändra verksamhetens kod; de tillgängliga tolknings- och handlingsmöjligheterna inför arbetsuppgiften. Dessa är emellertid relationsburna och vi kan tala om organisation som mänsklig förändring, vilket i sin tur ålägger socialarbetarna ett moraliskt-etiskt ansvar att förvalta denna insikt. I praktiken innebär det att man inte alltid kan ta organisationen för given och anpassa sig till dess villkor, man måste ibland – som en del i det yrkesmässiga ansvaret – utmana och förändra de organisatoriska villkoren inifrån den professionella basen.

Om vi återknyter till exemplet Jenny kan vi relativt lätt inse socialarbetarnas inlåsning i den formella organisationens åtgärdsrational. Vad som är svårare att se – och inse – är att ett förändrat arbetssätt sannolikt också förutsätter en utmaning av den relationella organisationen, en omgestaltning av ”koden”, den kollektiva tolkningsmatris som socialarbetarna själva är (med)bärare av och som i hög grad villkorar deras tolkningsmöjligheter inför arbetsuppgiften. Vi ser på organisationsnivån en parallell process till uppgiften att bistå klienten: på samma sätt som Jenny åläggs att omvärdera grunderna för sitt sätt att leva, sin livshistoria, sina relationer till andra människor och till samhället – på motsvarande sätt åläggs socialarbetarna att omvärdera grunderna för sitt arbetssätt, sin verksamhets historia, sitt sätt att förhålla sig till verksamhetens organisatoriska inbäddning. Denna inbäddning är således i hög grad en relationsväv.

Ibland flyter de relationsburna koderna upp till ytan och ”materialise-

ras” i den formella organisationen, ändå har vi svårt att se dem. Principerna för befordran, till exempel, utgör ett belöningsystem – men vad är det som belönas? Befordran inom det socialvårdande systemet bygger i huvudsak på senioritet och administrativt kunnande, och avancemang innebär fjärrmande från arbete med direkta klientkontakter. Där finns mycket begränsade möjligheter att avancera inom ramen för klientarbetet – och fortfarande få vara socialarbetare. En sådan ordning innebär att man i organisationen ständigt upprätthåller och förmedlar en ”kod”, ett underförstått budskap: klientarbete är mindre viktigt!

Måste man delta i basarbetet för att vara en bra chef? Nej, inte alltid och i alla typer av verksamheter, men i socialt arbete har det en särskild betydelse – och det har återigen med relationsaspekten att göra, relationen som villkor för kunskaps- och erfarenhetsöverföring. Klientarbetets föränderlighet och potentiella smärta, dessa mötens ständiga skiftningar och oförutsägbarhet, innebär att arbetet inte går att rutinisera och att nödvändiga kunskaper och erfarenheter ständigt måste ”nyskapas” och legitimeras i ett nära samspel mellan mer erfarna och mindre erfarna kollegor. Det handlar om förhållningssätt, något som i mycket begränsad omfattning går att överföra på verbal och kognitiv nivå. Arbetet måste ibland utgå ifrån en gemensam erfarenhet, där arbetsledning springer ur det förhållandet att man *ser* hur en erfarenare kollega agerar i klientsituationen. Att denna (relationsburna) kunskaps- och erfarenhetsöverföring bör vara inbyggd i den hierarkiska ordningen sammanhänger med nödvändigheten av att synliggöra, förmedla och legitimera de erfarenheter som görs i klientarbetet.

Hur socialtjänstens relationsblinda organisation kan begränsa möjligheterna att värdera insatsernas värde för klienterna och tillämpa kunskaperna i praktiken ska beröras i det avslutande avsnittet.

Utvärderingars relationsberoende

Utvärdering inom det sociala arbetets område bedrivs nästan undantagslöst utifrån någon variant av grundmodellen problem–åtgärd–resultat, och forskning inom offentlig förvaltning har haft stor betydelse för utveckling av både teori och metod (se t.ex. Vedung 1991). Utvärderingarna bygger i regel på antaganden om i) planerad förändring mot väl definierade mål, samt ii) organisationen som ett neutralt administrativt styrinstrument. Det senare innebär bl.a. att administrativa beskrivningsrutiner tas för givna som ”objektiva” underlag för utvärdering. Det är återigen – även när det gäller villkoren för utvärdering av socialt arbete – den sociala förvaltningens perspektiv som gör sig påmind.

Det är ett grundläggande krav på vilken verksamhet som helst att man har något system för att ge en bild av vad man gör och vilka resultat man åstadkommer. I det enklaste fallet utgör en verksamhets ekonomiska vinst

en tillräcklig värde­mätare, men oftare krävs någon mer utarbetad form av dokumentationssystem. Inom socialtjänsten är denna dokumentation i huvudsak kvantitativ. Man registrerar antalet och arten av ”ärenden”, hur mycket pengar som betalats ut och för vilka behov, vilken typ av formella beslut och åtgärder som vidtagits etc. ADB-teknikens utbredning har inneburit att man ytterligare tvingats förfinas den typ av beskrivningsrutiner som låter sig inordnas i detta system.

Utifrån administrativa och legala perspektiv kan det vara tillfyllest, men den kvantitativa och kontrollinriktade dokumentationen av arbetet säger nästan ingenting om vad som sker i (det samhälleligt och organisatoriskt villkorade) mötet mellan socialarbetare och klient. Det innebär systematiska luckor i socialtjänstens ”minne” när det gäller den mest centrala aspekten av dess verksamhet; kunskap om *hur resultat uppstår* som en följd av insatserna. En sådan ordning innebär därtill risk för missriktad styrning, att vi i första hand inriktar oss på aktiviteter som är lätta att mäta och kontrollera.⁵⁹

Kopplingen dokumentation–utvärdering tycks överhuvud förbisedd, möjligheterna att utvärdera och reflektera över insatserna villkoras ju av den dokumentation man bygger på. Dokumentation innebär därtill (vare sig man är medveten om det eller ej) en språklig transformation, en begreppsmässig överföring från vardagslivets språk och begrepps­användning till hjälpapparatusens fackspråk. Språkanvändning och dokumentation i socialt arbete är ouplösligt förbunden med makt och sociala relationer, dokumentationen uttrycker ett förhållande mellan människor – och mellan människa och samhälle. Administrativa dokumentationsrutiner kan tydligt sett ge sakliga och objektiva situationsbilder, men det kan vara fruktbart att se dem för vad de egentligen är: *frysta relationer*. Det innebär att dokumentation i socialt arbete alltid uttrycker ett seende – manifesterat (men fördolt) i de administrativt frysta relationerna och organisationen som kollektiv tolkningsmatris – och att utvärdering av socialt arbete förutsätter en medvetenhet om detta (relationsburna) seende.⁶⁰

Av resonemanget följer att verksamhetens dokumentationsstrategier villkorar socialarbetarnas tolknings­möjligheter inför arbetsuppgiften, uppfattningar och bedömningar av vad som är ett bra sätt att arbeta. I fallet Jenny kan vi se hur socialarbetarna lade utredning till utredning, vi ser ett ”ärende” med korrekt och rättsäker ”handläggning” – socialarbetarna levde upp till de (i verksamheten inbyggda) socialadministrativa förväntning-

---

59 Det gör mig förvånad, och något beklämd, att dessa kritiska reflektioner, som jag skrev om för mer än tio år sedan i (den numera avsomnade) tidskriften *Socialt arbete* (nr 9/88), fortfarande tycks äga giltighet.

60 Insiktsfulla kritiska bidrag när det gäller språkanvändning och dokumentation återfinns i Beronius (1994) samt Skau (1993). För egen del har jag berört frågan i Morén (1999) samt Morén (1996: särskilt kapitel 5).

arna. Den positiva förändringen i Jennys situation kom emellertid först när socialarbetarna förmådde bryta med denna organisatoriska inlåsning, när de bestämde sig för att utforma insatserna utifrån professionellt grundade bedömningar av vad som krävdes. Vad socialarbetarna egentligen gjorde var att – äntligen! – ingjuta lite socialt arbete i socialtjänsten.

Kunskapsbaserad socialtjänst

Men utvärdering handlar ju om att belägga resultat, insatsernas värde för klienterna. Kunskap om resultaten ska i sin tur ligga till grund för utveckling av arbetssätt och metoder. Det är i korthet innebörden i det framväxande begreppet ”kunskapsbaserad socialtjänst”. Begreppet har etablerats som en följd av Socialstyrelsens utredning *Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten* (SoS-rapport 2000:12). Ambitionen som sådan – att basera innehållet i insatserna på kunskap om dess effekter – är givetvis lovvärd, det är ju närmast en självklarhet i en professionsbaserad verksamhet. Den empiriska forskning som initieras förefaller emellertid okänslig inför just *innehållet* i insatserna.⁶¹ Det finns alltså skäl att vara uppmärksam inför denna utveckling – inte minst ur ett relationsperspektiv.

När det gäller *resultaten* är det angeläget med empiriska studier som belägger dessa, men som riktningsgivare för den empiriska forskningen behöver vi också klargöra vad som menas med resultat. Insatsers resultat bedöms ofta i förhållande till uppsatta mål eller på annat sätt formulerade avsikter. Officiella mål som grund för resultatbedömning har emellertid vissa begränsningar: målen är ofta allmänt hållna och ibland motsägelsefulla och fokusering på angivna mål kan dessutom hindra utvärderaren att upptäcka viktiga men icke avsedda resultat.⁶² Ur ett relationsperspektiv – som vi kunde se i exemplet Jenny – är resultat ofta en komplex process av framväxande tolkningsmöjligheter och vägval som steg för steg – och hand i hand med en omgestaltning av signifikanta relationer – leder till en drägligare livssituation. Inför resultat som process är socialtjänsten begreppsligt blind. Det innebär att man i bästa fall kan belägga empiriska samband mellan vissa insatser (metoder) och vissa resultat, men man kommer inte att uppnå kunskap om de verkamma mekanismerna, dvs. hur och varför resultat uppstår som en följd av vissa insatser. Det innebär en allvarlig inskränkning i den kunskap som ska ligga till grund för utveckling av arbetssätt och metoder.

Beskrivning av *insatserna* är i sin tur hänvisade till ett mycket torftigt språk. Vissa metoder och modeller har förlänats ”namn”, t.ex. Minnesota-modellen, Uppsala-modellen etc. – andra inte. Med begreppet ”insatser”

---

61 I utvärderingssammanhang talar man om ”the black box”, tanken att man kan uppnå kunskap om sambandet insatser–resultat utan mer ingående kunskap om innehållet i de (inte minst relationsbaserade) processer som gör det möjligt för resultatet att uppstå.

62 Jfr Scriven (1973), som argumenterar för målfri utvärdering.

avses vanligtvis en uppsättning verktyg, regler eller åtgärder som ”sätts in” i en viss situation, ibland beskrivet i termer av metoder. I en översiktstudie (Bergmark & Lundström 1998) visas att innehållet i metoder i socialt arbete är mycket diffust samt att begreppsanvändningen är varierande och oklar. Det är påfallande att vi saknar språk; gemensamma och accepterade begrepp för att beteckna olika aspekter av insatserna. Det gäller inte minst den värdeladdning, den normativitet, som är förknippad med insatser i socialt arbete, vilket inbegriper den ständigt närvarande dialektiken mellan det individuella och det samhälleliga: strävan efter det goda livet och det rättfärdiga samhället.

Det är samtidigt inte att förvåna, man kan inte förvänta att den nödvändiga begreppsutvecklingen ska komma inifrån socialtjänsten som sådan, som socialadministrativt system. Den måste i stället springa ur socialt arbete som profession – och sedan ingjutas i socialtjänsten. Det är sålunda inte i första hand en kunskapsbaserad socialtjänst vi ska förvänta oss, utan snarare ett kunskapsbaserat socialt arbete i socialtjänsten.

Men tyvärr, även inom professionen saknas ännu ett utvecklat insatsspråk, perspektiv och begrepp som förmår fånga essensen, dynamiken och mekanismerna i biståndsprocessen: hur resultat uppstår ur insatserna. I anslutning till exemplet Jenny kunde göras en enkel iakttagelse, nämligen att socialtjänstens insatser enbart skapar förutsättningarna – själva förändringsarbetet är det klienten som står för. Iakttagelsen som sådan – att klienten gör en stor och viktig insats – är inte särskilt märkvärdig. Utmaningen ligger i att begreppsliggöra detta förhållande och därmed göra det till en del i verksamhetens självförståelse. Därtill, ur ett forskningsperspektiv: att göra det tillgängligt för empiriska undersökningar. Man kan anta att det ovan beskrivna gränslandsarbetet mellan anpassning och omgestaltning innehåller generativa mekanismer som möjliggör förändring – men hur kan dessa mekanismer (och villkoren för dem) beskrivas och undersökas? Det socialadministrativa åtgärdsspråket behöver i det avseendet kompletteras med ett i professionen grundat (teoretiskt) insatsspråk, ett förklaringspråk. Jag ser det som en angelägen uppgift för utvärderingsforskningen i socialt arbete att bistå med en sådan utveckling.⁶³

När det gäller *utveckling av arbetsätt och metoder* på basis av kunskap om resultaten (och hur resultat uppstår ur insatserna) torde också krävas en utmaning och omvärdering av det socialadministrativa perspektivet. Den ovan berörda frågan om kunskaps- och erfarenhetsöverföring sätter sökljuset på arbetsledningens roll och funktion när det gäller kunskapsutveckling. Arbetsledning kan å ena sidan uppfattas som en neutral admi-

---

63 Inspiration till och utgångspunkter för en sådan utveckling kan vetenskapsfilosofiskt sökas i det kritiskt realistiska perspektivet, se t.ex. Pawson & Tilley (1997) och Danermark et al (1997). Vid Institutionen för socialt arbete, Umeå universitet, pågår ett sådant forskningsarbete inom ramen för forskningsprofilen *Insatser och resultat i socialtjänstens individ- och familjeomsorg*.

nistrativ funktion som via formella kanaler förmedlar, medierar, kunska- per om klienteffekter och ger direktiv om ändrade arbetssätt. Arbetsled- ning kan å andra sidan också förstås som en levande relation till underställ- da medarbetare, en relation där dagliga erfarenheter av klientarbetet stän- digt förmedlas, tolkas och legitimeras (erkänns som giltiga). Ur denna relation, som inte går att ritualisera eller formalisera, växer fram och skapas nödvändiga tolkningsmöjligheter – som ett annat slags direktiv och anvisningar – inför olika arbetssätt och metoder. Arbetsledning framstår som en relation, inte bara en funktion, en ordning till vilken rådande organisationsformer är mycket illa anpassade.

När en utvärdering finns redovisad mellan pärmar i en rapport kan det i en mening betraktas som en slutpunkt. I en annan mening – att omsätta resultaten i praktiken – är det bara en början. Tillämpning handlar inte bara om insikter som sådana, utan också om att, på det personliga planet, vara beredd att ta det praktiskt-moraliska ansvaret för dessa insikter i det dag- liga sociala arbetet.⁶⁴ Man kan i den meningen säga att interaktion och dialog är tillämpningens moder, och att kunskapsutveckling i socialtjän- sten i hög grad är en mänsklig förändringsprocess.

Att utvärdera en samhällelig verksamhet som socialt arbete (i t.ex. socialtjänsten) handlar således inte enbart om adekvata undersökningsme- toder för att belägga ”objektiva” resultat – det innebär också att man ger sig in i ett ideologiskt högsämsningsfält. Utvärderingar bör idealt sett innehålla (teoretiskt och empiriskt grundade) förklaringar till *hur* resultat uppstår ur insatserna, men de kan i bästa fall också inbegripa en kritisk dialog om insatsernas värdebas, en självrannsakan som inte sällan träffar den egna maggropen. Etiska aspekter är i den meningen mycket konkreta och handfasta.

Efterord

Relationsperspektivet synliggör aspekter av klientarbetets innehåll och villkor som oftast inte är direkt iakttagbara. Under ytan av det vi erfar i det dagliga vardagsarbetet, den empiriska ytan, finns de sociala mekanismer som gör förändring möjlig. Dessa mekanismer är i hög grad relationsbur- na, och kan inte göras åtkomliga och gripbara medelst den sociala förvalt- ningens åtgärdsspråk. Hur skulle det vara om läkare i sin professionsutöv- ning lät sig vägledas av landstingsförvaltningens begreppslika värld? Nej, vi avkrävs i stället, i likhet med många andra yrkesgrupper, ett profes- sionsspråk som kan göra begripligt – förklara – hur innehållet i mötet/ relationen socialarbetare–klient kan medverka till positiv förändring av

---

64 En liknande syn på kunskap och dess användning i utvärderingssammanhang framförs av Schwandt (1997:76): ”the kind of application at stake here is a particular kind of knowledge that has been identified as knowing from within or practical-moral knowledge ...”

problematiska livssituationer. I det avseendet bör vi lägga stora anspråk på den framväxande forskningen i socialt arbete, inte minst utvärderingsforskningen.

Bilden av socialt arbete i socialtjänsten är inte entydig, den framträder för oss på olika sätt beroende på vilken utsiktspunkt vi väljer. Eller snarare: bilden av socialtjänsten är någorlunda entydig och klar, medan innehållet i professionsutövningen socialt arbete – en av de professioner som bedrivs i socialtjänsten – tycks sakna denna tydlighet. Det må vara ett av skälen till att professionen i så hög grad tillåts sammansmälta med och definieras av den socialadministrativa arena där den bedrivs. I ett historiskt perspektiv är det begripligt, socialt arbete (åtminstone i Sverige) har ju vuxit fram som en del av samhällets fattigvårdsapparat uppbytt av ”tjänstemän” med beteckningar som ordningsman, fattigvårdsinspektör, socialassistent etc. Att dagens socialarbetare, professionen socionomer, tillåter sig betecknas ”socialsekreterare” (och därtill gärna benämner sig handläggare) är mot den bakgrunden följdriktigt – men därför knappast acceptabelt. En profession med självaktning låter sig inte hur som helst omformas och definieras beroende på den organisatoriska arena där verksamheten bedrivs.

Om resonemanget äger någon giltighet torde det vara dags att ta det *professionella ansvaret* för vad det innebär att bedriva socialt arbete i socialtjänsten, eller i hälso- och sjukvården, eller i skolan, eller i kriminalvården ... De samhällsliga och organisatoriska arenorna må växla, men professionen är i grunden densamma. Att i så hög grad låta professionen sammansmälta med den organisatoriska arenan – och dess begreppsvärld – framstår som en oetisk professionshållning, ett svek mot det samhällsliga uppdraget att företräda och bistå utsatta människor.

Referenser

- Bergmark, Åke & Lundström Tommy (1998): *Metoder i socialt arbete*, I *Socialvetenskaplig Tidskrift*, Nr 4/98.
- Beronius, Mats (1994): *Bidrag till de sociala undersökningarnas historia*, Stockholm/Stehag: Symposion.
- Blom, Björn (1998): *Marknadsorientering av socialt arbete – om villkor, processer och konsekvenser*, Akademisk avhandling, Institutionen för socialt arbete, Umeå universitet.
- Danermark, Berth, Ekström, Mats, Jakobsen, Liselotte & Karlsson, Jan Ch. (1997): *Att förklara samhället*, Lund: Studentlitteratur.
- Larsson, Håkan & Morén, Stefan (1988): *Organisationens mänskliga insida*, Akademisk avhandling, Umeå universitet, Institutionen för socialt arbete.

- Nationellt stöd för kunskapsutveckling inom socialtjänsten, Socialstyrelsen (SoS-rapport 2000:12).
- Olsson, Hanna (1987): Det svåra sökandet efter kunskap eller Vem är jag och vem är den andra, *Tidskriften Socialt arbete* nr 7/87.
- Olsson, Hanna (1990): *Catrine och rättvisan*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Morén, Stefan (1992): *Förändringens gestalt – om villkoren för mänskligt bistånd*, Stockholm: Publica.
- Morén, Stefan (1996): *Att utvärdera socialt arbete*, Stockholm: Publica.
- Morén, Stefan (1998): *Utvärderingens teori och praktik i socialt arbete*, Rapport, Socialstyrelsen.
- Morén, Stefan (1999): Dokumentationens roll i socialt arbete – perspektiv och utvecklingsmöjligheter, I *Socialvetenskaplig Tidskrift*, Nr 4/99.
- Pawson, Ray & Tilley, Nick (1997): *Realistic Evaluation*, London: Sage.
- Skau, Greta Marie (1993): *Mellan makt och hjälp*, Stockholm: Liber utbildning.
- Schriren, Michael (1973): Goal-Free Evaluation, I House, Ernest (ed.) *School Evaluation: The politics and Process*, 319–328, Berkely, CA.: McCutchan.
- Schwandt, Thomas A. (1997): Evaluation as Practical Hermeneutics, I *Evaluation*, Vol 3 (1): 69–83.
- Vedung, Evert (1991): *Utvärdering i politik och förvaltning*, Lund: Studentlitteratur.

Dialog – Det mänskliga mötets konst

Gunilla Silfverberg

Människa och gemenskap, etik och dygd är begrepp som är intimt förbundna med varandra. De kommer att utgöra variationer på temat för denna artikel: dialog. Liksom etik och moral har också dialog kommit att höra till dagens modeord i arbetsliv och politik. Det används ofta slarvigt och tycks i stort sett peka på något som är värdefullare än vilket prat som helst. Många företag och organisationer berömmar sig av att ha en öppen dialog men ofta är det bara ett sätt att tala som visar att man hänger med i en trend. Det blandas ihop med information, diskussion eller debatt, vilket är kvalitativt sett andra företeelser.⁶⁵

Den här artikeln handlar om dialogen och dess fundamentala betydelse i mänskligt liv. Dialogen är ett sätt att tillsammans skapa mening och samförstånd. Den bidrar i en gemenskap till att forma oss till dem vi är och till att utveckla en etik grundad på dygder. I slutet av artikeln skriver jag också om ett par specialfall av dialog: hur vissa ord kan tjäna som en speciell vägvisare för framtiden och om andra ord som kan befria oss från negativa konsekvenser av ett felaktigt handlande i det förgångna.

Etik – en medmänsklig angelägenhet

Vilket intryck ger allt tal om ”etik och moral” i företag, organisationer och politik? Allt som oftast kan vi läsa i tidningen att ”alla” vill vara så etiska som möjligt och företag i näringslivet tävlar om att framstå som så moraliska att de kan vinna något av reklambranschens många priser. Till och med aktier kan numera vara etiska enligt medias språkbruk. I första numret av en nystartad tidskrift, *Ethos*, kan vi läsa att man hos företaget WM-data ser etik som en nödvändighet för att rekrytera och behålla medarbetare, att pensionsförvaltarkoncernen Alecta söker engagera medarbetarna i värderingsfrågor för att begränsa rehabiliteringskostnaderna, att miljö-, etik- och kvalitetsfrågor skall öka kundernas förtroende för ICA och att man i SE-banken är övertygad om att ett etiskt förhållningssätt skall gynna affärerna.⁶⁶ Men etik är inte vad som helst utan en angelägenhet för dig och mig och inget konkurrensmedel som genererar framgång och vinst. Etik är en medmänsklig angelägenhet och ett mellanmänskligt företag, något vi genom

---

65 En informativ artikel om dialogens arter och avarter i företag och organisationer finns i *Ledmotiv* nr 1/2001, ”Mellan människor”.

66 Tidskriften ges ut av ”Akademien för etik i arbetet”, som vill bli ”ett nav i den växande företags-etiska rörelsen”, *Ethos*, s. 5.

vårt tal och vårt handlande skapar, utvecklar, befäster, prövar och omprövar tillsammans. Etiska problem är inget vi kan välja att ägna oss åt eller låta bli. De drabbar oss. De uppstår där människor möts. I vår gemensamma verklighet kan ingen välja att ställa sig utanför de etiska angelägenheternas sfär.

Etiska frågor har aldrig några enkla eller entydiga svar. Bör man inte misstro dem som påstår det? När jag för något decennium sedan började skriva om etiska problem var det problemen som valde mig snarare än jag som valde dem. Ett problem som trängde sig på, gav sig till känna just som en misstro och riktade sig mot ett ofta förekommande budskap i läroböcker i moralfilosofi. Grovt förenklat lyder det så här. Livet består av val. En del valsituationer är så knepiga och besvärliga att de kallas konflikter eller i värsta fall dilemman. Du ska lära dig att du har vissa plikter eller bud som du bör följa. Eller du ska göra en kalkyl över det tänkta resultatet av dina handlingar. Då kommer du med stor träffsäkerhet att veta vad du skall fatta för beslut i problematiska situationer. Underförstått i resonemanget ligger att du kan komma fram till detta alldeles själv, med förnuftsens hjälp och utan överläggning och samråd med andra människor. Synsättet har haft visst genomslag i medicinska, vårdande och sociala yrken. Där lanseras modeller för beslut i konfliktsituationer, det utarbetas system av principer, regler och riktlinjer för vad som anses vara ett yrkesetiskt riktigt handlande. På hög generell nivå diskuteras sådana problem som egentligen bara kan hanteras framgångsrikt, om vi ägnar noggrann uppmärksamhet åt vad som utmärker varje särskild situation och om vi bemödar oss om att varsebli och bedöma varje människas individuella behov och resurser.

När det gäller att bemöta människor i problematiska levnadsomständigheter handlar etik om att söka föra en dialog präglad av förståelse och inlevelse och inte i första hand om att fatta beslut i konfliktfyllda situationer.⁶⁷ Dialogen är det mest grundläggande tillvägagångssätt vi har för att söka förstå vad människor vill förmedla till varandra. Själva utgångspunkten för yrken i sociala verksamheter, är människors möten; ett möte ansikte mot ansikte, i vilket förloppet styrs av våra reaktioner och gensvar på varandra. I ett sådant möte kan mycket vara förvirrat och oklart från början, vilket det finns olika skäl till. Till väsentlig del beror det sannolikt på det spänningsförhållande, som finns mellan hjälparens maktposition och den hjälpbehövandes beroende.

Dygd och gemenskap

Den viktigaste etiska skillnaden mellan människor går förmodligen mellan dem som varseblir etiskt relevanta drag i en situation de konfronteras

---

67 "Bemötandefrågor" är Socialstyrelsens benämning på en aktuell satsning inom sociala verksamheter. Inom äldreomsorgen avser "bemötande" det specifika samspel som sker mellan personer och som har dialogen som grund; se t.ex. *Bemötandet av äldre*, SOU 1997:170, s. 73 f., 176 ff.

med och de som över huvud taget inte lägger märke till att det finns något särskilt av etiskt bjudande art att uppmärksamma.⁶⁸ Onekligen tycks det som om vissa människor är mer skumögda än andra. De ser inte vad andra med större etisk känslighet uppfattar som angeläget och pockande. Den brittiska filosofen och författaren Iris Murdoch skrev i en banbrytande bok i början av 1970-talet:

Etik borde inte bara vara en analys av en vanlig medioker hållning. Det borde vara en hypotes om en god hållning och hur den kan uppnås. Hur vi själva kan sträva efter att bli bättre, är en fråga som moralfilosofer borde försöka svara på.⁶⁹

Men etiken innefattar inte bara denna personliga aspekt utan har också en social sida. Att söka uppnå en god hållning hör till etikens personliga sida och fordrar att vi reflekterar över de avsikter, motiv och attityder som ligger till grund för vårt handlande. Ja, vi måste reflektera över hela vårt liv när det gäller våra etiska mål och strävanden. Den sociala sidan ger sig själv som en följd av att vi inte lever i ett vakuum. Vi ingår alla i en väv av relationer och det är i relation till våra medmänniskor vi formar oss till dem vi är.

Begreppet *dygd*, som allt fler i dag verkar vilja reservera för något väsentligt etiskt, har också den såväl en personlig som en social sida. Den har att göra med den karaktärsdaning vi kan utläsa i Iris Murdoch-citatet ovan. Dygd innebär en genom övning och eftertanke förvärvad handlingsberedskap, en praktisk omdömesförmåga som hjälper oss att bedöma varje mänsklig situation för sig på sina egna premisser. Den som handlar dygdigt, förankrar sina val och beslut i sig själv och agerar fritt i förhållande till regler eller andra förhandsformulerade försök att lösa problem.⁷⁰

Dygd kan inte tänkas utan gemenskap; i de olika gemenskaper vi tillhör formas och utvecklas dygder. Vi kan skilja mellan *ordinära* och *speciella* dygder. Ordinära dygder är sådana som vi normalt förväntar oss att människor eftersträvar och ger uttryck åt i sina handlingar, som ärlighet, måttlighet och medkänsla. Speciella dygder bildar en karaktärshållning som kommer till uttryck i sådana handlingar och emotionella reaktioner, som går långt utanpå vad man vanligtvis väntar sig. De som visar dessa dygder förväntar sig dock inte någon särskild belöning utan de ingår som ett normalt inslag i deras livshållning. Vad som är dygd av det förra respektive av det senare slaget beror på omständigheterna i varje situation. Vad som

---

68 Denna uppfattning hävdar den kanadensiske filosofen Lawrence Blum i *Moral Perception and Particularity*, s. 30.

69 Iris Murdoch, *The Sovereignty of Good*, s. 78.

70 Se vidare om dygdebegreppets betydelse idag i José Ramirez och Gunilla Silfverberg, *Dygd i yrke och samhälle*.

av de handlande personerna upplevs som ordinarot respektive speciellt, kan po ett avgorande sott poverkas av gemenskapen.⁷¹

Rosten blir ord som blir tal som skapar etik

Var och en som i porttelefonen eller telefonen besvarat frogan ”*Vem* *o*r det?” ”*Vem* *o*r det som talar?” med ”Det *o*r *jag*” litar omedvetet till att bli trodd po sitt budskap om att det *o*r just ”*jag*” som stor i porten eller holler i telefonluren och inte nogon annan; detta trots att vilken individ som helst kan soga ”*jag*” om sig sjolv. *o*r det so att den monskliga rosten *o*r omisskonligt unik? Rocker enbart rosten till for att fo den undrande personen att genom en knapptryckning *o*ppna porten respektive fortsotta telefon-samtalet? *o*r den nog for att vocka det igenkonande och den forovordan som kan kallas tillit och som utgor grunden for den monskliga kommunikationen?⁷² Fordras inte ansiktet med dess avslojande skiftningar i *o*gonens glans, kindernas forg och munnens uttryck? Det monskliga motet *o*r inte vilket sammanstrolonde som helst utan ett mote dor ansiktet visar sig vara vort konsligaste organ med dess foromoga att avsloja, skvallra och registrera.⁷³

Den monskliga rosten artikuleras i ord som bor po speciella betydelser och bildar tal. Po det sottet skiljer sig vor rost fron sodana loten som *o*ven andra biologiska varelser kan ge ifron sig. Den *o*r inte bara nogot slags tojt eller ylande. Ordet dialog betyder ”genom talet”; *dia* stor for prepositionen genom och *logos* stor for tal. *Logos* har flera andra betydelser, bland annat de med talet intimt forbundna betydelserna av tanke och fornoft. Talets grundloggande betydelse for vor forstoelse av monnskans sorart i vorlden gavs en kornfoll formulering for ca 2 400 *o*r sedan. I sin traktat om statskonsten skriver Aristoteles:

Uppenbarligen *o*r moniskan i mycket hogre grad en samhollsvarelse *o*n vilket bi eller annat flockdjur som helst. [M]anniskan har ensam bland djuren fott talets [*logos*] gova. Medan lotet *o*r en signal om smorta eller njutning och dorover finns *o*ven hos de *o*vriga djuren (dithon har nomrligen deras natur strockt sig, att de kan fornomma smorta och njutning och signalera detta till varandra), so finns talet for att visa po det som *o*r till fordel eller skada, och solunda *o*ven det som *o*r rott eller *o*rott. Detta *o*r nomrligen nogot speciellt for moniskan i jomorelse med de *o*vriga djuren, att hon ensam kan uppfatta

71 Se Blum, *ibid.*, kap. 7, ”Virtue and community”.

72 Om tillit som den monskliga existensens grund tillika forutordningen for dialog, se Joso Luis Ramirez artikel ”Den monskliga existensens grund – en undersokning om tillitens fenomenologi” i *Tillitens ansikten*.

73 Se vidare Mats Furberg, *Du*, avsnitt 2.9 om det monskliga motet som en sorskild relation och om ansiktet som sjolens spegel synliggjord for bode andra och oss sjolva.

gott och ont, rätt och orätt, och så vidare, och det är gemenskap i dessa värderingar som bildar hus och stat.

(*Politiken* 1253 a)

Detta citat brukar användas som ett argument för att människan inte endast är ett socialt djur. Eftersom hon talar och handlar i en gemenskap, blir det dessutom möjligt för henne att agera som en politisk varelse. Aristoteles tar ett steg i taget när han hävdar denna uppfattning. För det första är människan ett bland andra sociala djur, men hennes specifika kännetecken är att hon kan tala; hon har fått *logos*, talets gåva. Talet är inte bara en signal eller ett tecken på att något är smärtyllt eller angenämt. Med talets hjälp kan vi uppfatta vad som är nyttigt, skadligt, rätt och orätt. Men inte bara det, Aristoteles förklarar också att om människor i gemenskap kommer fram till vad som är gott och ont, rätt och orätt, ligger detta till grund för att handla och verka tillsammans, ”bilda hus och stat”. Vad som därmed avsågs i dåtidens Aten var en ursprunglig liten gemenskap av människor, som genom att tala med varandra kommer fram till hur de vill ha det och därför kan de verka tillsammans, först i hus(håll), sedan i stats- eller samhällsbyggnader. En sådan samfällighet motsvaras på grekiska av ordet *polis*. Målet för denna *polis* var goda handlingar. Vi har ingen motsvarighet till detta begrepp idag men vi skulle kunna jämföra det med ett projekt, som för att kunna utföras lyckosamt, kräver att deltagarna genom dialog kommit fram till gemensamma värderingar. Säg att Aristoteles resonemang gäller en social eller vårdande verksamhet, till exempel hemtjänsten. Det fordras att alla involverade, politiker, beslutsfattare, arbetsledare och yrkesutövare reflekterar över det mänskliga livets bräcklighet för att de på ett etiskt acceptabelt och ansvarsfullt sätt skall kunna hantera människors utsatthet, sårbarhet och lidande.

Vad gäller *logos* betydelser av tanke och förnuft vill jag framhålla en poäng som finns hos Aristoteles i jämförelse med den äldre kollegan Platon. Aristoteles insisterar på att tanken är ljudlig, förnuftet kan och bör höras. Rösten som materialiseras i orden, passerar någons mun och når någon annans öron. Genom orden tillkännages våra tankar och vårt förnuft. När vi tar del av varandras olika uppfattningar kan vi vidga våra perspektiv och på så sätt komma på nya infallsvinklar på ett problem och finna handlingsalternativ. Men Platon har en annan uppfattning. I hans sociala ingenjörskonst behövs inte människors uttalade tankar och inte heller perspektivbyten för att goda handlingar som gagnar samfälligheten skall komma till stånd. Där är förnuftet tyst. I Platons idealstat anlitas filosofen som den expert som kommer på det rätta sättet att styra. Men han gör det inte genom att argumentera och pröva ståndpunkter med sina medmänniskor, utan han försjunkar i betraktelser över idéer som vanliga människor inte anses kunna begripa. När experten kommit på hur riktlin-

jerna skall dras upp, kommer han åter till deras värld.⁷⁴ Men hur skall han kunna göra sig förstådd? Vem skall han tala med, om han nu skulle vilja meddela muntligt vad han kommit fram till, efter att ha levt avskild från mänskliga företeelser och problem?⁷⁵

Dialog är inte vad för slags kommunikation som helst

Det går kanske att dra en parallell till vår tids hierarkiska sätt att styra social verksamhet, vård och omsorg. Ofta funderar ledarna ut vad andra skall göra utan att de själva deltar i verksamheten. Sedan kallas ledningssättet demokratiskt, därför att förslag blir föremål för diskussion och debatt. Till vardags görs kanske inte alltid någon större skillnad mellan att föra en dialog och att diskutera eller debattera. Och för all del, de två senare kommunikationsformerna gäller också ett arbete med röstens hjälp. Men de har andra syften än dialogen. ”Diskutera” kommer från latinet och betyder ungefär att slå sönder, omintetgöra. Även ”debattera” har sitt ursprung i latinet med betydelse som att kämpa, slå ned. Diskussionen syftar till att särskilja eller sortera ut åsikter, kanske godkänna eller underkänna dem. Den som debatterar vill vinna en verbal kamp med hjälp av de bästa argumenten. Dialogen är allt annat än stridslysten. Den kan förena många olika uppfattningar och på så sätt utveckla en gemenskap i frågor, som handlar både om vad som skall göras och om lämpliga tillvägagångssätt.

Om en dialog skall kunna betecknas som demokratisk, finns det inte någon från början bestämd uppfattning om hur ett problem skall beskrivas, och ännu mindre hur det skall hanteras. Om däremot deltagarna i dialogen får möjlighet att uttrycka många varierande synpunkter grundade i individuella erfarenheter, kan en ömsesidig förståelse utvecklas, ett samförstånd som minskar behovet av formellt beslutsfattande.

För ett par år sedan arbetade jag med ett forskningsprojekt i en kommunal hemtjänstorganisation vars övergripande mål var att alla involverade i organisationen skulle komma att uppfatta dialogen som det viktigaste redskapet för att hantera etiska problem: vårdbiträden, deras arbetsledare liksom även biståndshandläggare, högre beslutsfattare och lokala politiker. Organisation hade varit utsatt för genomgripande förändringar som medarbetarna inte själva på något sätt varit delaktiga i att utforma.⁷⁶ Flertalet hade att – i enlighet med det expertsynsätt som Platon lanserade – acceptera vad ett fåtal beslutat. Att problem inte uppfattas på samma sätt av dem som konkret utför hjälpen och av dem som befinner sig på de administrativa

---

74 Se Platon, *Staten*, bok V–VII.

75 Om *logos* olika framträdelseformer hos Aristoteles och Platon, se Adriana Cavarero, ”Politica delle voci”.

76 En rapport om projektet finns i min bok, *Praktisk klokhet. Om dialogens och dygdens betydelse för yrkesskicklighet och socialpolitik*.

nivåerna i organisationen, borde utgöra en källa till samtal om förändring och förnyelse snarare än ses som besvärande omständigheter.

Beroende på var i organisationen man befinner sig, har man olika perspektiv på vad en god omsorg är. För att deltagarna skulle kunna vidga sina synsätt och utbyta perspektiv genom att ta del av varandras erfarenheter ordnade jag vertikalt sammansatta dialogkonferenser. Den filosofiska inriktning som Aristoteles initierade och som hävdar att tanken och förnuftet måste göras hörbart i en gemenskap, vägledde mig då jag skulle formulera några av konferensens idéer

- Vårdbiträdena måste få göra sina röster hörda och på sina egna villkor få framföra välgrundade uppfattningar, inte bara i den egna gruppen utan även komma till tals utåt, uppåt. De saknar oftast möjligheter att påverka ramarna och villkoren för sitt arbete, trots att det är dessa som har de förnämsta kunskaperna om de gamlas möjligheter och resurser.
- Om människor möts under otvungna former utanför organisationens regelverk, ser varandra i ögonen och lyssnar till olika erfarenheter och argument skulle det kunna bädda för den ömsesidiga förståelse, som måste vara grunden för allt förändringsarbete.
- Interna överläggningar är en underskattad resurs trots att det är den mest kvalificerade hjälp till förändring och förbättring en organisation kan få.

Inom socialtjänsten utvecklas ”kvalitetsplaner” och man mäter i efterhand om ”kunden” blivit nöjd utifrån kvantitativa data som om människor vore lika. Men mänskliga situationer är alltid unika. Jag skulle till och med vilja säga att alla mänskliga situationer är extrema, de befattar sig alltid med ytterligheter, eftersom de har med individer att göra. Om man tycker att den ena situationen är den andra lik, då har man missat att ta hänsyn till de individuella drag, som kan skilja en alldaglig företeelse från en etiskt komplicerad angelägenhet. Alla försök att planera till exempel äldreomsorg utifrån standardiserade uppfattningar, riskerar att missa det som för några år sedan i förarbetena till en ändrad socialtjänstlag angavs som förutsättningarna för att god kvalitet i vård och omsorg av äldre skall kunna uppnås. Där står att den enskilda hjälpbehövande människan skall kunna utöva ett verkligt inflytande och att hennes särart, vilja och önskemål skall respekteras. Vidare står det att god kvalitet förutsätter ett tydligt och engagerat ledarskap och tillgång till personal med lämplig utbildning och kompetens. Det i sin tur innebär ett arbetslag, där medlemmarna kan visa lyhördhet, inlevelseförmåga och ha förmåga att samverka med enskilda individer.⁷⁷ Detta är *dialogiska* egenskaper.

---

77 Regeringens prop. 1996/97:124, Ändring i socialtjänstlagen, s. 51 f.

Dialog – ett slags överläggning

Själva aktiviteten att föra en dialog med andra, men även med sig själv, kan beskrivas som ett övervägande eller ett slags överläggning. Det är också det som fordras i etiska frågor, eftersom dessa alltid utmärks av att det inte finns ett bestämt svar att ge i förväg. Aristoteles skulle säga att

[ö]verläggning förekommer alltså i sådana frågor, som för det mesta förhåller sig på ett visst sätt, men där utgången är oklar, eller i de fall, där handlingen inte är preciserad.

(Den Nikomachiska Etiken 1112 a 21–b 14)

Vi behöver inte överlägga om sådant, som redan är visst och säkert men däremot om vad som är ovisst och osäkert. Så är alltid fallet i situationer där människor är inblandade. Det finns inget bestämt svar i förväg på hur en enskild människa skall bemötas. Dialogen erbjuder hjälp – om man beaktar dess potential att vidga våra synsätt och få oss att komma på olika handlingsalternativ.

Det sägs att dialog tar tid och att tid är en bristvara. Men en genuin dialog behöver inte ta mer klocktid i anspråk än andra former för kommunikation. Det som tar onödig tid är oftast att man inte ägnar dialogen hela sin uppmärksamhet, att man inte är öppen, respektfull och lyhörd. Dessa begrepp kan sammanfatta något av vad som fordras av deltagarna i en dialog för att det inte skall bli vilket samtal som helst utan vara just ett utbyte av meningar och innebörder. *Uppmärksamhet* innebär en speciell förmåga till koncentration, som hjälper en att sätta vissa aspekter i fokus och lämna andra därhän. *Öppenhet* kan förstås som en beredskap att rannsaka sina egna uppfattningar och i mötet med andras perspektiv kunna förändras och utvecklas. *Respekt* innebär att låta en mångfald olika röster komma till tals och att uppskatta många olika uppfattningar i stället för att låta sig störas av skillnader i dem. Mångfalden blir, som Aristoteles skriver på ett ställe i Politiken, som ett knytkalas, bättre än vad en enda människa kan bjuda på. *Lyhördhet* är en specialform av engagerat lyssnande, som går långt utöver att bara höra vad någon säger. Det innebär att jag emotionellt lever mig in i ditt tal och svarar på ett sådant sätt att jag visar i mina reaktioner att jag gjort dina ord till mina. Det lyhörda lyssnandet är en väg till självkännedom.

Dialog, gemenskap och identitet

Vi såg i Aristoteles uppfattning om människors dialogiska sätt att relatera till varandra att gemenskap är ett nyckelbegrepp. Det är i själva verket en grundläggande beståndsdel i det mänskliga livet: ”den som inte kan ta del i [gemenskapen] eller inte behöver det, eftersom han klarar sig själv [är],

ett djur eller en gud.”⁷⁸ Vi blir medmänniskor genom att tala med varandra och handla tillsammans i gemenskapen. Gemenskap är inget entydigt begrepp. Vad räknas som gemenskap och vad räknas som andra former av samvaro? Vi grundlägger vår identitet i gemenskapen och i den visar vi för oss själva och för andra vilka vi är. Det förutsätter åtminstone mer än att man delar vissa karaktäristika, som till exempel att vara vänsterhänt eller att komma från en viss ort. För att få status som medlem i en gemenskap måste den erkännas av medlemmarna själva. Gäller det en yrkesgemenskap måste den också oftast erkännas av dem som befinner sig utanför. Detta erkännande är utmärkande för den individuella medlemmens känsla av identitet.⁷⁹

Anta att du är yrkesutövare i hemtjänsten, eller i en annan vårdande eller social praktik. Då delar du med andra i arbetsgemenskapen en etisk grundproblematik, nämligen att i ditt dagliga värv möta personer som är extremt beroende av din hjälp, kompetens och omdömesgillhet för att de skall kunna uppnå något i livet, som de inte kan sörja för på egen hand. Denna, dessa som du skall hjälpa – vem är hon, vem är de? Går det att i ord fånga *vem-heten*, *vem-någon-är*? Knappast, ty så fort vi räknar upp egenskaper, talar vi om något som denna människa delar med andra (annars skulle så att säga inte egenskapen finnas) och det gör henne inte unik. På sin höjd skildrar vi karaktärstyper, men inte unika individer. Denna vem-fråga, att vem-et är mångtydigt och svårfångat hör till livets olösliga gåtor.⁸⁰ Det gör förutsättningarna för all planering ovissa, precis som jag skrev ovan, inte minst i vård och omsorg. Men inom dessa verksamheter tycks det paradoxalt nog som denna oförutsägbarhet om vem någon är både berikar och försvårar kommunikationen, som om den innebär både utmaningar och frustration.

Att bli en människa som tar ansvar för att handlingar utförs på ett etiskt acceptabelt sätt sker i en gemenskap. Enligt Aristoteles var vänskapen grunden för att samhällsgemenskapen skulle utvecklas. Idag kan vi bli anklagade för korrupktion eller nepotism om vi odlar vänskap i arbetslivet. Men i en arbetsgrupp där det råder en vänskaplig anda torde det finnas ett samband mellan dygd och gemenskap. En vän är enligt Aristoteles en person vi värderar för att hon har goda egenskaper. Vidare menar han att vänner har ett gynnsamt inflytande:

Man anser också att parterna blir bättre genom att de påverkar och korrigerar varandra. För de lär sig av varandra sådant som de uppskattar hos den andre.

(Den Nikomachiska Etiken 1171 b 35–1172 a 15)

---

78 *Politiken* 1253 a 27–29.

79 Se vidare Blum, *ibid.*, kap. 7.

80 Se Arendt, *Människans villkor*, kap. V, ”Handlande”.

Av detta följer att vänskap är det slags relation, som tjänar som en naturlig grund för etisk utveckling. Vad är det mera specifikt gemenskapen hjälper till med? Den kan, bland mycket annat, ha betydelse för att upprätthålla ett etiskt ansvarsfullt handlande, även när det inte är grundat i ett djupare motiv utan kanske startar utifrån ett plötsligt medlidande eller ett samvetsstygn. Kamraten som utför något särskilt krävande gör det kanske lättare för en själv att fortsätta på den inslagna vägen, även om den verkar snårig. Aristoteles menar att det är lättare att iaktta hur andra handlar än att lägga märke till hur vi själva handlar. Att se att våra kamrater engagerar sig i samma svåra problem som vi själva, kan legitimera och stärka de motiv vi redan har, fast vi endast är vagt medvetna om dem. Vi känner också igen vårt eget sätt att handla i andras. Därför behöver du vännen för din självkänedom.

Gemenskapen kan också påverka den individuella medlemmens uppfattning om vad som å ena sidan är sådant som inte är mer än rimliga krav – det som jag inledningsvis kallade ordinära dygder; respektive vad som är ett speciellt dygdigt handlande. Låt oss föreställa oss att du arbetar i hemtjänsten och flyttar från en arbetsplats till en annan. På den förra var det låga krav, få möten och ringa ansvar utöver det formella. På den nya arbetsplatsen är det betydligt större krav och innefattar att du deltar i dialog om vad en god omsorg är och i utvärdering av verksamheten. Till en början upplever du det som tröttande och mer än vad man egentligen kan kräva. Men efter ett tag ändrar du uppfattning. I takt med att du upplever att de olika ”extra” åtagandena gynnar dem som behöver din hjälp, kommer du att värdera dessa positivt. En viktig del i denna värdering kommer att utgöras av att dina kolleger inte uppfattar åtagandena utöver själva den formella arbetsinsatsen som orimliga pålagor. Gemenskapen skärper alltså medlemmarnas förmåga att upprätthålla en viss professionell ”dygdig” nivå, som är högre än institutionens formella standard.⁸¹

Slutord: Om ord som binder och ord som befriar

Att tala är samtidigt att handla. När vi uttalar oss i en etisk fråga, innebär det att förfäktat en ståndpunkt och det visar vem vi är, samtidigt som det är en handling i sig. Många handlingar, kanske de flesta, utförs på talets vis. Varje tal och varje handling sätter igång något, vars konsekvenser vi inte kan förutse. Mina reaktioner på ditt tal och dina handlingar, är något som du aldrig kan förutsäga, ännu mindre vad det i förlängningen leder till och vilka nya processer det kommer att starta. Vi är därför alltid i någon mån ”skyldiga” till konsekvenser, som vi aldrig har kunnat förutse. I manualer och yrkesetiska koder kan aldrig det händelseförlopp förutses som startar,

---

81 Utförligare om sambandet mellan dygd och gemenskap, se Blum, ibid. kap. 7.

när människor möts ansikte mot ansikte. Förutom att det som tal och handlande sätter igång är *oförutsägbart*, är det *oåterkalleligt*.

Jag skulle som avslutning på denna artikel vilja uppmärksamma två specialfall av dialog, nämligen *löftet* och *förlåtelsen*.⁸² Där är det uppenbart dels att tal och handling är två sidor av samma sak, dels att talet i sig skapar etik. I en organisation vars uppgift är att arbeta med människor som av olika skäl har nedsatta funktionsförmågor, som har tappat sin ork, fysiskt eller mentalt, för längre eller kortare tid, borde det vara särskilt beaktansvärt att uttalandet av vissa ord står för handlingar med sociala konsekvenser. De sätter igång ett särskilt slags samspel. Syftet med löftet är att i någon mån råda bot på det oförutsägbara. Förlåtelsens syfte är att befria från en oåterkalleligt begången handling.

Mot den ovisshet som kommer av att det inte går att förutsäga konsekvenserna av människors handlande, finns det ändå ett visst skydd, nämligen den mänskliga förmågan att avge och hålla löften. Löften binder människor samman i förpliktelser. Löften i form av fördrag eller överenskommelser, som fästs i lag har alltid varit centralt i det politiska tänkandet. Enligt den tysk-judisk-amerikanska filosofen Hannah Arendt upprättar människor löften som ”öar av visshet i det ovissas mörka hav”.⁸³ Detta är den enda möjliga visshet som går att uppnå vad gäller mänskliga angelägenheter. Den är förstås bräcklig, eftersom möjligheten alltid finns att löftena inte infrias. Men om vi inte genom löften riktar in oss på en viss framtid, skulle vi inte kunna upprätthålla vår identitet utan i stället bli vilsegångna i tvetydigheter och motsägelser. Löftet är en talhandling vars ord i sig skapar etik. Rösten, tonfall och ljudstyrka skapar förståelse för den talandes avsikter genom att ge eftertryck åt, alternativt försvaga dem, medan talet förklarar, sätter in handlingen i ett betydelsesammanhang: att den som säger ”jag lovar” samtidigt förpliktar sig till en verklighet skapad genom själva utsägandet av orden. Några speciellt betydelsefulla uttalade ord, som den talande och hennes samtalspartner tilldelar en viss mening, verkar som en vägvisare in i framtiden. Detta borde vara särdeles beaktansvärt på alla nivåer i en socialtjänstorganisation – från politiska utfästelser, över de ekonomiska och administrativa mekanismernas logik högt uppe i den hierarkiska byråkratin, biståndsbedömningarnas balans mellan individers rättigheter och verklighetens inskränkta resurser till socialarbetarens möte med den som behöver hjälp. Det torde inte gå att på någon nivå komma undan talets etikskapande funktion.

Om löftet sätter upp något förestående som en vägvisare in i framtiden, relaterar sig förlåtelsen till det förflutna och återkallar något som har hänt. Att förlåta är givetvis också en talhandling, Hannah Arendt skriver att

---

82 För tankegångarna om tal som handling och om just löftet och förlåtelsen som talhandlingar se Arendt, *ibid.*

83 Arendt, *ibid.* s. 283.

Jesus från Nasaret förmodligen var den förste som förstod vad förlåtelsen förmår i fråga om våra relationer till varandra och för vår möjlighet att handla konstruktivt tillsammans. Den naturliga motsatsen till förlåtelse är hämnd, som ju bokstavigt talat är ett slags re-aktion och därför bunden till den ursprungliga felande handlingen. Genom de kedjereaktioner, som är utmärkande för allt handlande förlänger hämnden den felaktiga handlingen in i framtiden och alla berörda blir som fjättrade vid den och förmår endast reagera men inte agera. Förlåtelsen däremot är början till något nytt och innebär frihet från det förflutna. Förlåtelsen är med nödvändighet en ömsesidig talhandling, den utspelas mellan ett ”du” och ett ”jag”. Den fordrar att den som förlåts, godtar vad den som förlåter säger genom att svara med att eftersänka en skuld. Att något var en felande handling, måste dessförinnan ha bottnat i ett ömsesidigt erkännande. Först vid denna ömsesidighet kan vi avbördas konsekvenserna av våra handlingar. Utan möjlighet till förlåtelse skulle vår handlingsförmåga begränsas till en enda handling, vars konsekvenser på gott och ont skulle förfölja oss hela livet.

Referenser

- Arendt, Hannah (1958, sv. övers. 1986), *Människans villkor. Vita activa*, Göteborg: Röda bokförlaget.
- Aristoteles, *Den Nikomachiska Etiken*, Mårten Ringboms övers., Stockholm 1967: Natur och kultur.
- Aristoteles, *Politiken* Karin Blomqvists övers., Surte1993: Paul Åströms förlag.
- Blum, Lawrence (1994), *Moral Perception and Particularity*, New York: Cambridge University Press.
- Bemötandet av äldre, SOU 1997:170.
- Cavarero, Adriana, ”Politica delle voci”, *MicroMega* no 4/99.
- Ethos, nr 1/2001 Stockholm: ”Akademin för etik i arbete”.
- Furberg, Mats (1998), *Du*, Stockholm, Thales.
- Lemotiv nr 1/2001, Idéskrift om ledarskap, Stockholm: CASL, Handelshögskolan.
- Murdoch, Iris (1970), *The Sovereignty of Good*, London: Routledge.
- Platon, *Staten*, Claes Lindskogs övers., Nora 1993: Nya Doxa.
- Ramirez, José Luis (2001), ”Den mänskliga existensens grund” – en undersökning om tillitens fenomenologi, *Tillitens ansikten*, Lund: Studentlitteratur.
- Ramirez, José Luis och Gunilla Silfverberg (1999), *Dygd i yrke och samhälle. Aristoteliska undersökningar om etisk klokhet och social yrkesskicklighet*, Stockholm: diaLOGOS.
- Silfverberg, Gunilla (1999) *Praktisk klokhet. Om dialogens och dygdens betydelse för yrkesskicklighet och socialpolitik*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Ändring av socialtjänstlagen, regeringens prop. 1996/97:124.

Språkets makt och makten över språket

Torsten Thurén

För ett par år sedan mördades en ung kurdisk kvinna, bosatt i Sverige, av sina två farbröder. Hon dödades därför att hon inte anpassade sig till de krav på uppförande som släkten ställde utan ville leva som sina svenska jämnåriga. Fallet blev mycket uppmärksammat och kallades i pressen för ”hedersmord”. Men är det verkligen en bra beteckning? Heder är ju något positivt; att säga att någon är hederlig är beröm. Inte kan väl ett mord vara berömvärt? Innebär det inte att urskulda mördarna att kalla deras gärning för ”hedersmord”?

De journalister skrev om mordet avsåg naturligtvis inte att försvara det. Ändå kan det uppfattas så. Vi har här ett tydligt exempel på hur språket kan styra tanken. De ord vi väljer präglar vår bild av verkligheten i mycket större utsträckning än vi vanligen är medvetna om.

Att välja sina ord

Inom språkvetenskapen brukar man skilja mellan ett ords *denotation*, huvudbetydelse, och dess olika *konnotationer*, bibetydelser. Konnotationerna är de olika associationer som ordet för med sig, exempelvis att något är bra eller dåligt, berömvärt eller förkastligt.

Denotationen av ordet ”mord” är att döda en människa. Konnotationen är att detta är något förkastligt, något brottsligt. ”Heder” definieras i ordboken med ord som ”anseende”, ”oförvitlighet”, ”redbarhet” och ”ärlighet”. Det är alltså denotationen. Eftersom heder anses som något lovvärt har ordet dessutom en positiv konnotation. Det verkar alltså som om ordet ”hedersmord” är självmotsägande ungefär som ”fulsnygg”, ”nygammal” eller ”dumklok”. Den språkliga termen är *oxymoron* som betyder just dumklok.

Men så enkelt är det inte. Man kan nämligen resonera så här: ordet ”heder” är *flertydigt*. Grundbetydelsen är att uppträda så att man blir uppskattad och respekterad av människorna i sin omgivning. Den svenska vardagsbetydelsen är ungefär att alltid tala sanning, att stå vid sitt ord, att betala sina skulder i tid och så vidare. I andra kulturer har man andra, ofta starkare, hedersbegrepp. Det kan exempelvis innebära att kvinnor ska lyda stränga moralnormer, framför allt när det gäller sexualitet. Den kvinna som bryter mot dessa normer drar skam över hela sin släkt. För att återupprätta släktens heder kan det till och med uppfattas som nödvändigt att döda kvinnan.

Det handlar alltså om djupa kulturskillnader mellan svenska normer och de normer som kan leda till att kvinnor dödas för hederns skull. Och nu får frågan om det lämpliga i att använda ordet "hedersmord" en ny aspekt. Det *kan* uppfattas så att man accepterar, eller i varje fall respekterar, de normer som ligger bakom mordet. Men ordet "heder" är etablerat inom socialantropologin i denna betydelse, så det lär vara svårt att ändra det. I brist på bättre kommer jag själv i fortsättningen att använda ordet "hedersmord".

Annars kunde exempelvis ordet "skammord" användas i stället för "hedersmord". Denotationen blir den samma, men den positiva konnotationen ersätts med en negativ. Sådana medvetna ordbyten för att ersätta ett ord med olämpliga konnotationer är inte helt ovanliga.

Inte minst när det handlar om etniska grupper är det vanligt med ordbyten. "Lappar" har blivit "samer", "zigenare" har blivit "romer" och "eskimåer" har blivit "inuitter". I USA användes ordet "neger", allmänt ännu på 60-talet. Även Martin Luther King talade om *negroes*. Men ordet ansågs vara nedvärderande, så det byttes ut mot "färgad", *colored*. Så småningom fick även det ordet en negativ klang, och därför byttes det mot "svart". Men inte heller det ansågs vara riktigt bra. Nu talar man i stället om "afroamerikaner" och har därmed avlägsnat alla hudfärgskonnotationer.

Yrken kan byta namn av liknande skäl. "Städare" har blivit "lokalvårdare" och "vaktmästare" har blivit "intendenter". Jobben är de samma, men titeln har blivit finare. Samma sak har skett med beteckningar på handikapp. "Döva" har blivit "hörselskadade", "blinda" har blivit "synskadade", "lama" har blivit "rörelsehindrade" och "idioter" har blivit "förståndshandikappade", allt för att minska fördomarna mot dessa grupper.

En annan metod är att medvetet "avladda" ord på deras konnotationer. Att kalla en manlig homosexuell för "bög" var ursprungligen en förolämpning. Men så börjande de homosexuella själva att kalla sig bögar, och därmed började ordet förlora sina negativa konnotationer. På motsvarande sätt har en del invandrare börjat kalla sig själva för "svartskallar".

Men man kan också "ladda upp" en företeelse genom att byta namn på den. Det som tidigare betecknades med det neutrala ordet "kvinnlig omskärelse" kallas numera "könsstympling". Ordbytet är adekvat. Det handlar om en stympling som inte är jämförbar med den omskärelse som utförs på pojkar.

Ibland verkar det inte hjälpa hur man än byter ord. En gång fanns det "dårhus" i Sverige, ett ord med mycket dålig klang. Därför bytte man ut det mot "sinnessjukhus", men det ordet fick så småningom dålig klang även det. Så bytte man en gång till och fick "mentalsjukhus", ett ord som kanske inte heller det har så god klang, och till sist började man avveckla institutionerna i fråga.

Det är inte heller säkert att ett ord alltid behåller sina konnotationer.

Ordet ”arbetsgivare” tycks ju konnotera en generös person som av ren välvilja skänker bort arbete. Därför har man från politiskt radikalt håll velat byta ur ”arbetsgivare” mot ”arbetsköpare”, vilket onekligen är sakligt mera korrekt. En anställd säljer ju faktiskt sin arbetskraft till ”arbetsgivaren”. Men ordet ”arbetsgivare” lever ändå kvar, förmodligen därför att det har förlorat sin ideologiska laddning. Ingen lär uppfatta sin chef som något slags jultomte, vad han än kallas.

Valet av ord kan ibland visa hur man uppfattar en företeelse. Om en målning på en vägg kallas ”klotter” innebär det att det är något som förfular omgivningen, men om det kallas ”grafitti” innebär det att det är frågan om konst som snarare förskönar den.

Borgerliga personer protesterar ibland mot ordet ”välfärdssamhälle” och föredrar ”välfärdsstat”. De menar att människor kan ha välfärd även om denna inte levereras av staten. ”Allmännyttan” är ett annat laddat ord vars positiva konnotationer inte alla gillar. ”Jämlikhet” låter trevligare än ”platt lönestruktur”, och ”flexibilitet” låter trevligare än ”otrygghet”. Ett förslag om skattelättnader för hushållstjänster kom inte långt, eftersom diskussionen om förslaget kom att kallas för ”pigdebatten”. Associationerna till forna tiders förtryckta pigor gjorde förslaget omöjligt.

Ordet ”kapitalism” påminner på sätt och vis om ”heder”. Det har en bestämd denotation, och kan användas som ett neutralt fackord exempelvis i nationalekonomin. Men i politiska sammanhang har det fått negativa konnotationer, och anhängare av kapitalismen brukar föredra att tala om ”fri företagsamhet” eller ”marknadsekonomi”.

Orden kan inte bara styra känslorna utan också tanken.

En nergången man, trasigt klädd och berusad kommer raglande gatan fram. Om någon då säger: ”Där går en utslagen”, tror vi kanske att det är ett objektivi och sakligt konstaterande. Men uttrycket antyder något som är långtifrån självklart, nämligen att personen i fråga är ett offer för en yttre kraft som har slagit ut honom. Hans elände är samhällets fel kan man litet slarvigt säga. Den som säger ”Där går en alkoholist” uppfattar däremot mannen som sjuk och i behov av vård. Och den som säger: ”Där går ett fyllo” antyder att mannen själv är ansvarig för sitt tillstånd och har anledning att skämmas. Ordvalet indikerar alltså inte bara hur det är ställt med mannen utan också vad hans sorgliga situation beror på.

Ordet ”handikappad” styr också tanken. Det betyder ju att ha svårt att klara sig. Men ett handikapp gäller sällan inom alla områden. Den som har svårt att gå är handikappad när han eller hon ska ta sig över gatan men inte när han/hon sitter vid datorn. Den som har svårt att höra är handikappad i en föreläsningssal men inte när hon sitter hemma och läser en bok. En ”handikappad” behöver alltså inte vara handikappad i alla sammanhang. Ordvalet kan alltså leda till att man överbetonar en aspekt i en människas liv och underbetonar andra.

Det finns en tendens att det ekonomiska språket sprider sig till andra områden än de rent ekonomiska. Det talas exempelvis ofta om hur viktigt det är med ”investering i utbildning”. Vi lever i ett kunskapssamhälle, sägs det, och därför måste vi investera i ”humankapital”. Om kunskapen inte bidrar till att produktionen ökar, då är det ingen investering utan ”konsumtion” av i princip samma slag som av, säg, läsk eller hamburgare. Det här språkbruket innebär att utbildningen ses ur ett renodlat ekonomiskt perspektiv.

Det är inte i och för sig fel att uttrycka sig på det sättet. Kunskap är viktig för näringslivet. Men det ekonomiska språket är ensidigt. Det finns andra aspekter på kunskap än de ren ekonomiska. Kunskap kan uppfattas som ett egenvärde, något som gör våra liv rikare och som gör oss bättre skickade att fullgöra våra uppgifter i ett demokratiskt samhälle. Även om det som denoteras är det samma om man ”investerar i humankapital” eller om ”människor skaffar sig kunskaper” så är det ändå frågan om olika saker. Här ser vi återigen hur språket kan framhålla vissa aspekter på tillvaron och dölja andra.

Att tala i bilder

Bildspråk, *metaforer*, är ett kraftfullt verktyg att beskriva verkligheten med. En metafor kan vara belysande och få en att se tillvaron ur nya perspektiv. Eftersom den visar på likheter mellan vitt skilda företeelser kan en lyckad metafor få oss att uppmärksamma hittills okända sammanhang. Men metaforer kan också förvända synen och få oss att se sammanhang där det inte finns några eller att uppmärksamma en aspekt och missa en annan.

Ordet ”flyktingvåg” liknar flyktingarna vid vattenmassor som hotar att översvämma landet. Det är inte ett ord som uppmuntrar till en generös flyktingpolitik. När man däremot i samband med EU:s flyktingpolitik talar om ”Fästning Europa” innebär denna metafor från militärlivet en kritik mot en alltför restriktiv politik. För den historiskt kunnige har metaforen mycket negativa konnotationer. Uttrycket användes nämligen i Nazityskland när kriget började gå dåligt.

När vi talar om ”könsroller” tänker vi kanske inte på att det är frågan om en metafor. Men egentligen är det ju en bild från teaterns värld. Ordet konnoterar att när mäns och kvinnors beteenden skiljer sig från varandra så är det något inlärt, ett slags skådespeleri. Den motsatta åsikten, att könsskillnaderna är medfödda, har avvisats redan genom ordvalet.

När man talar om ”investering i humankapital” kan det uppfattas bokstavligt. Kunskap *är* ett slags kapital. Men man kan också uppfatta det som en bild. Man *liknar* människors kunskap vid maskiner, datorer, lastbilar och annat realkapital som företagen investerar i.

De som uppfattar alla mänskliga beteenden som ekonomiska transaktioner brukar kallas ”ekonomister” – ett ord med negativa konnotationer. Enligt ekonomisterna väger man fördelar och nackdelar ungefär som när man gör upp en affär även när man exempelvis röstar i politiska val. Det finns till och med ekonomister som liknar äktenskap vid en affärstransaktion där de båda kontrahenterna rationellt och kyligt väger ekonomiska fördelar och nackdelar innan de sluter sitt äktenskapliga kontrakt. Den underförstådda tanken är att människan främst drivs av egosim och att samhället fungerar effektivast om denna egoism får komma till uttryck på samma sätt som mellan säljare och köpare i affärlivet.

Men samhället kan också betraktas som en maskin och politikerna som ett slags ingenjörer. Ekonomiska metaforer används gärna av liberaler, medan samhällelig ingenjörskonst är mera populär inom den politiska vänstern. Om samhället är en maskin kan en skicklig samhällsingenjör konstruera om det så att det blir bättre. Men uttrycket ”samhällelig ingenjörskonst” har med tiden fått negativa konnotationer. Det associerar till iskalla teknokrater som betraktar människorna uppifrån och behandlar dem som kuggar i sitt maskineri. Och visst finns det fog för kritiken. Så här skrev en ledande socialdemokrat, Alva Myrdal, 1944:

De mest förhårdade syndarna mot sunda bostadsvanor kommer att förbli oberörda av så milda påverkningar. De kan endast nås genom en effektiv bostadsinspektion. Denna måste i sista hand stödja sig på lagstiftning och polismakt, men i tillämpningen bör den givetvis främst begagna sig av rådgivning och personlig påverkan. ... Den springande punkten i modern bostadslagstiftning är huruvida man skall nöja sig med en bostadsinspektion som förbjuder en viss undermålig bostad bebos, eller om man skall ha en som ingriper mot att en familj genom eget förvållande låter sina barn leva under de godkända, bostadshygieniska normerna.

Så talar en samhällsingenjör.

Ytterligare en metafor är att samhället betraktas som ett levande väsen. Innebörden blir då vanligen konservativ. Ända sedan antiken har biologiska metaforer använts som försvar för klasskillnader. Följande gamla romerska fabel, berättad av Alf Henrikson, handlar om hur en romersk aristokrat fick några uppstudsiga bönder på bättre tankar.

Det hände sig, sade han, att kroppens olika lemmar förtörnades på magen, som satt sysslös och bara tog emot all föda som de själva med slit och släp skaffade fram. De beslöt att göra revolution och sluta med att underhålla magen; benen skulle inte bära magen till bords, händerna inte föra maten till munnen, tänderna inte tugga åt magen, och så vidare. Resultatet blev förstås att hela kroppen förtvinade, och på samma sätt, påpekade Menensius Agrippa, måste det gå med samhället om dess närande medlemmar slutade

försörja de tärande. Folket lyssnade märkvärdigt nog till denna undervisning och inlät sig på förhandlingar ...

Inte bara klasskillnader kan försvaras med hjälp av biologiska metaforer utan även allmän försiktighet i att ändra på det bestående. Man kan ju inte skära i en levande varelse hur som helst utan att orsaka irreparabla skador. Det samma gäller också ”samhällskroppen”, säger man. Radikala reformer blir jämförbara med amputationer. Ska man reformera måste det ske långsamt och försiktigt, ”organiskt”.

Bilden av samhällen som levande väsen kan också tillämpas på invand-
rars svårigheter att anpassa sig till det svenska samhället och till de svenska normerna. Det går inte, säger man, att rycka loss vissa normer och byta ut dem mot andra. Resultatet blir lätt att hela normsystemet rasar ihop. Att hedersmord inte kan ursäktas är en sak. Men de attityder till kvinnan och kvinnas ställning i familjen som hedersmorden är ett extremt uttryck för, de attityderna är väsentliga drag i kulturen. När invandrarflickor börjar leva lika fritt som sina jämnåriga svenska kamrater hotas en hel livsstil. Anpassningsproblem leder till ”rotlöshet”. Det är inte lätt att ”plantera om” människor i nya miljöer.

Den allra mest kända och populära svenska samhällsmetaforen är ändå den om ”folkhemmet”. Den formulerades av den blivande socialdemokratiska landsfadern Per Albin Hanssons 1928 på detta sätt:

Hemmets grundval är gemenskapen och samkänslan. Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn. Där ser icke den ene ner på den andre, där försöker ingen skaffa sig fördel på andras bekostnad, den starke trycker icke ner och plundrar den svage. I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet. Tillämpat på det stora folk- och medborgarhemmet skulle det betyda nedbrytande av alla sociala och ekonomiska skrankor som nu skilja medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttna och utarmade, plundrare och utplundrade.

När bilden av folkhemmet lanserades skedde det i samband med att socialdemokratin ändrade kurs. Den fredliga och idylliska bilden av folkhemmet kom som en ersättning för ”klasskampen”, en metafor från krigets värld som förutsatte en oförsonlig motsättning mellan arbetare och kapitalister. ”Folkhemmet” konnoterar i stället en grundläggande harmoni mellan alla svenskar. Men folkhemsmetaforen undviker samtidigt den biologiska metaforens passivitet. Ett hem kan man ju utan problem möblera om. Per Albin Hansson betonade ju också reformaspekten – att folkhemmet när det väl var färdigbyggt skulle präglas av jämlikhet.

Metaforen visade sig vara lyckad och har som bekant fått ett långt liv.

Men bilden av samhället som ett hem kan vara inskränkt och uteslutande. I ett hem finns det ju för det mesta bara plats för familjemedlemmar. I en globaliserad värld med stora folkomflyttningar fordras kanske andra metaforer. En sådan är ”den globala byn”. Att vidga vyerna från hemmet till byn är ju alltid något.

Att sätta etiketter

Vad är hedersmordet exempel på? Att mordet blev så uppmärksammat som det blev beror uppenbarligen på att det inte uppfattades som något isolerat och udda utan som en del av ett större sammanhang.

När medierna diskuterade hedersmordet talades det om att den kvinno-syn som låg bakom brottet är något som ”invandrarflickor” är utsatta för. Men det stämmer naturligtvis inte. Förvisso är det bara flickor med s.k. invandrabakgrund som utsätts för den form av förtryck som tar sig uttryck i hedersmord. Men det är långt ifrån alla flickor med invandrabakgrund som riskerar sitt liv om de bryter mot sin kulturs normer. Flickor som härstammar från Finland, från Balkan, från Latinamerika löper inte den risken, bara de som härstammar från delar av Mellanöstern eller Nordafrika.

I medierna nämndes också ”den arabiska kulturen” i samband med hedersmordet. Men det är inte heller korrekt. För det första förekommer inte hedersmord – och de attityder som ligger bakom hedersmord – överallt i arabvärlden, även om de också finns där. För det andra är hedersmorden inte enbart koncentrerade till arabvärlden. Det var ju faktiskt en kurdisk, inte en arabisk flicka, som var offer i det svenska fallet.

Islam utpekades också i samband med hedersmordet, men inte heller det stämmer. Företeelsen finns även bland kristna i Mellanöstern.

Hedersmordet är alltså varken något exempel på hur invandrare, araber eller muslimer tänker och handlar.

Är ”hedersmord” över huvud taget en särskild kategori brott? Är det inte snarare exempel på ett allmänt kvinnoförtryck som förekommer i alla länder och i alla kulturer? Även svenska män misshandlar och mördar kvinnor. Varför ska man särskilt framhålla just detta mord och till och med ge det en särskild beteckning? Det aktuella fallet var ju en unik händelse, vilket långt ifrån är fallet när svenska män mördar svenska kvinnor. Innebär det inte att man pekar ut vissa grupper och därmed underblåsar fördomar mot dem?

Å andra sidan: förvisso är hedersmordet en avart av ett generellt kvinnoförtryck. Men det är en högst speciell avart. Det handlar ju faktiskt om nära släktingar som noggrant planerade brottet. Om man inte ser hedersmorden som en särskild kategori, försvåras möjligheten att förstå dem och därmed att förhindra sådana mord i framtiden.

Vad det handlar om tycks vara attityder som utmärker förmoderna

samhällen. Kanske är hedersmorden jämförbara med exempelvis dueller och släktfejder som har förekommit även i Europa i ganska sen tid.

De här exemplen visar på vådan av att använda ett slapt och okunnigt språk när man behandlar känsliga frågor. I den förståliga upprördheten över ett brutalt dåd riskerar man att sprida felaktiga och fördomsfulla uppfattningar. Men exemplen visar också hur svårt det ofta är att hitta lämpliga ord när vi ska klassificera en företeelse. Och klassificera måste vi.

Den verklighet vi möter är en sömlös värld där det ena går in i det andra utan klara gränser. Men en sådan värld är kaotisk och omöjlig att hantera. Vi måste därför dela upp verkligheten i kategorier och sätta namn på de företeelser vi möter för att över huvud taget kunna orientera oss i tillvaron. En sådan uppdelning kallas *taxonomi*. Taxonomi förekommer i alla sammanhang. Historiken delar upp det förflutna i epoker, musikkännaren skiljer mellan olika musikstilar, konstkännaren mellan olika konstriktningar, den motorintresserade mellan olika bilmärken och så vidare. Läkaren säger: "Där kommer en magsårspatient". Politikern säger: "Där kommer en socialdemokrat." Socialarbetaren säger: "Där kommer en klient." Vi vet att varje människa är en unik individ men talar ändå om storstadsbor och landsbygdsbor, om högutbildade och lågutbildade, om friska och sjuka. Vi kan helt enkelt inte undvika att bunta ihop en mängd olika individer och sätta samma etikett på dem. Att vi delar upp våra medmänniskor i olika grupper är oundvikligt. Problemet är *hur* vi gör det.

Ordet "invandrare" är en etikett som kan ifrågasättas. Är det inte absurt att bunta ihop människor från Chile, Somalia, Bosnien, Finland och en rad andra länder? Och ännu mer absurt är det väl att skilja mellan första och andra generationens invandrare?

Ja, i fallet med hedersmordet är det utan tvivel absurt. Det är över huvud taget ganska osofistikerat att inte kunna skilja mellan olika invandrargrupper. Men om det finns någonting som är gemensamt för alla som invandrar till Sverige, då bör ordet "invandrare" ändå kunna användas om dem. Och det finns faktiskt något gemensamt. Alla måste anpassa sig till förhållandena i ett främmande land med alla problem detta medför. Svårigheterna varierar visserligen mellan olika grupper, men de finns där. Tyvärr finns det också något annat som är gemensamt, nämligen den diskriminering invandrarna utsätts för. Dessutom finns det tendenser till ghettobildning och till att anpassningssvårigheterna lever vidare även i den yngre generationen. Det är därför man talar om andra generationens invandrare. I dessa fall innebär det att sopa problemen under mattan att *inte* ha en beteckning för "invandrare". Det kan alltså ibland vara berättigat att tala om invandrare i allmänhet medan det i andra sammanhang är nödvändigt att precisera vilka invandrargrupper det handlar om.

Om massmedierna uppmärksammar enstaka fall av hedersmord alltför

mycket kan det ge upphov till ”rasism”, har det sagts. Men vad är rasism egentligen?

Ordet definieras i Svenska Akademiens Ordlista som ”åskådning som hävdar att olika människoraser har olika värde och bör ha olika ställning i samhället.” I Svensk Ordbok är definitionen ”åskådning som är baserad på föreställningen om att vissa raser är överlägsna andra”. ”Ras” definieras i Svensk Ordbok som ”människotyp som kännetecknas av yttre ärftliga drag.” Men ordet ”rasism” har under senare år fått en vidare betydelse och används, inte minst i massmedierna, för att beteckna även åsikter som nedvärderar andra kulturer eller för att beteckna främlingsfientlighet i allmänhet. Ordet ”rasism” har alltså fått en vidare betydelse i massmedierna än i ordboken.

Denna betydelseförändring kan försvaras med att det hela tiden handlar om samma attityder. Eftersom öppet rastänkande inte längre anses rumsrent uttrycker man inte längre sin främlingsfientlighet som förakt för främmande raser utan som kritik mot främmande kulturer. Men i grunden är det samma slags fördomar det handlar om, och därför bör också främlingshatarna stämplas som rasister. Ordet ”rasism” har fått en dålig klang, och därför är det bra att det används till att fördöma alla former av främlingsfientlighet.

Ändå finns det skäl att ifrågasätta den här betydelseförändringen.

Rasism i den ursprungliga betydelsen finns förmodligen bara i begränsade mer eller mindre nazistiska kretsar. Och den är lätt att motbevisa. Enligt den moderna vetenskapen finns det inga avgränsade människoraser. De skillnader som existerar mellan människor är skillnader mellan individer, inte mellan grupper.

Men det är svårare att komma till rätta med ett argument som kan låta ungefär så här: ”Det finns visserligen inga medfödda skillnader mellan olika folk. Men det finns skillnader mellan olika kulturer. Och i en del kulturer råder värderingar som inte kan accepteras i ett civiliserat samhälle. Framför allt gäller det kvinnoförtryck. Hedersmord och könsstympning är exempel på sådana värderingar.”

Detta är inte rasism i den ursprungliga meningen. Men fördomsfullt är det. Inte minst muslimer har utsatts för den typen av fördomar. Samtidigt går det inte att komma ifrån att det ligger någonting i argumentet. Hedersmord och könsstympning är oacceptabla, och de förekommer i vissa kulturer men inte i andra. Det duger därför inte att bara avfärda sådana resonemang som ”rasism” eller ”kulturrasism”. De måste bemötas seriöst. Man kan exempelvis upplysa om att hedersmord och könsstympning inte är något som speciellt utmärker islam.

Så har vi dem som inte uttrycker några negativa åsikter om vare sig raser eller kulturer, men som anser att kulturblandning i sig är problematisk. ”Se bara på f.d. Jugoslavien,” säger de. ”Där har olika folk levat

tillsammans i hundratals år. Ändå kan de inte hålla sams. Om Sverige blir ännu mer av ett mångkulturellt samhälle än det redan är kommer vi att få liknande förhållanden här.” Det här argumentet är inte heller lätt att avvisa bara med hänvisning till att det är ”rasistiskt”. Också det måste bemötas med seriösa argument. Man kan exempelvis hänvisa till länder där olika folkgrupper faktiskt har visat sig kunna leva fredligt tillsammans.

Det finns alltså en risk att man avhänder sig möjligheten att skilja mellan verklig rasism och andra former av främlingsfientlighet om man applicerar beteckningen ”rasist” på varje människa som av någon, kanske ogenomtänkt, anledning vill minska flyktingmottagandet. Om var och en som är tveksam till en generös invandringspolitik kallas rasist vad ska man då kalla de verkliga, hårdföra, rasisterna? Det kan därför vara bra att använda olika ord för rasism i egentlig bemärkelse, för misstänksamhet eller fintlighet mot främmande kulturer och för mera diffus främlingsfientlighet. Även om vi måste klassificera och sätta etiketter på människor, kan det alltså finnas skäl att *nyansera* genom att använda sig av flera kategorier.

När är en grupp människor berättigade att kalla sig en nation, ett folk, och inte bara en etnisk grupp, stam eller liknande? Hur stark måste sammanhållningen vara, hur medvetna måste människorna vara om sin nationella identitet? Fanns det förr, men inte nu längre, folk som tjeckoslovaker och jugoslaver? Eller har det alltid bara funnits tjecker, serber, kroater, slovener och så vidare fast de har varit samlade i övernationella statsbildningar? Ordet ”nation” och de olika nationalitetsbeteckningarna är *vaga*. Ofta gör det inte så mycket, men ibland måste orden *preciseras* för att kunna användas.

I en tidningsrubrik har man kunnat läsa rubriken ”Svensk arresterad i Turkiet”. Det handlade om en svensk medborgare. Han var född i Turkiet och betraktades som turk av de turkiska myndigheterna. Han hade kurdiska som modersmål och uppfattade sig själv som kurd. Och det var på grund av hans engagemang för kurdernas sak som han blev arresterad. Sådana fall ställer frågan om nationalitet på sin spets. Vad är det som bestämmer vilken nationalitet en människa har? Är det medborgarskapet eller språket? Bestämmer man själv vilken nationalitet man har, eller gör någon myndighet det?

Här hjälper det inte att precisera. Ordet ”nation” och de olika nationsbeteckningarna är inte bara vaga, de är också *flertydiga*, de betyder helt olika saker. För att undvika missförstånd måste man då definiera exempelvis med orden ”svensk medborgare av kurdiskt ursprung”.

Beträffande finska medborgare som har svenska som modersmål finns det en etablerad beteckning, finlandssvenskar. På motsvarande sätt kan man kalla en person med finska som modersmål som bor i Sverige för sverigefinne. Mannen som arresterades i Turkiet skulle då kallas ”sverigekurd”. De flertydiga orden blir då *specificerade*.

Att jämföra

Varför ägnades så stort utrymme i massmedierna åt fallet med hedersmordet? En orsak är naturligtvis att det var ett upprörande fall. Men uppmärksamheten kan också ha varit ett, förmodligen omedvetet, sätt att avskärma sig. Att se dem som kan begå sådana brott som främmande, som annorlunda än oss själva.

Vår benägenhet att klassificera har samband med vårt behov av att jämföra. Detta är något centralt för allt tänkande. Bokstaven "P" har ingen mening annat än i relation till de andra bokstäverna i alfabetet. Hur många snirkelar man än förser bokstaven med ändras inte dess mening. Däremot får vårt "P" en annan funktion om det relateras till bokstäverna i det ryska alfabetet. Där motsvarar "P" nämligen vår bokstav "R". Siffran "1" betyder ingenting utom i relation till de andra siffrorna. Ett äss har ingen mening om det inte relateras till den andra spelkorten, en schackdrottning betyder ingenting utom i kontrast till den andra schackpjäserna. Och så vidare.

Tecknens mening ligger alltså i deras relation till de andra tecknen. Samma sak gäller ord och begrepp. Människor har svårt att riktigt inse vad fred är förrän de har upplevt krig, de inser inte vad hälsa är förrän de har upplevt sjukdom, inte vad välstånd är förrän de har upplevt fattigdom. Begreppet "svensk" har ingen mening om man inte vet något om andra folk och begreppet "europé" är meningsöst om man inte känner till något om världen utanför Europa.

Ett av de vanligaste sätten att klassificera och jämföra är att göra en tudelning, en *dikotomisering*. Vi dikotomiserar ofta utan att ens tänka på det. Vi delar upp människor i män och kvinnor, barn och vuxna grannar och utsocknes, svenskar och utlänningar, européer och icke européer, laglydiga medborgare och brottslingar, vanliga medborgare och utslagna, överklass och underklass och så vidare.

En ofta använd dikotomi är den mellan utveckling och underutveckling. Men vilken är egentligen skillnaden mellan ett utvecklat och ett underutvecklat land?

Det beror först och främst på vad vi menar med "utveckling". Vanligen avser vi den ekonomiska utvecklingen. Den beräknas ofta som bruttonationalprodukten – BNP – per capita. Men om BNP är mycket ojämnt fördelat kan landet som helhet vara outvecklat, även om det finns en mindre högindustrialiserad sektor som drar upp BNP. Är ett sådant land utvecklat eller underutvecklat? Ett annat kriterium på utveckling är hälsotillståndet som kan utläsas i siffrorna på barnadödlighet och medellivslängd. Är ett land med hög BNP per capita men med hög barnadödlighet och låg medellivslängd utvecklat eller underutvecklat? När FN:s utvecklingsprogram rankar världens länder efter utvecklingsnivå väger man samman en rad olika kriterier – BNP per capita, förväntad medellivslängd, läs-

och skrivkunnighet samt allmän levnadsstandard. Det blir en glidande skala från det högst utvecklade landet (Norge) till det minst utvecklade (Mali). Var gränsen mellan industriland och u-land ska gå är naturligtvis godtyckligt.

Det är alltså viktigt att vara medveten om att dikotomisering vanligen handlar om *mycket* grova, ibland rent missvisande förenklingar. När man dikotomiserar bortser man från nyanser och mellanformer.

”Vi och dom” är en gammal och slitstark dikotomi. Alla har vi en benägenhet att skilja ut oss från andra. Arbetaren tar avstånd från överklassen och vice versa. Feministen framhåller att i manssamhället betraktas mannen som regeln och kvinnan som undantaget. Nationalisten ser ner på grannfolket – serben på kroatien, estländaren på ryssen och så vidare. Svensken gör sig en schablonbild av invandraren och glömmer lätt att invandrarna kommer från många olika kulturer.

Varför är det så vanligt att tänka i termerna ”vi och dom”?

En förklaring kan vara vårt behov av att ha någon att jämföra oss med och känna oss överlägsna. Vad är det för mening med att vara hederlig och rättskaffens om det inte finns skurkar och banditer att förfasa sig över? Vad är det för glädje med att vara nykter och skötsam om det inte finns alkoholister och narkomaner att se ner på? Den brottslighet som bedrivs av infödda svenskar förefaller beskedligare när den jämförs med Invandrarernas hemska hedersmord. En del cyniker menar att samhället skapar utstötningmekanismer för att få ett lagom stort antal avvikare som man kan ta avstånd från.

Det är dock inte alltid ”dom” betraktas som underlägsna. Ibland uppfattas de också som farliga, som Fienden. Det kan gälla den yttre fienden men också den inre. De maktavande är rädda för de revolutionära massorna. Folket fruktar och hatar de maktavande. Svenskarna är rädda för att invandrarna ska ta jobben ifrån dem. Och så vidare.

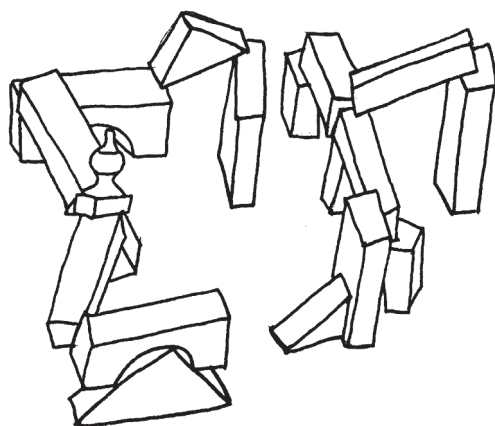
Till sist

Jag hoppas att de här exemplen har visat att det inte går att beskriva verkligheten ”som den är”, neutralt och opartiskt. Vi måste tolka den, antingen vi vill eller inte. De ord och det bildspråk vi använder styr både känslan och tanken. Vi klassificerar och dikotomiserar. Vi delar upp våra medmänniskor i ”vi och dom”. Och så vidare. Fallet med hedersmordet är ovanligt tydligt, men samma mekanismer verkar i snart sagt alla sammanhang. Vårt språk är genomsvrat av tolkningar och värderingar. Därför är det viktigt att vi är medvetna om hur vi formulerar oss så att vi inte uttrycker åsikter vi inte står för. Lika viktigt är det att vi är medvetna om det andra säger och skriver. Inte minst väsentligt är det att vara uppmärksam på massmedierna, och då inte bara på *vad* som sägs utan också *hur* det sägs.

IV

Varning för etik

Bengt Börjeson

Varning för vård!

För ett par decennier sedan, i slutet av 60-talet eller början av 70-talet utkom en antologi, *Varning för vård*, med olika uppsatser skrivna av den tidens bästa forskare i Norden inom det sociala arbetets och behandlingsforskningens områden (fastän då var socialt arbete ännu inget formellt ämne vid universiteten som man kunde forska i).

Varför ”varning för vård”?

Utgångspunkten för samtliga skribenter var en vrede mot institutionsvården i dess olika former, fängelserna, mentalsjukhusen, alkoholistanstalterna, barnhemmen – men också institutioner för barn med förstånds-handikapp, för blinda och döva barn osv. Man menade att det fanns en retorik om vård och behandling när det gällde dessa institutioner som hade föga med verkligheten att skaffa men som förhindrade den kritiska genomlysningen av den ’behandling’ som verkligen mötte klienterna. En av de mest spännande samhällsforskarna ”på den tiden”, den norske sociologen Nils Christie, drog radikala konsekvenser av vad han ansåg vara vårdretorikens mystifierande funktion och föreslog att de norska institutionerna för ungdomsvård i stället skulle kallas ungdomsfängelse. Att kalla dessa institutioner för vårdande institutioner innebar en grundläggande missuppfattning om institutionernas funktion – att straffa unga människor för de brott de begått. Vårdbegreppet gjorde det också lättare för ”samhället” att placera ungdomar på slutna institutioner med gott samvete – man skulle ju ge dem den bästa möjliga vård. Den nymornade entusiasmen för ’etik inom socialtjänsten’ kan leda till något motsvarande. Man kan väva samman princip- och värderesonemang till en högstämmd retorik, en retorik som inte endast döljer verklighetens beskaffenhet men som får oss att inbilla oss att vi engagerar oss för den Andre, medmänniskan (och som ger oss gott samvete).

När utvecklades *den etiska diskursen inom socialtjänsten* – och varför? Etiska frågeställningar har naturligtvis alltid varit viktiga när vi begrundat det sociala arbetets villkor, men jag avser etikdiskussionen som *ett diskursfenomen*, en övergripande och avsiktlig analys av det sociala arbetets teori och praktik utifrån ett värdeperspektiv. Jag har inte ett precist svar, men en startpunkt var det s.k. Alby-fallet som var löpsidesstoff för nästan jämnt två decennier sedan. Jag påminner läsaren – med risk för egna minnesfel – om förspelet till historien. Från klienternas sida kom stark kritik mot det bemötande de rönt från socialarbetarna på socialkontoret i

Alby utanför Stockholm. Flera av dem var invandrare, och skälet till deras möte med socialtjänsten var nästan alltid den ekonomiska nödvändigheten. De var utan jobb, hade stor försörjningsbörda osv.

Vid Alby hade socialarbetarna med hjälp av en utländsk konsult utvecklat en ”modell” för bemötandet av klienten, som innebar att man systematiskt misstrodde klienten i den sårbara egenskapen av att vara just klient. Det fanns särskilt två inslag i bemötandet som klienterna upplevde som nedsättande. Man underkände deras beskrivning av den ekonomiska situationen och misstrodde deras berättelser om svårigheten att få jobb. Man utvecklade en tidig variant av den s.k. Uppsala-modellen med krav på att klienterna skulle kunna uppvisa bevis på att de sökt arbete på ett aktivt sätt – i klartext: man tvingade klienterna till upprepade rundvandringar till arbetsgivare som inte hade några jobb att erbjuda. Men mer upprörande var beskrivningarna av själva samtalen med socialarbetarna. De skedde mellan klienten och en socialarbetare och med en kollega till socialarbetaren som avlyssnade diskussionen men som ofta intervenerade med repliker av typen: ”hör du hur hon försöker blanda bort korten?”, ”märker du hur han undviker att svara på din fråga?”

Arbetsmetoderna i Alby – som socialarbetarna själva kände stolthet över – ”äntligen är vi professionella!” granskades och utreddes av Socialstyrelsen och några av ledamöterna i dess Vetenskapliga råd yttrade sig efter att ha läst handlingarna i fallet. Socialstyrelsens beslut innebar en stark kritik mot socialtjänsten i Alby, men man hade inga egentliga befogenheter att följa upp beslutet, huvudmannen för socialtjänsten är ju kommunen. Från Kommunförbundets sida tog man inte på allvar itu med själva frågan om bemötandet av klienterna utan ägnade sig mer åt att försvara ”det kommunala självstyret”. Regeringen – Socialdepartementet – var också ytterst obenägen att gå in i det konkreta ärendet. För Socialstyrelsens generaldirektör, Barbro Westerholm och den ansvarige utredaren, Karl-Erik Lundgren, blev Alby-fallet knappast någon merit⁸⁴ i den fortsatta karriären.

Det intressanta är agerandet från socionomernas professionella organisationer. I stort sett förhöll man sig avvaktande till det konkreta fallet, men iscensatte däremot ett projekt med avsikten att komma fram till etiska regler för socialtjänstens och socialarbetarnas handlande. Alby-fallet erbjöd ju det professionella samfundet, socionomernas organisation, unika möjligheter att etiskt undersöka och belysa socialarbetarnas arbetsvillkor, mötet mellan socialarbetare och klient, det politiska uppdragets ansvar i

---

⁸⁴ Jag vill understryka att jag skriver om Alby-fallet utifrån min minnesbild av händelseförloppet och utan att ha tillgång till det omfattande utredningsmaterialet, än mindre förfogar jag över mängden av artiklar i dagspressen som föregick utredningen och som bevakade händelseförloppet under utredningens gång. Mitt engagemang i fallet härrör från min roll som en av de sakkunniga i Socialstyrelsens Vetenskapliga Råd och min bedömning gick i allt väsentligt ut på ett starkt avståndstagande gentemot socialarbetarnas handläggning i Alby.

förhållande till det sociala arbetets etik. Hur skall man etiskt förhålla sig till två typer av utsagor: klientens beskrivning av sin upplevelse av mötet med socialtjänsten och socialarbetarens beskrivning av sina goda avsikter att tilltro klienten resurser att befria sig från sitt "bidragsberoende" (bl.a. genom att ställa distinkta krav på klienten)? Möjligheterna till en inträngande analys tillvaratogs inte. Alltså: ett etiskt resonemang på abstrakt nivå i stället för ett engagerat deltagande – *och ställningstagande!* – i det konkreta fallet.

Därför – varning för etik! Vi kan förväxla, eller slå oss till ro med, eller känna oss goda, om vi för de etiska diskussionerna på ett allmänt plan och dessa diskussioner kan innebära att vi med gott samvete blundar för konkreta missförhållanden. De etiska reglerna riskerar att avlägsna oss från det konkreta, där allt är motstridigt och komplicerat, och leder oss till de abstrakta rummen, där vi kan uppställa etiska förhållningsregler som harmonierar med varandra.

Jag är inte utpräglad konspiratoriskt lagd – jag tror inte att vi diskuterar på en övergripande etisk nivå *i syfte* att blunda för verkligheten, men denna blindhet för verkliga förhållanden blir ofta det icke avsedda resultatet av vårt "etiska förhållningssätt".

Ett orättvist exempel

En rubrik på första sidan, Dagens Nyheter (15 juli 2001): FLYKTINGAR FAST I SVERIGE. Och underrubriken: *Hundratals personer som nekats uppehållstillstånd får inte heller återvända till sina hemländer.* Ett par korta avsnitt av artikeln inne i tidningen: "En granskning av Migrationsverket som Dagens Nyheter har gjort visar att hundratals människor som flytt till Sverige har hamnat i ett ingenmansland sedan de fått slutgiltiga avslag på sina ansökningar om asyl och sedan inte kunnat avvisas. 34 flyktingar har befunnit sig i denna situation i över sex år. Tio av dem har väntat över nio år... Under åren har nästan alla av dem sökt uppehållstillstånd flera gånger men fått avslag alla gånger. Ingen av dem har arbetstillstånd..."

Under åren har vi upprörts över flyktingarnas situation när de skall avvisas, när familjer inte kan återförenas, när barn rycks upp från sina nyvunna gemenskaper i den svenska skolan. Men artikeln i DN är på något sätt ännu mer djävulsk. Här finns personer i förläggningar motsvarande våra längsta fängelsestraff, men utan möjlighet att komma in i landet och utan möjlighet att ta sig härifrån. För att kunna återvända måste hemlandets ambassad utfärda pass vilket man vägrar – och en person utan pass kan inte avvisas. "Det räcker inte med att personer inte kan komma härifrån för att vi ska bevilja uppehållstillstånd. Vårt uppdrag är att pröva om en person har tillräckliga asylskäl eller starka humanitära skäl att få stanna", säger Gun-

nar Sommaring, pressekreterare på Utlänningsnämnden. ”Sveriges och Migrationsverkets grundinställning är att inte acceptera ett lands vägran att ta emot sina egna medborgare...” Samtal och diplomatiska förhandlingar mellan Sverige och de berörda länderna tar normalt flera år och leder sällan till att de avvisade får återvända till sina hemländer. ”Visst kan människor komma i kläm i den här hanteringen”, säger Torsten Torstensson (t.f. generaldirektör för Migrationsverket, *min anm.*). Men Migrationsverket är principfast. ”I den enskilde personens perspektiv kan det vara väldigt påfrestande, men samtidigt ska man inte ge upp försöken att få nationer att ta emot sina egna medborgare”, säger Torsten Torstensson vidare.

Faktaartikeln följs upp med en intervju med Rong Chen som deltog i studentrevolten 1989 – vilket ledde till två års fängelse för regimfientlig verksamhet. Hans berättelse är en tragisk beskrivning av skenbart helt slumpmässiga omständigheter men som alla är följden av en underliggande och stenhård logik – likgiltigheten för den enskilda personens livsöde. Rongs avsikt var att söka friheten hos sin bror i Kanada. Men i London, sista anhalten under flykten, upptäckte man att han hade ett falskt sydkoreanskt pass och skickade honom därför tillbaka till platsen han flugit ifrån – Stockholm. Detta var för sex år sedan. Sedan dess sitter han fast på en flyktingförläggning i Flen. Nu har han hunnit att bli 33 år. Han har fått avslag på ansökan om arbetstillstånd och gör ingenting på dagarna. ”Jag bara ligger på sängen hela dagarna. Jag känner mig inte frisk och har sökt läkarhjälp men jag fick bara sömntabletter”. Epilog: ”Förra året begärde Rong Chens fru skilsmässa. Hon och deras son, som i dag är 12 år, hade sedan flera år tillbaka flytt till USA där de väntade på honom. ”De har fått uppehållstillstånd i USA medan jag inte fått det i Sverige, trots att jag har starkare asylskäl”.

Nu från berättelsen om Rong till Migrationsverkets etiska regler. I avsnittet *Vi och vår verksamhet* skriver verket på sin hemsida om ’Vision, värderingar och verksfilosofi’:

Vision

Vi är det professionella migrationsverket med ansvar från gräns till medborgarskap.

Vi värnar mänskliga rättigheter och underlättar internationellt utbyte. Vi står för humanitet och respekt, rättssäkerhet och engagemang.

Värderingar

I vårt agerande mot andra ska vi:

Sätta den enskilda människan i centrum.

Respektera människors förutsättningar, gränser och okränkbarhet.

Möta människors behov av att veta och förstå.

Tro på människors vilja och förmåga att ta ansvar.

Arbeta med empati.
Stödja den sökande att ta tillvara sin rätt.
Ge likvärdig behandling och fatta förutsägbara beslut.
Ha korta handläggningstider och vara tillgängliga.

Och så vidare. De etiska grundhållningarna härövan följs upp med det etiska förhållningssättet hos Migrationsverket, för medarbetarna och för verkets ledare – men vi behöver inte ytterligare exemplifieringar.

Hur tolkar vi det nästan ofattbara avståndet mellan den etiska diskursen – exemplifierad härövan – och det verkliga bemötandet av Rong Chen? Hur är det att arbeta i ett system med högstämda etiska föreskrifter och att oavlåtligt konfronteras med människor vilkas livsöden inte kan betecknas som annat än djupt tragiska, och där tragiken faktiskt i hög grad är en konsekvens av vårt sätt att bemöta dem?

Min poäng är inte att med utgångspunkt från de etiska principerna kritisera handläggare på Migrationsverket för hur de bemött den kinesiske flyktingen – tvärtom. I många uppmärksammade utlänningsärenden har dessa tjänstemän fått klä skott för de beslut som verket fattat, fastän handläggning skett i enlighet med ”fastlagda” bestämmelser. De etiska principerna blir en snara om halsen på dessa tjänstemän eftersom regelsystemet tvingar dem att bryta mot dem, och detta kritiserar vi eller hånar dem för.

Att avvisa en människa som sökt sig till Sverige i en desperat livssituation är ett grymt beslut. *Det är denna desperata situation och dessa grymma – kanske i viss mån ofrånkomliga – beslut som måste utgöra själva startpunkten för den etiska diskussionen.* Det finns uppenbara paralleller mellan handläggarnas på Migrationsverkets situation och socialsekreterarnas vardagsverklighet på socialkontoret och det etiska dilemmat är lika påtagligt.

”Jag vill inte se dej!”

För ett halvår sedan, i vintras, var jag på väg till min arbetsplats Sköndalsinstitutet. Det var vid tiotiden på förmiddagen och jag hade under morgonen förberett en föreläsning för studenterna på socionomprogrammet om samspelet mellan socialarbetare och klient. Jag fick oväntad hjälp inför föreläsningen när jag stod och väntade på 181:an i Skarpnäck. Tre unga mödrar – jag tror ännu tonåringar – med tre barnvagnar och tre små barn inväntade också bussen, ivrigt engagerade i ett inbördes samtal. En av dem (A) försökte övertala en av de två andra (B) att följa henne till socialkontoret nästa dag och hela tiden sökte hon få stöd i sina anspråk från den tredje mamman (C). Vad jag förstod av deras samtal gällde saken A:s akuta ekonomiska behov.

A (till B): Lyssna på henne (C), hon vet hur svårt det är att gå dit ensam, de tror inte på vad man säger att man snart kan fixa ett vak och att morsan kan sova över och se till ungen...

B: Jag vill inte gå dit... det är det sista jag vill.

A: Men du och jag är polare och det är ju inte du som skall snacka... (till C) ... säg till henne att hon måste ... jag vill inte gå dit *ensam*, förstår du inte...

Till slut gav B med sig och A och B bestämde vilken tid de skulle träffas och sedan diskuterade man hur mycket pengar A var i behov osv.

Ett banalt samtal men ändå mättat med viktiga lärdomar. Den viktigaste: att för klienten är besöket på socialkontoret ofta en plåga, en genansupplevelse, en upplevelse att vara ensam och utelämnad, en erfarenhet av att inte bli trodd. Detta är (ofta) klientens grundhållning inför mötet med socialarbetaren: ”*jag vill inte se dej!*”

Denna klienternas negativa grundhållning måste vara en av de viktiga utgångspunkterna för varje realistisk diskussion om etiken inom socialtjänsten. Hur skall det etiska resonemanget föras inför detta predikament? Är det dåliga odds överhuvud för en etisk diskussion om mötet socialarbetare – klient har så negativa förtecken? Naturligtvis inte. Det är just i sådana komplicerade sammanhang som de etiska resonemangen är av intresse.

Om att förstå och fördöma

En av de bästa skönlitterära böcker jag läst (den hör till de tio böcker jag vill ta med mig till den där öde ön!) har skrivits av Bernhard Schlink 1995 (Bonnier Pocket 1998), titeln är *Högläsaren*. Scenöppningen är en fantastisk berättelse om ett intensivt erotiskt förhållande mellan bokens jag, en 15–16-årig gymnasist och den betydligt äldre Hanna som är spårvagnskonduktör. Det är en förbindelse som för pojkens del kommer att påverka hela hans liv och livsupplevelse, ett möte som stötvis uppenbarar sidor hos honom själv och den ’den andra människan’, erfarenheter som ofta är mycket smärtsamma. Trots den närmast besatta åtrån till Hanna dras ’jag’ till sina jämnåriga och vid ett tillfälle, på en badplats befinner han sig i kretsen av sina kamrater från gymnasiet. Plötsligt ser han Hanna på avstånd, hon betraktar honom utan ett ord och går därifrån. ’Jag’ ser henne inte mera, hon har slutat sitt arbete och flyttat från staden.

Scenförändring – kanske tio år senare. Bokens ’jag’ studerar nu juridik och skall som ett led i utbildningen följa en rättegång mot ett antal kvinnor som varit lägervakter under kriget. Då möter han Hanna – de byter aldrig ett ord med varandra – som är en av de anklagade. Hon påstås bl.a. ha skrivit en förfalskad redogörelse – för att undkomma sitt ansvar – om en

fruktansvärd händelse i krigsslutet då lägervakterna tillsammans med överlevande från ett koncentrationsläger befann sig på flykt undan de ryska stridskrafterna. Lägerfångarna var under en natt instängda i en kyrka som bombades och började brinna – de arma räddade från lägret brann inne – och de tyska vakterna ingrep inte.

Men 'jag' vet att Hanna är analfabet, hon kan inte ha skrivit den osanna redogörelsen till sitt försvar om denna händelse. Men Hanna kan inte använda sin analfabetism som försvar, detta handikapp är också hennes djupa skam i livet.

”Jag ville på en gång förstå och fördöma Hannas brott. Det gick inte, det var alltför fruktansvärt. När jag försökte förstå det var det som om jag inte längre kunde fördöma det så som det måste fördömas. Gav jag det den fördömelse det förtjänade blev det inget utrymme kvar för förståelse. Men jag ville ju också förstå Hanna; att inte förstå henne var detsamma som att svika henne igen. Jag klarade inte av det. Jag ville bäggedera: förstå och fördöma. Men det gick inte att förena”.

Detta är också socialarbetarens situation. Inte alltid naturligtvis. Men tillräckligt ofta innebär socialarbetarens möte med klienten att hon ställs inför det omöjliga – att förstå och att fördöma. Det är naturligtvis därför det är – kan vara – så oerhört plågsamt att arbeta med separationer barn-föräldrar, att refusera en klients begäran om stöd därför att han inte är formellt berättigad...

... jag kommer ihåg en familj jag arbetade med på Barnbyn Skå och där den intensiva insatsen ledde till uppdagandet att fadern gjort sig skyldig till sexuella övergrepp mot ett par av barnen ... mitt handlande var naturligtvis självklart, att anmäla brottet, för barnen och modern var detta en förutsättning för att finna ett sätt att leva ... men för mig var det ett helvete att besöka fadern på fängelset ... jag var den som anmält honom, ”du har satt mej hit” som han sade. Jag var också en av de mycket få människor han haft tillit till ... jag märker att det är omöjligt att skriva om detta.

Institutionaliserad uppgivenhet

Länsstyrelserna i vårt land utövar tillsyn av socialtjänsten och rapporterar sina iakttagelser och sin kritik i en aldrig sinande ström av rapporter. Länsstyrelsernas granskningar under år 2000 resulterade i 217 (!) rapporter och i dessa återges både positiva resultat och brister som länsstyrelserna kunnat belägga. Alla dessa rapporter är sammanfattade i en skrift *'Social tillsyn 2000. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn'* som utgivits av Socialstyrelsen och länsstyrelserna gemensamt (2001). I rapporten beskrivs både de slutsatser man kommit fram till via länsstyrelsernas regelbundna granskningar av äldreomsorgen, missbrukarvården, biståndsgivningen, in-

divid- och familjeomsorgen och bedömningen av klagomål från enskilda över bemötandet från socialtjänstens sida.

Ett exempel. ”Det är många enskilda som klagar på bemötandet inom socialtjänsten. Ofta rör det sig om bristande information, att det är svårt att nå handläggare eller att handläggare byts alltför ofta. Länsstyrelserna har oftast svårt att bedöma brister i bemötande då ord står mot ord. Följande ärende beskriver ett bristfälligt bemötande där länsstyrelsen efter sin granskning lämnat kritik.

Ärendet gäller en kvinna med barn i förskoleåldern. Kvinnan har en besvärlig social situation och barnet har en sjukdom. Kvinnan klagar till länsstyrelsen. En månad senare inkommer även klagomål från kvinnans stödpersoner – en kurator och en socionom – på hur socialtjänsten bemött henne. De anger bland annat att en ansvarig arbetsledare är arrogant, respektlös och nedlåtande, avbryter och kommer med kränkande påståenden. Vidare är arbetsledaren beskriven som hotfull och insinuant.

Länsstyrelsen kritiserar socialtjänsten. ”Tjänstemännen skall uppträda professionellt för att skapa ömsesidigt förtroende och göra det möjligt att samarbeta.”

Jag är ganska övertygad om att länsstyrelsens kritik är berättigad och de konkreta anmärkningarna mot socialtjänsten och arbetsledaren har förhoppningsvis påverkat bemötandet av klienterna på ett positivt sätt. Ändå känner jag en slags vanmakt över *det otal brister* i socialtjänstens handläggning som länsstyrelserna påvisar utan att nämnvärt reflektera över orsaken till dessa tillkortakommanden.

Läser man rapporten noggrant så avtecknar sig ett mönster. Socialtjänsten har hamnat allt lägre ner i den politiska prioriteringen av angelägna verksamheter, resurserna har relativt sett minskat och tonvikten på kontroll av klienten i stället för, jag har svårt att hitta ord, frigörelse av människan har blivit allt tydligare. Det är dessa omständigheter mer än socialarbetarnas bristande professionalism som ligger bakom de många misslyckade insatserna som Social tillsyn 2000 redogör för.

I rapporten snuddar man vid denna slutsats särskilt då man beskriver socialtjänstens insatser för missbrukare: ”Den ekonomiskt ansträngda situationen kvarstår och medför att socialtjänsten måste prioritera och förändra arbetsformerna ... Detta är positivt då det leder till att vårdutbudet breddas samtidigt som möjligheterna att anpassa vården till individens behov ökar. Men länsstyrelserna ser också att det finns en risk för att socialtjänsten, kanske av ekonomiska skäl, är för restriktiv till institutionsplaceringar ...”

Det Socialstyrelsen/Länsstyrelserna försiktigt antyder uttalas med en långt större precision och i klartext i *Nordisk alkohol- & narkotikatidskrift* (2/2001) där man återger ett antal av bidragen från ett forskarseminarium

om behandling och behandlingssystem i regi av Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning.

Margareta Järvinen skriver kanske den mest intressanta uppsatsen, "Institutionaliserad uppgivenhet – om utvecklingen av det danska behandlingssystemet" (s.125 ff.) och utgår från sin bok *Det dårlige selskab* (1998) som byggde på kvalitativa intervjuer med 54 "tunga" alkoholmissbrukare i Köpenhamn samt intervjuer med personal på behandlingsinstitutioner och omsorgsinstitutioner (härbärgen, "varmestuer", kontaktcenter för socialt utslagna). "Det danska behandlingssystemet opererar med en mycket markant indelning av missbrukare i två grupper: personer som är "värda att satsa behandlingsresurser på" och personer som är för "tungt belastade, för gamla, för skadade av sitt missbruk" – och denna indelning har blivit allt mer kategorisk med tiden ... Institutionsvård för socialt marginaliserade, medelålders och äldre missbrukare beviljas endast i undantagsfall. Det finns därmed en relativt stor grupp missbrukare som behandlingssystemet har gett upp hoppet om; man anser det inte längre för realistiskt och/eller motiverat att erbjuda dem alkoholistvård."

Detta är inte ett nytt tema inom socialtjänsten, men Margareta Järvinen tydliggör den etiska problematiken – att särskilja de goda klienterna från de dåliga – på ett särdeles pregnant sätt. Och hon för denna diskussion en bra bit längre än någon före henne. Hon benämner detta åtskiljande av klienterna som en "institutionaliserad uppgivenhet" och hennes förmåga att mäta detta begrepp med innebörder gör att det borde vara centralt i den etiska diskussionen.

Vilka etiska argument kan vi formulera för att ifrågasätta, nej attackera, den institutionaliserade uppgivenheten? De tydligaste symtomen på detta fenomen finner vi inom missbruksvården. I Danmark har man på ett tydligare sätt än hos oss legitimerat resignationen inför den svåra mänskliga misären – I Sverige *talat vi inte* på samma sätt som i Danmark men *den reella och åtskiljande praktiken* är densamma (mer därom i nästa avsnitt!). Denna strategi för åtskillnad mellan klienter är ett paradoxalt belägg för att den s.k. matchningen av åtgärd – klient för en gångs skull fungerar, och den fungerar med betydande precision: åt de klienter som (kanske) har resurser att klara sig själva med relativt enkla stödresurser ger vi mycket hjälp, åt de klienter som behöver mycket hjälp ger vi ingen alls (förutom antabus).

Margaretha Järvinen ger också *ett teoretiskt innehåll* åt begreppet "institutionaliserad uppgivenhet". Hon menar att den psykologiska upplevelsen av uppgivenhet från socialarbetarnas sida blir *ett institutionaliserat faktum* i och med att man anknyter sin tolkning av klientens möjligheter till en pseudovetenskaplig retorik som legitimerar åtskillnaden mellan klient (den gode) och klient (den oförbätterlige). Logiken är enkel: den svårt skadade, den tunge missbrukaren, kan inte tillgodogöra sig behandling – alltså ingen behandling. Den unge och socialt välintegrerade missbrukaren har god behandlingsprognos – alltså behandling.

Det finns en ”inskjuten variabel” i denna slutledning: motivationsbegreppet. Det antas att de tunga missbrukarna har nått så långt i utförlöpan att de ”saknar motivation” för ett annat liv, medan missbrukaren som ännu aspirerar på ett fungerande socialt liv har denna motivation. Det positiva bemötandet från socialtjänstens/missbrukarvårdens sida förutsätter alltså en vilja till förändring från klientens sida. Detta är ett patetiskt faktum – socialarbetarens sökande efter de motiverade klienterna! Patetiskt därför att socialtjänstens klienter, även när problemen är relativt ”enkla” (exemplet med de tre unga mödrarna) besöker socialtjänsten under stort inre motstånd.

Järvinen visar övertygande att det saknas allt stöd för antagandena om olika behandlingsmotivation för olika missbrukargrupper⁸⁵. När man uttalar förutsägelser om möjligheterna att tillgodogöra sig behandling anammar man utan närmare reflexion en medicinsk prognosmodell beträffande patientens prognos efter olika interventioner. Den avgörande skillnaden är förstås att man inom medicinen ofta vet något om den faktiska prognosen – kroppen är så mycket lättare att förstå sig på än själen.

Järvinens uppsats behandlar situationen inom missbrukarvården i ett våra grannländer. Håller hennes argument om man riktar uppmärksamheten mot vårt eget land och om man generaliserar till socialtjänstens arbetsvillkor generellt? Vi vet oroväckande mycket om detta och det beror på ett antal utomordentliga rapporter som nyligen framlagts av Socialstyrelsen och Kommittén Valfärdsbokslut.⁸⁶

Det vore orätt att påstå att texterna ger en enkel och entydig bild av det svenska välfärdssystemet under 90-talet. Lika osäker är beskrivningen av utvecklingstendenserna inom det socialpolitiska området. Det finns tecken på ett ökat samhällsansvar för medborgare i utsatta livssituationer – men också motsatsen.

Men läs några av rubrikerna i delbetänkandet Valfärd vid vägskalet i kapitlet '*Sänkta inkomster och ökade inkomstskillnader*': 'De genomsnittliga inkomstnivåerna har sänkts', 'Inkomstskillnaderna har ökat', 'Allt fler har inkomster som understiger socialbidragsnormen', 'Allt fler barn

---

85 Margaretha Järvinen har skrivit en utomordentlig text och det känns svårt att förenkla redovisningen av hennes argument. Men kort: det vi kallar låg behandlingsmotivation är i själva verket en låg tilltro från klientens sida att han skall få den hjälp han behöver (ett riktigt antagande!) och att han själv har förutsättningar att tillgodogöra sig behandlingen (en internalisering av omvärldens misstro mot honom!). Jag har i ett annat sammanhang, i ett betänkande om elevhälsovård, diskuterat motivationsbegreppet och riktat en likartad kritik mot detta begrepp som Järvinen. Min tes i sammanhanget var att motivationen i huvudsak är *ett mellanmänniskt fenomen*, en aspekt av samspelet mellan den professionelle aktören och klienten. Har man som socialarbetare inte en tilltro till klienternas möjligheter så finns det inga motiverade klienter!

86 Jag åsyftar i första hand Socialstyrelsens *Social Rapport 2001* (2001) och betänkandena *Valfärd vid vägskalet. Utvecklingen under 1990-talet* (SOU 2000:3), *Valfärdstjänster i omvandling* (SOU 2001:52) och *Valfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde* (SOU 2001:53). Rapporterna beskriver välfärdsutvecklingen under 90-talet inom olika samhällssektorer och för olika befolkningsgrupper, ansatsen i analyserna är genomgående energisk och överhuvud representerar de olika bidragen social forskning när den är som bäst.

lever i hushåll med mycket låga inkomster', 'Allt fler lever under stora ekonomiska svårigheter'. Komplettera läsningen med kapitlet om 'De mest utsatta' i Social Rapport och bilden blir mycket tydlig. Det generella välfärdssystemet i vårt land höll måttet även under den hårda belastningen under 90-talets krisår. För majoriteten av medborgare. Men skydds nätet blev grovmaskigare och många fler åtskildes från det generella välfärdssystemet och blev socialtjänstens klienter. Inom vilket kombinationen stark ökad tillströmning av klienter och totalt sett minskande resurser resulterade i det fenomen som Järvinen så väl betecknat som institutionaliserad uppgivenhet.

En stor förtjänst i Social Rapport 2001 är också den helhetsbild man förmått ge av de mest utsattas – ”de minst lämpade” för att parafasera Peter Hoeg – situation. De är inte bara hemlösa, de är inte bara fattiga, de är inte bara ensamma, de är inte bara psykiskt sjuka, de är inte bara missbrukare. De är ofta allt detta – alla sorters vanmakt ansamlade i ett mänskoliv. Det betyder att man blir låg- eller bortprioriterad inom flera områden: från psykiatrin, från bostadsmarknaden, från socialtjänsten.

Det jag skrivit är kanske övertydligt. Jag vill emellertid att slutsatsen skall vara ofrånkomlig: diskussionen om etik inom socialtjänsten måste ha sin startpunkt och ske inom ramen för de kunskaper vi förfogar över om klienternas villkor i ett hårdnande – mer hänsynslöst – samhälle.⁸⁷ Denna kunskap är självklart lika oundgänglig om vi skall förstå *vad det är att vara socialarbetare* och om vi skall kunna definiera den etiska problematik socialarbetaren ställs inför.

En modellskiss

Jag vill försöka konstruera en modell, en slags matris, för hur den etiska problematiken är strukturerad inom det sociala arbetets områden. Alla som är intresserade av eller engagerad i dessa frågor har naturligtvis sådana modeller som grund för sin reflexion, men dessa modeller eller tankefigurer är inte alltid explicita, de existerar på en slags halvmedveten nivå, de är föga stringenta men har den förtjänsten att de (förhoppningsvis) är relativt öppna för förändringar om vi gör erfarenheter som motiverar detta. Nu i alla fall ett försök till explicitgörande från min sida!⁸⁸

---

87 Beträffande tesen om ett exkluderande samhälle se också *Zygmunt Bauman* 'Liquid Modernity' (2000) och *Jock Young* 'The Exclusive Society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity' (1999). En text (stencil) av *Jonas Alwall* och *Bengt Börjeson*: Vad är meningen? Att vara människor i det senmoderna samhället, Sköndalsinstitutet 2000, kan också vara av intresse i sammanhanget.

88 Den läsare som gör sig mödan att läsa den följande texten noggrant kan konstatera att det finns tre 'nivåer' i mitt modellresonemang. Men det är 'teoretiska nivåer' och har ingenting alls att göra med t.ex. den topografiska modell som Harald Swedner lanserat då han talar om tre nivåer inom det sociala arbetet: mikro- meso- och makronivån.

Den första byggstenen i modellen är relationen mellan klient och socialarbetare. *För klientens del är grundhållningen ambivalent.* Klienten känner olust och motvilja inför mötet men är samtidigt hjälpsökande. Motviljan är kanske en konsekvens av tidigare möten med socialtjänsten men än mer en avspeglning av ett fundamentalt faktum (märkligt nog knappast observerat i diskussionen om det sociala arbetet): *varje möte med socialtjänsten är en bekräftelse av klientens sociala position som klient.* Denna position har erövrats genom personens misslyckande i det sociala sammanhanget – misslyckande i att kunna försörja sig, att vara en tillräckligt bra förälder, att ”kunna sköta spriten”, att ha ett nätverk av människor som ger stöd i kritiska livssituationer, och den blir nu befäst i samband med nödvändigheten att söka bistånd.

Den ambivalenta hållningen är en särklassig utgångspunkt för klientens *negativa projektioner* gentemot socialarbetaren, att göra henne till måltavla för klientens upplevelse av misslyckande och av att vara missgynnad. Ratad.

Ambivalens möts av ambivalens. Jag har beskrivit socialarbetarens tvehägsenhet mellan viljan att fördöma och viljan att förstå, en psykologisk position som väl korresponderar med socialarbetarens dubbla uppdrag – att kontrollera men också att hjälpa och stödja.

Det är detta socialarbetarens uppdrag som utgör det andra ledet i min ’modellkonstruktion’, det sociala sammanhang inom vilket mötet mellan klient och socialarbetare äger rum. Det dubbla, ambivalenta, uppdraget från samhällets sida har alltid varit centralt för den etiska diskussionen inom socialtjänsten. Diskussionen har haft olika etiketter, ’tvång’ kontra ’frivillighet’, ’omhändertagande’ vs ’stöd till föräldrarna’. Det jag försökt visa i detta paper är *den förskjutning* som äger rum inom socialtjänsten mot en accentuering av socialtjänstens kontrollerande insatser och med en inskränkning av möjligheterna att ställa upp på klientens sida. Detta är ingen entydig utveckling och förutsättningarna för ett klientstödande arbete är med all sannolikhet mycket olika i olika kommuner, men väl en tendens som också beror på den låga prioriteringen av det sociala arbetet som ett politiskt tema.⁸⁹

Det tredje inslaget i mitt modellresonemang anlägger ett metaperspektiv. *Varför finns socialtjänsten?*

I ett samhälle som vårt finns en oöverskådlig mängd regler och ett otal institutioner som bevakar processer av *införlivande och uteslutning*. Detta är inga exklusiva kategorier: införlivningen kan villkoras liksom uteslutningen, för dem vi införlivar kan vi stipulera villkor som måste uppfyllas

---

89 Vi vet åtskilligt om de dramatiska skillnaderna mellan kommunernas satsning på skolans område – kunskapen om socialtjänstens förutsättningar under olika kommunala huvudmän är emellertid mycket mer begränsad. Det finns emellertid a priori inga skäl att anta att socialtjänsten skapat mer likartade förutsättningar för sin verksamhet än skolorna.

av individen och dem vi utesluter kan vi erbjuda strategier för att finna ”vägen tillbaka” till samhället.

En del av de institutioner samhället skapat för att iscensätta dessa processer har tydliga uppdrag och klara regler, domstolarna och sjukhusen är sådana exempel. Skolan är ett utomordentligt intressant exempel med bestämda uppdrag att införliva men som samtidigt de facto fungerar exkluderande för betydande delar av elevpopulationerna. Socialtjänstens uppdrag är kanske det mest svårtydda av alla, och man möter därtill klienter i de mest utsatta positionerna. Till svårigheten att avgöra om uppdraget i det givna fallet är att kontrollera eller att stödja finns också den mer djupgående dilemman – vilka klienter skall vi satsa på och vilka skall vi lämna därhän?⁹⁰ Socialtjänsten har en särdeles viktig funktion som samhällets grindvakt just därför att klienten är definierad som en människa vid det sociala sammanhangets gränslinje – frågan är bara: in eller ut? Det är socialtjänstens uppgift att ge svaret.

Vad uppnår man med att skissera ett modellresonemang som det ovanstående? Det har ett praktiskt ändamål i det att det sammanfattar några av de tidigare argumenten. Men viktigare: det gör tydligt hur svårt det sociala arbetet är och hur svårt det är att föra etiska resonemang om socialtjänstens praktik. Om man tror att det finns enkla rättesnören för det etiska förhållningssättet och att entydiga mål går att sätta upp för socialarbetarens handlande, då är varningen för etik berättigad.

Tilltron till ett harmonierande etiskt resonemang för socialtjänstens del innebär att vi oss själva ovetande löper en rad risker:

- vi ägnar oss etiska frågor i stället för att definiera frågans ideologiska eller politiska karaktär
- vi talar om etik på ett sätt som skyler över den komplicerade och konfliktfyllda situation som är socialarbetarens verklighet
- vi talar om etik i en tro att komma fram till något beständigt i ett socialt sammanhang där vi i stället måste förstå konsekvenserna av de pågående samhällsförändringarna
- vi skisserar etiska målsättningar som (nästan) alltid underkänner det sociala arbetets praktik
- vi formulerar etiska riktlinjer i stället för att försöka förändra det sociala arbetets konkreta villkor osv.

---

90 Det är ett faktum att åtskillnaden av de lämpade och icke lämpade klienterna har gått därhän att de icke lämpade i allt högre utsträckning negligeras av socialtjänsten och överlämnas till frivilliga organisationer. De hemlösa, de prostituerade och de tunga missbrukarna får en (osäker) hemvist i kyrkans hägn men knappast socialkontorets. Och om socialtjänsten bevärdigar dem sina tjänster så är det den repressiva och kontrollerande arsenalen av åtgärder som står till buds.

Det finns ett handlingsutrymme

Vilket är den grundläggande förutsättningen för all etisk diskussion, den förutsättning som överhuvud gör den etiska reflexionen meningsfull? *Det är givetvis antagandet att aktören/socialarbetaren har ett handlingsutrymme, och att detta i sig inrymmer möjliga handlingsalternativ som var för sig är professionellt legitima.*

En helt reglerad verksamhet är etisk meningslös, nej kanske inte. *Individen kan vägra* att utföra det som förväntas av honom/henne, soldaten som ingår i exekutionsplutonen kan välja att inte skjuta, ja, han kan till och med ställa sig bredvid dem som väntar på de dödande skotten.⁹¹ Socialarbetaren förfogar – jag bortser från att det etiskt relativt ointressanta förhållandet att man måste följa lagen då denna är entydig – alltid över handlingsalternativ, tolkningsmöjligheter. Det är detta som är den viktiga poängen i den modell jag skisserade i föregående avsnitt. Själva mötet mellan klient och socialarbetare kännetecknas av ambivalens, alltså av olika valmöjligheter, det sociala sammanhanget, ”samhället” ger dubbla budskap – kontrollera! visa tillit och ge stöd! – och socialtjänsten är en aktör i det oerhört komplicerade sociala spelet om exkludering och införlivande.

Det givna handlingsutrymmet på olika nivåer är naturligtvis inte statiskt och oföränderligt – ett tema i min text är emellertid att det sker påtagliga och negativa förändringar i detta sammanhang. Förändrade ramar och strukturer har sannolikt gjort ett svårt jobb ännu svårare och den etiska granskningen av det sociala arbetets praktik än mer komplicerad. Men jag tror – fortfarande – att unga människor väljer att bli socialarbetare därför att de intuitivt vet att detta handlingsutrymme existerar, att den sociala professionen därmed är ett yrke där socialarbetarens ansvar inför sig själv och sina handlingar är något ofrånkomligt.

Låt mig återvända till Migrationsverkets handläggning som innebär att hundratals flyktingar sitter fast på flyktingförläggningar år efter år. Jag hade Dagens Nyheter artikel den 15 juli som utgångspunkt och jag försökte kontrastera den faktiska handläggningen med de etiska regler för bemötandet av flyktingar som Migrationsverket formulerat. Min exemplifiering var missvisande på en punkt – jag beskrev handläggningen från den svenska myndighetens sida som en nästan obönhörlig konsekvens av de bestämmelser som gäller. Två dagar senare återkommer DN med en artikel där flyktingadvokaten Sten de Geer hävdar att Migrationsverket och Utlänningsnämnden inte tillämpar lagen korrekt. ”Enligt 4:e kapitlet 12:e paragrafen i utlänningslagen ska myndigheterna i sin bedömning om asyl ta hänsyn till om en person inte kan avvisas, vilket de inte har gjort i det här

---

91 Det finns ett fantastiskt foto av en tysk soldat under andra världskriget som gjorde precis detta – han valde att avrättas tillsammans med de tillfångatagna partisanerna i stället för att avlossa ett dödande skott mot dem.

fallet, säger han. Dessutom ska människor med starka humanitära skäl inte avvisas enligt 2:a kapitlet 5:e paragrafen...” Advokaten får medhåll av professorn i juridik Christian Diesen: ”Prövningen av en asylansökan är inte tillräckligt juridisk och saknar stabilitet. Bristande kompetens, godtycke och handläggarnas inställning styr ofta...”

Det både advokaten och professorn säger, om än med andra ord än mina, är att det finns ett handlingsutrymme för handläggarna, men att de utnyttjar detta *mot* och inte *för* flyktingarna. Detta är kanske ett exempel på den situation inom socialtjänsten som är mest angelägen att belysa utifrån ett etiskt perspektiv för närvarande. Det finns starka tendenser i samhället, all politisk retorik till trots, att förorda ett allt mer restriktivt och exkluderande bemötande av människor som redan befinner sig i ett starkt underläge. Och det finns en kuslig tendens hos myndigheterna och förvaltningarna att *överdeterminera* dessa anspråk, alltså att inte endast 'åtlyda' dessa samhällliga anspråk men att materialisera och förstärka dem. I ett allt mer repressivt samhälle går de handläggande organen i spetsen och skapar genom mängden av beslut en slags repressivt prejudikat, en sedvänja, en samhälllig norm.

Själva tanken på att de flyktingar som inte får asyl hos oss skall tas emot av det land de flytt ifrån är ju absurd!⁹² Och praktiken att använda den enskilda individen som en murbräcka i förhandlingarna (man erkänner att dessa förhandlingar drar ut i årtal och nästan alltid är resultatlösa) är otilleständig. Om man har anspråk på att landet som personen flytt ifrån skall ta tillbaka dem vi inte tar emot, kunde man ju lika gärna skrota hela flyktingpolitiken och hävda att det är de respektive ländernas eget ansvar att skapa livsvillkor i sitt land som gör det möjligt för människor att leva där. Ett rimligt anspråk men absurt om det skulle tillämpas så att alla flyktingar kördes på porten.

Epilog

Denna uppsats har skrivits på andra premisser än övriga bidrag i denna antologi. Till skillnad från övriga författare har jag haft tillgång till alla uppsatser när jag började skriva min egen. Detta har både förenklat och försvårat min uppgift. Den har blivit enklare därför att jag självklart stimulerats och provocerats av mina medförfattares resonemang och av deras slutsatser. Men uppgiften är också svårare därför att varje författare har diskuterat det sociala arbetets etiska problematik med så helt olika utgångspunkter att varje försök att sammanfatta resonemangen och att hitta

---

92 Jag bortser från det självklara förhållandet att ett återvändande till hemlandet rimligen är det bästa alternativet för dem som flytt om förhållandena där har förändrats på ett avgörande och positivt sätt (etnisk rensning och/eller politisk förföljelse har upphört osv.).

s.k. beröringspunkter skulle bli artificiellt. Men det finns genomgående undertoner i min text och som härrör från alla de övriga bidragen.

I föregående avsnitt försökte jag övertyga läsaren om att den etiska diskussionen förutsätter ett handlingsutrymme för personens del, men också att detta handlingsutrymme faktiskt existerar främst till följd av de motstridigheter som kännetecknar det sociala arbetets praktik på olika nivåer.

Finns det belägg för att resonemanget är giltigt? Jag vill kort berätta om ett av resultaten i en av slutrapporterna till det s.k. Barn i kris-projektet som jag var ansvarig för. Boken jag skriver om hade den föga säljande titeln 'Hotade, försummade, övergivna – är fosterbarnsvården en möjlighet för barnen?' och jag skrev den tillsammans med Hans Håkansson (1987). I Barn i kris-projektet genomförde vi en uppföljning av ett närmare hundratal barn som placerats i fosterhem under minst 50 dagar: undersökningens första syfte var naturligtvis att empiriskt beskriva omhändertagandets konsekvenser – för barnen och för föräldrarna.⁹³ En teoretiskt mer ambitiös avsikt var att försöka finna förklaring till varför man lyckades åstadkomma en lyckad familjehemsplacering för barnens del i vissa fall och varför omhändertagandet i andra fall blev ett misslyckande – samma fråga ställdes naturligtvis också för föräldrarnas del. ("Varför-frågan" är komplicerad eftersom den förutsätter en orsaksanalys vilket ställer bestämda krav på de utnyttjade statistiska metoderna). Man söker möjliga förklaringar till utfallet av omhändertagandet i första hand inom individen; i vår studie fann vi emellertid endast svaga sådana samband efter denna sökning. Den omständighet som differentierade mellan lyckade och ej lyckade utfall var *engagemanget* från socialarbetarens sida och *kvaliteten* hos det sociala arbetet. Det sociala arbetets kvalitet har alltså avgörande, ja livsavgörande, betydelse för barnet och föräldern; i vår studie en långt mer utslagsgivande faktor än psykologiska data inom individen. Våra resultat är resultat på gott och på ont. På gott därför att socialarbetaren kan göra fantastiska insatser även under mycket svåra betingelser, men hon kan också genom bortvändhet och brist på engagemang försämra klientens livschanser.

Det är i medvetenhet om detta stora ansvar för socialarbetarens del som diskussionen om det sociala arbetets etik måste ta sin början.

---

⁹³ Jag avstår från en närmare beskrivning av vår rapport och av Barn i kris-projektet i dess helhet. Det är ett väl dokumenterat och väl känt projekt och en studie som faktiskt har påverkat det sociala arbetets praktik. I beskrivningen härövan är det enbart ett resultat med uppenbar relevans för det sociala arbetets etik som jag berättar om.